

ISSN 2516-9009

ਅਨੁਹਦ

ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਸਾਲ 4, ਅੰਕ 4
ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2021

Coordinator

Gagan Brar (London)
khushwinder74@yahoo.co.uk
Khuswinder Brar, 17 Byron Avenue,
Hounslow, TW4 6LT, London, UK

Chief Editor

Parminder Singh Shonkey
Vill. Fatehgarh Chhanna, (Sangrur)
parmindersinghshonkey@gmail.com

Sub Editor

Amanpreet Singh Faridkot
Balraj Singh Kokri

Editorial Panel

Dr. Harpal Singh Pannu
Dr. Ishwar Dayal Gaur
Dr. Bhim Inder Singh
Dr. Ashish Kumar
Dr. Jaspal Kaur
Dr. B.S.Chowhan
Dr. Pritam Singh
Dr. Jasvinder Kaur
Dr. Amarjit Singh
Dr. Sarabjeet Singh
Dr. Major Singh
Dr. Balwinder Singh
Dr. Lakhwinder Singh
Gul Chowhan
Gurpreet (Poet) Mansa
Dr. Kiran
Jasvir Singh Rana

Supporting Panel

Simranjeet Kaur
Rajinder Singh
Manjinder Singh
Gurtej Singh
Jasvir Singh Longowal
Shamsher Singh
Prabjot Kaur
Baldeep Singh Ramuwalia
Simran Kaur
Harman Singh Cholha
Bhula Mani Sampla

Legal Advisor

Adv. Gurshamshir Singh
Punjab & Haryana Hight Court

A Peer Reviewed Punjabi Research Journal
E-mail: anhadmagazine@gmail.com
Website: anhadmagazine.blogspot.com
follow us: www.facebook.com/anhadmagazine
Contact: 94643-46677

ISSN 2516-9009

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ

ਅਨਹਦ

ਸਾਲ 4, ਅੰਕ 4

ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2021

I Khuswinder Brar(London) is publishing this
E-journal from London. This is a litrary journal.
The language of this journal will be Punjabi.

-ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮੇ ਆਰਜ਼ੀ ਤੌਰ 'ਤੇ
ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਆਵਜ਼ੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
-ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਲਈ ਆਪ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।
-ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ
ਸਕੇਗੀ।

ਕੀ ਤੇ ਕਿੱਥੇ

1. ਸੰਪਾਦਕੀ 4
2. ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ 6
~ਡਾ. ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ
3. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ 15
~ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
4. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ 'ਸੁਹਾਗਣ' ਦਾ ਸੰਕਲਪ 39
~ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ
5. ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ 45
~ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
6. ਲੁਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ 55
~ਦਲਵੀਰ ਗਿੱਲ
7. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ 66
~ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ
8. ਗਾਂਧੀ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਨਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 71
~ਜੀ.ਬੀ.ਸਿੰਘ, ਅਨੁਵਾਦ: ਇਕਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ
9. ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ: ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ 78
~ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੇ, ਅਨੁਵਾਦ: ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕੋਕਰੀ
10. ਸਮਾਜਵਾਦ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ The Gulag Archipelago 111
~ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਂਕੀ

ਸੰਪਾਦਕੀ

ਇਕ ਵਾਰ ਵਾਲਟੇਅਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ:

“ਸ਼ੈਤਾਨ! ਇਕ ਦਿਨ ਤੂੰ ਫਰਾਂਸ ਅੰਦਰ ਪਹਿਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਲੈ ਕੇ ਆਏਂਗਾ।”

ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਲਿਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮਨਮੁਖ ਹੈ। ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਰਾਖਸ ਵੀ ਪਾਏ ਗਏ, ਪਰ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਇਹ ਸਾਮੀ ਚਿੰਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤ, ਜਿੰਨ ਤੇ ਅਸੁਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਸ਼ੈਤਾਨ ਸਿੱਧਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਪੱਛਮ ਨੇ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਉੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਜਾਂ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਗੁਪਤ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੈਤਾਨ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਐਡਮ ਵੇਸਪੁਸਟ ਆ ਕੇ ਇਸੇ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਗਲਪਕਾਰ ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਸੀ. ਡਾਇਲ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਪੂਰਬਲੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਡਰੈਕਉਲਾ ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਮੱਧਕਾਲ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੈਰ, ਫਿਲਹਾਲ ਆਪਣਾ ਵਿਸ਼ਾ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦੀ ਤੌਰ ਦੇ ਮਹਿਜ਼ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ।

ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਇਨਕਲਾਬ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲਟੇਅਰ ਅਤੇ ਰੂਸੋ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਫਰੈਂਚ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨੂੰ ਰੂਸੋ ਸਿਰ ਸਜਾਇਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਵਾਲਟੇਅਰ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਪਾਇਆ। ਭਾਵੇਂਕਿ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਰੂਸੋ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਇਕ ਲੰਮੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਬਹਿਸ ਵੀ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਜਿਕਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ “ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ” ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਬਹਿਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵਾਲਟੇਅਰ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਸਥਾਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਛੱਡਦੇ ਹਾਂ।

ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਹਰ ਬੁਰੀ ਜਾਂ ਗ਼ਲਤ ਧਾਰਨਾ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਵੀਕਾਰੀ ਗਈ ਹੈ। ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਭੂਤ-ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਜਿਵੇਂਕਿ ਉਹ “ਮਾਰਕਸ: ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਮਸੀਹਾ” ਵਿਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਤੌਰ ਬੜੀ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵ ਦਰਸ਼ਨ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਗਟ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਚਾਲਨ ਸਾਨੂੰ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਕਰੂਪਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਅਸ਼ਲੀਲ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਆਦਿ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂਕਿ ਉੱਪਰ ਆਪਾਂ ਵਾਲਟੇਅਰ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਵੇਖ ਵੀ ਆਏ ਹਾਂ।

ਵਾਲਟੇਅਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉਕਤ ਕਥਨ ਅੰਦਰ ਜਿਸ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਦੌਰ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਕਿਵੇਂ ਆਈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਜਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਹਿਸਬਾਜ਼ੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਬਜਾਏ ਉਸ ਦੇ ਇਕ ਟੁੱਟਵੇਂ ਅਸਰ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਜੋੜਦਾ ਹਾਂ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ

ਵੀ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ. ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅੰਦਰ ਸ਼ੈਤਾਨਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਗੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰਲਾ ਬੌਧਿਕ ਫੂਹੜਪਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀ ਕੋਈ ਅਚਨਚੇਤੀ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਨਿਯੋਜਿਤ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮਾਤਰ ਹੈ.

ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਟੱਕਰ ਹੀ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਤੈਅ ਕਰੇਗੀ.

~ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਂਕੀ

ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ

~ਡਾ. ਗਗਨਦੀਪ ਕੌਰ

#12-ਏ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਇਨਕਲੇਵ,

ਸਾਹਮਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ.

ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਛਾਣ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਇਕ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਈ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਕਾਰਜ ਦੇ ਪੱਖ-ਵਿੱਖ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ-ਚਰਚਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਅਕਾਦਮਿਕ ਜਗਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿੱਜੀ ਜੀਵਨ ਇਕ ਅਣਗੌਲਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 10 ਮਾਰਚ 1911ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਰਵਾਲਾ, ਤਹਿਸੀਲ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ. ਦੰਮਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਭਾਨੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬੀ.ਐੱਸਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਐੱਮ.ਏ. ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਾਸ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ-ਪਹਿਲ ਪ੍ਰਿੰ. ਨਿਰੰਜਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਚਲਾਏ ਸਿੱਖ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਵਜੋਂ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਈਵਨਿੰਗ ਕਾਲਜ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲੈਕਚਰਾਰ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਿਟਾਇਰ ਹੋਏ ਹਨ। 1992 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਡਮੁੱਲੇ ਕਾਰਜ ਲਈ 'ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ' ਐਵਾਰਡ ਨਾਲ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 27 ਨਵੰਬਰ 1993 ਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋ ਗਏ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਚਨਾਵਾਂ:

ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਆਲੋਚਕ ਹਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਦੋ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ; ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾ ।

ਪਹਿਲੇ ਵਰਗ ਵਿਚ ਅਸੀਂ *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ*, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ*, *ਮਾਇਆ*, *ਨਾਮ ਤੇ ਸੁੱਚੀ ਕਿਰਤ*, *ਇਕਨੋਮਿਜ਼ਮ*, *ਸਚ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾ ਥੀਐ*, *ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸੱਚ* ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ *ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ* ਪੁਸਤਕ 1973 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਬਦੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬਦੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਧੀਨ ਬਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਬਲ ਅਤੇ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਸਮਾਜ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਵੀ ਬਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ ਸਗੋਂ ਅਣਗੌਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ। *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ* ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਜੋ 1976 ਈ. ਵਿਚ ਸੇਧ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ

ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪੱਖ ਜਿਵੇਂ ਹੁਕਮ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ, ਵਿਜੇਗ ਦਾ ਮਸਲਾ ਆਦਿ ਉਪਰ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣਾਤਮਕ ਨਿਬੰਧ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਵੱਖਰੀ ਪਹੁੰਚਵਿਧੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਹਿਲੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚ ਮਿਲਦੇ ਸੰਕਲਪ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਵੇਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਹਨ।

1991 ਈ. ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ *ਸਚ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾ ਥੀਐ* ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਾਰ ਅਧਿਆਇ 'ਬੰਦਾ ਸਮਾਜ, ਸਟੇਟ', 'ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ, ਕਲਚਰਲ ਪਹਿਲੂ', 'ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਰਜੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ' ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। *ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਛਾਤਾ ਸੱਚ* ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦ ਬਾਣੀ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਤਾਬਾਂ *ਵਾਰ ਮਲਾਰ ਕੀ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ਅਤੇ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ, ਵਾਰ ਮਾਝ ਅਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟਿ* ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ 2007 ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈਆਂ।

ਉਪਰੋਕਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਸੇਧ ਜਨਰਲ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਨਿਰੰਤਰ ਬੇਨਾਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਸਹਿਵਨ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੇਖਕ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਟੀਕਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜੋ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਨ:

- ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਸਿਖਰ- ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, *ਆਲੋਚਨਾ*, 1966,
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, *ਆਲੋਚਨਾ*, 1969
- ਗੁਰਬਾਣੀ, ਮਨੁੱਖ ਤੇ ਉਸਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ, *ਆਲੋਚਨਾ*, 1970
- ਸਿੱਖੀ ਵਿਚ ਸਟੇਟ ਦਾ ਮਸਲਾ, *ਸੇਧ*, ਮਈ 1981,
- ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਰਿਸ਼ਤੇ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਮੂਲ, *ਸੇਧ*, ਜੁਲਾਈ 1983
- ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਸਲਾ: ਆਜ਼ਾਦ ਮਨੁੱਖ ਕੌਸਾ?, *ਸੇਧ*, ਨਵੰਬਰ 1972

ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ: ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਵੇਕਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਉਹ ਸਿਰਫ ਉਸਦਾ ਰੂਪ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਅਸਲਾ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਤਲਾਸ਼ਦੇ ਹਨ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਚ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਪਹੁੰਚਵਿਧੀ ਵਰਤ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪੈੜ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ.

ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਤਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਚੂਲੀ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਅਸਲੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਪਰਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੁਵੱਲੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਖ਼ੁਦ ਘੜਿਆ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਉਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰ ਨੂੰ ਉਹ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਾਹ-ਮੁਨਾਰੇ ਵਜੋਂ ਤਸੱਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿ;

‘ਬੰਦਾ ਜੋ ਵੀ ਬਣਦਾ ਹੈ ਬਣਾਇਆ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਚੇਤੰਨਤਾ ਦਾ, ਆਪਣੀ ਕਲਚਰ ਦਾ। ਰਾਹ ਭਾਵੇਂ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਹੋਵੇ ਭਾਵੇਂ ਉਲਟ-ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਭਾਵੇਂ ਗੁਲਾਮੀ ਦਾ, ਪਹਿਲ-ਕਦਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰਲ ਮੁਹਾਜ਼ ਦੇ ਹੱਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।’¹

ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੋਲ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਧੀਨ ਉਸਨੂੰ ਉਸਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰਲ ਪਹਿਲੂ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ। ਉਹ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਕਾਰਕ ਸਿਰਫ਼ ਨੀਂਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰਲ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਨ ਕਿ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾਵਾਰ ਰਿਸ਼ਤੇ ਭਾਵ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਲਚਰਲ ਪਹਿਲੂ ਵੀ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ, ‘ਸਰਬੱਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਲੇ ਪੈਂਤੜੇ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਰਦੀ ਹੀ ਹੈ ਉਸਾਰ ਵੱਲੋਂ। ਤੇ ਉਸਾਰ ਦੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹਿਲੂ ਵੱਲੋਂ।’²

ਬਾਣੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੋ.ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰੱਬ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਨਾਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਪ ਦੇ ਪੱਧਰ ਉਤੇ ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ, ਸਰਬ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ, ਸਰਬ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਚੇਤੰਨ, ਨਾ ਮਰਨ ਵਾਲਾ, ਅਜੂਨੀ ਅਤੇ ਸਦਾ ਸੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੀ ਵਸਤੂ ਸਮਾਜਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਮਾਜਕ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ, ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤੀ ਸਟੇਟ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤੀ ਕੀਮਤਾਂ, ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਹੈ।³

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੋ ਜਾਏ ਕਿ ਕੁਲ ਮਨੁੱਖੀ-ਜਾਤੀ ਇਕ ਰੱਬ ਦੀ ਅੰਸ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਚ ਰੱਬ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭੁਖੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕੋਈ ‘ਅਗਲਾ’ ਆਟਾ ਰਖ ਕੇ ਨਾ ਸਦਾਚਾਰਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਰੱਬ-ਹਿਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ।⁴ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ‘ਰੱਬ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋਣਾ ਨਿਰੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਸਮਾਜਕ ਏਕਤਾ ਤੇ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਅਰੁਕਵਾਂ ਹੜ੍ਹ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।’⁵

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਵਾਸਤੇ ਜਦੋਂ-ਜਹਿਦ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮੁਜੱਸਮਾਂ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾਉਣਾ ਹੀ ਸਮਾਜਕ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਮਨੋਰਥ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਕਤੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਾ ਲੈਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਮਜ਼੍ਹਬ ਸਮਾਜਕ ਕਦਰਾਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਇਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਜੱਜ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਮਿਲ ਤਾਂ ਹੀ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰੱਬ ਵਿਚ ਲੀਨ ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਰੱਬ ਦੀਆਂ ਮੰਨਜ਼ੂਰ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ, ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਪਨ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਤੋਰੇ।’⁶

ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਰੱਬ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਹਿਮੀਅਤ ਅਤੇ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਸਤਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਰਬ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦਾ ਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਰਹਿਬਰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹੈ, ਉਸੇ ਰਾਹ ਨੂੰ ਸਮਾਜਕ ਵੇਗ ਆਪ ਤੁਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਉਸ ਰੁਖ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ।’ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਨਾਮ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕੰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹ ਕੰਮ ਹੈ ਜੋ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਸਗੋਂ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਆਪੇ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੀ ਕੰਮ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਹੈ; ਉਸਦੀ ਰੂਹ ਦਾ ਰੱਜ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਰਪੇਖ ਹੋਂਦ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਅਰਥੀ ਲਫਜ਼ ਵਜੋਂ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਅਜਿਹਾ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਬਰਾਬਰਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ‘ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿੱਜੀ ਹੱਕ ਉਹਨਾਂ ਸੋਮਿਆਂ ਉਤੇ ਜਮਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿ ‘ਮਾਇਆ ਉਸ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਕਸ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਮਨੋਰਥ ਜ਼ਾਤੀ ਜਾਇਦਾਦ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।’⁷ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮਾਇਆ ਨੂੰ ਸਭ ਬਦੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਕਰਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਦੀ ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਬੰਧਨ ਹੈ, ਗੁਲਾਮੀ ਹੈ, ਬੰਧਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਦੀ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਇਹ ਵੀ ਦਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨੇਕੀ ਬਦੀ ਰੱਬ ਨੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਨਿਜ਼ਾਮ ਸਮਾਜਿਕ ਵੇਗ ਨੇ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਕ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਜਦੋ-ਜਹਿਦ ਦੇ ਕਰਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।⁸ ਪਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਮਾਇਆ ਜਦੋਂ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠੀ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਢਾਂਚਾ ਹੀ ਵਿਗੜ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ੰਜੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਉਸਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਉਸਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ - ਸਭ ਕੁਛ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।⁹

ਮਾਇਆ ਦੀ ਤਰਜ਼ੇ-ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਢਲੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ, ਨਿਰਦਈਪੁਣਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਉਸ ਦਾ ਅਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਮਾਇਆ ਦੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹਨ; ਉਸਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਇਆ ਵਾਲਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਨੂੰ ਹਉਮੈ ਦੇ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਾਮ, ਕਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਹਨ। ਹਉਮੈ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨਮੁਖ ਹੈ। ਮਨਮੁਖ ਜੋ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਪਾਪ ਹੈ, ਰਬ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਮਨੁੱਖ ਉਤੇ ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਦੁਖ-ਸੁਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੁਖ ਮਾਇਆ ਦਿੰਦੀ ਹੈ – ਉਹ ਰੋਗ ਹੈ; ਦੂਸਰਾ ਨਾਮ ਦਾ ਦਿਤਾ ਸੁਖ ਹੈ ਜਿਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਤਾਂਘ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਰਕੇ ਜਗਤ ਜਲੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੁਖ ਵੀ ਦੋ ਹਨ। ਇਕ ਦੁਖ ਹੈ ਜੋ ਮਾਇਆ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੁਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨੋਰਥ ਹੈ। ਇਕ ਦੁਖ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਮਾਇਆ ਦਾ ਨਿਜ਼ਾਮ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਨਾਮ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਖ ਦਾਰੂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਮੂਲ ਸੰਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਜੋਕਾ ਪਾਠਕ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਜਾਣ ਸਕੇ। ਅਜੋਕੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤਰਕ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਪੱਖ ਜਾਣਨ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਨਜ਼ਰੀਆ ਹੈ ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਜਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਵਿਚ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵੀ ਇਛੁੱਕ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਵੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਹਿਣ ਨਾਲ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰੀ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਨਵੀਂ ਚੇਤਨਤਾ ਇਕ ਨਵੇਂ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉਹ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਇਹਨਾਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਕੀਕਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਾਰੇ ਅਮਲ ਵਿਚ ਉਹ ਮਾਰਕਸ ਏਂਗਲਜ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ ਅਥਵਾ ਦਾਵੰਦਾਤਮਕ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਮਜ਼ਹਬ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਰੂਪ ਹੈ। ਹਰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਸਲਾ ਗੁਰੂ ਕਾਲ ਸਮੇਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਨਜ਼ਿਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਮਜ਼ਹਬ ਨੂੰ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਉਸਾਰ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ ਇਹਨਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਜੁਗਤ ਉਹਨਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦੀ।

‘ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਸਲਾ ਸਾਫ਼ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਜਿਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਰਚੀ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ ਮਾਇਆ, ਹਉਮੈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਚਲਤ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਮੁਹਾਵਰਾ ਸਨ। ਬਾਣੀ ਰਚਣ ਵਾਲਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੁਣਨ, ਸਮਝਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਹੋ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਕ, ਸਿਆਸੀ, ਫੌਜੀ ਅਮਲ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕੀਤੀ। ਹੁਣ ਸਾਡੀ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਗਿਆ ਹੈ ... ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਦਾ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਦੇ ਸਾਇੰਟਿਫਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰੇ।’¹⁰

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਖਾਸ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਾਣੀ ਅਨੁਭਵ ਪਾਠਕ/ਸਰੋਤਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਅਧੂਰਾ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਅਧੂਰੇ ਸੰਚਾਰ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਅਧੂਰੀ ਰਹੇਗੀ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਜਾਂ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਾਂਝ ਸੌ-ਫੀਸਦੀ ਹੋਣੀ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਸਾਂਝ ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਹੋਵੇਗੀ ਵਿਆਖਿਆ ਓਨੀ ਹੀ ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋਵੇਗੀ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਪਾਠ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਜੁੜਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਅਨੁਭਵ, ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ਕਿ

ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਦਿਲ ਹਰਕਤ ਵਿਚ ਨਾ ਆਵੇ, ਪੂਰਾ ਹੰਗਾਰਾ ਨਾ ਦੇਵੇ, ਆ ਰਹੇ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਕਲਪਨਾ ਆਪਣੀ ਹਡਬੀਤੀ ਨਾ ਬਣਾਵੇ, ਕਵਿਤਾ ਵਿਚਲਾ ਅਨੁਭਵ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।¹¹

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਰਲ-ਸਪੱਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼-ਏ-ਬਿਆਨ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੇ ਕੁੰਜੀ ਸ਼ਬਦ (Key words) ਮਸਲਨ ਕਲਚਰ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ, ਮੁਕਤੀ, ਅਜ਼ਾਦੀ, ਗੁਲਾਮੀ ਆਦਿ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਯਤਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਬੇਲੋੜੀਆਂ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਕੇ ਸਹੀ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮਦਦਗਾਰ ਸਾਬਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਉਹ ਅਰਥ, ਜੋ ਲੇਖਕ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਦਾ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣਾ ਉਸਦੇ ਸਫਲ ਸੰਚਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਉਸਦੇ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਪੈਂਦੇ ਪਰਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਸਦੇ ਅਰਥਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਉਹ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਾਣੀ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜੀ ਬਣਤਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਸਲ ਮਤਲਬ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਰੱਬ ਦੀ ਮਨੋਤ ਹੈ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਕਾਜ਼ੀ ਵੀ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਰੱਬ ਦੀ ਮਨੋਤ ਦਾ ਏਨਾਂ ਹੀ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਸੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ, ਉਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਰੱਬ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਮਾਜਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਸ ਵਿਚ ਰੱਬ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬੜੇ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੋ ਇਹੋ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਰੱਬ ਦੇ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਰੱਬ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਰੱਬ, ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾਉਣਾ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਬੰਦਾ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਂ ਹੋ ਤੁਰੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ? ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਕੀ ਹੋਣਗੇ? ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸਦਾ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਰੋਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਦੇ

ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰ ਪੈਣ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਪੈਟਰਨ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਸ ਦੀ ਸਭਿਅਤਾ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।¹²

ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾ: ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟੀਕਾ ਵੀ ਦੂਸਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਟੀਕਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਾਣੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਅਜੋਕੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਵਾਂਗ ਬਾਣੀ ਦੀ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵਾਰਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਧਾਰਮਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਪਏ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੇਕਰ ਕਿਤੇ ਇਕ ਬੰਦ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਕੀਤੇ ਵੀ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਥ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੁਹਾਵਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਦੂਜਾ ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦਾ ਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲਾਂ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਉਸ ਬੰਦ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਟੀਕੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਟਿਵਾਣਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਰਪਣ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈਂਦੇ, ਪਰ ਵਿਆਖਿਆ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।'¹³

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਔਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਕੋਸ਼ਗਤ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗਕ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ;

ਅਉਧੂ – ਹੇ! ਫਕੀਰ, ਆਪੁ – ਹਉਮੈ ਨੂੰ ।

ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆ ਸਮੇਂ ਉਹ ਵਿਭਕਤੀ ਰੂਪਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਭਾਸ਼ਾ ਅਧੀਨ ਸਬੰਧਕ ਲਗਾ ਕੇ ਵਾਰਤਕ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ; ਸਹਿਜ – ਸਹਿਜ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ¹⁴

ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਉਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਮਸਲਨ ; ਮੈਗਲੂ – ਮਸਤ ਹਾਥੀ, ਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸੱਤਾ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਉਪਵਾਕ ਦਾ ਅਰਥ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ;

‘ਕਿਉਂ ਸਸਿ ਘਰਿ ਸੂਰੁ ਸਮਾਵੈ’- ਚੰਦਰਮਾ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ।

ਹਰ ਵਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦਾ ਟੀਕਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਦਲੀਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਸਗੋਂ ਉਸਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਮੌਲੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਕਾਰ-ਵਿਹਾਰ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਵੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਜੁਗਤ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਹੈ। ਉਹ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਾਰ ਦੇ ਸਾਰ-ਤੱਤ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਸਮਰੱਥਾ: ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਵਿਆਖਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦੀ ਮੂਲ ਸੁਰ ਭਾਵੇਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਦੇਸ਼ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਧੀਨ ਇਕ ਮੌਕਲਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ (ਸੰਗਤ, ਪੰਕਤ) ਉਸਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਣੀ ਆਦਰਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਚੰਗੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਮਾਡਲ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਹੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਚ ਧਰਾਤਲ 'ਤੇ ਪਏ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਸਤਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ, ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ, ਨਿੰਦਾ, ਬਾਬਰ ਦੇ ਜੁਲਮ ਖਿਲਾਫ਼ ਅਵਾਜ਼ ਆਦਿ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਨਾ ਕਰਦੇ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਚੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦਾ ਕਾਰਨ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਦੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ। ਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਵੇਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਸ਼ਾ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖਾਂ ਲਈ ਉਚਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਉਸਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਸਗੋਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਬਾਣੀ ਸਿਰਫ਼ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਨਾ ਮੌਲਿਕ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਉਸਰਦਾ, ਨਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾ ਉਸਰਦੀਆਂ, ਨਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਨਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਹੈ ਕਿ ਬਾਣੀ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਨ ਵੱਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੈ।

ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ: ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੱਖਰੀ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਸੀਮਾਵਾਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸੀਮਾਵੀ ਉਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਚ ਹੀ ਛਿਪੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੁੰਜੀਵਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਨਿਰੋਲ ਸਮਾਜਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਟੀਕਾ ਵੀ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਬਾਣੀਆਂ ਤੱਕ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਅਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਪੈੜਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਪੂਰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ, ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਡਲ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਅਸੀਂ ਇਹ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕੀਏ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਸ ਆਦਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਉਣ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਸਮਾਜ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਇਹ ਵਿਆਖਿਆ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

¹ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਸੱਚ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾ ਥੀਐ*, 1991, ਪੰਨਾ 7.

² ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 40.

³ ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਸੱਚ*, 1976, ਪੰਨਾ 3.

⁴ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 28.

⁵ ਉਹੀ.

⁶ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 26.

⁷ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 15.

⁸ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 11.

⁹ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 12.

¹⁰ ਉਹੀ, 9.

¹¹ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 1.

¹² ਪ੍ਰੋ. ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, *ਵਾਰ ਮਾਝ ਅਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ*, , 2007, ਪੰਨਾ 09.

¹³ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 05.

¹⁴ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 164.

ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ

~ਡਾ. ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਰਕ: 94632-56558

‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਜਾਂ ‘ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਕਰਦਿਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਅੱਗੋਂ ‘ਪਰਵਾਸੀ’ ਜਾਂ ‘ਵਿਦੇਸ਼ੀ’ ਵਜੋਂ ਕਿਵੇਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ‘ਵਿਦੇਸ਼’ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨ’ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ‘ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ’ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਰੂਪ ਹੁੰਦਿਆਂ ਤੇ ‘ਇਕੋ ਭਾਸ਼ਾਈ ਸੰਚਾਰ’ ਹੁੰਦਿਆਂ ਉਹ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ‘ਵਿਦੇਸ਼’ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ‘ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ‘ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਥਾ ‘ਦੋਹਾਂ ਪੰਜਾਬਾਂ’ ਤੋਂ ਬਾਕੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ‘ਪਰਵਾਸ’ ਧਾਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਅਨੁਵਾਨ ਹੇਠ ਵਿਚਾਰਨਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਉਭਰਿਆ ਹੈ:

- I. ਪਰਵਾਸੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਰੰਗਮੰਚ
- II. ਏਧੋਂ ਗਏ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ‘ਪਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ’ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਲਾ ਰੰਗਮੰਚ

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਦੋਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ‘ਪਰਵਾਸ’ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਪਰਵਾਸ ਧਾਰਨ ਦੇ ‘ਪਿਛੋਕੜ’ ਤੇ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭਿਕ ਪੜਾਅ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਸ ਲਗਭਗ 100 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਇਹ ਤੱਥ ਵੀ ਉਭਰਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਸੁਖ ਸੁਵਿਧਾ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਆਨੰਦਮਈ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਇਹ ਲੋਕ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਆਰਥਿਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜੱਦੋ-ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਰੁਝ ਗਏ। ਇਸ ਜੱਦੋ ਜਹਿਦ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਤਾਂ ਮਿਲੀ, ਉਸਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਥੇ ਨਸਲਵਾਦ ਵਰਗੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਵਾਹ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰਬਾਂ ਵੀ ਆਈਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਸੱਟਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਅਤੇ ਘਟਾਉਣ ਲਈ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਇਥੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਇਹ ਨਵੇਂ ਆਏ ਪੰਜਾਬੀ ਜਿਥੇ ਆਰਥਿਕ ਲੋੜ ਵੱਲੋਂ ਤ੍ਰਿਪਤ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਉਥੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਅਤ੍ਰਿਪਤ ਰਹਿਣ ਲੱਗੇ।¹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਆਰਥਕ ਮੰਦਹਾਲੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਵਖਰੇਵਾਂ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਤੇ ਇਕਲਾਪਾ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਵਾਸ ਤੇ ਵੱਸ ਰਹੇ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ

ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਤੰਗੀਆਂ ਤੁਰਸ਼ੀਆਂ ਕੱਟਦੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਰਾਤ ਮਿਹਨਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟਾਂ ਨੂੰ ਝੱਲ ਕੇ ਜੀਵਨ ਬਸਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਸਲਵਾਦ ਦੀ ਮਾਰ ਨੂੰ ਝੱਲਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਸੀ।

ਇਹ ਹਾਲਾਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤਕ ਤਾਂ ਭਾਰੂ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਆਂਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਵਾਲੀ ਢਾਣੀ ਵਿਚ ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਈਸ਼ਵਰ ਚਿਤਰਕਾਰ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਆਦਿ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਵਿਤਾ ਤੋਂ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਵੱਲ ਪਰਤੇ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਚੰਨੀ, ਯੋਗਰਾਜ ਸੇਢਾ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਮੋਹਨ ਬੱਗਣ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਪਾਲ ਬਿਨਿੰਗ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਾਂਗਰਾ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਰੋਡੇ, ਜਸ ਬਿਨਿੰਗ, ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਸਰਬਜੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਭੁਪਿੰਦਰ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਅੰਜੂ ਹੁੰਦਲ, ਰਮਿੰਦਰ ਸੰਧੂ, ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ, ਪਿੰਦੀ ਗਿੱਲ, ਲਾਟ ਭਿੰਡਰ, ਜੋਗਿੰਦਰ ਰੰਧਾਵਾ, ਰਾਜ ਕੈਲਗਰੀ, ਹਰਕੰਵਲ ਜੀਤ ਸਾਹਿਲ, ਗੁਰਿੰਦਰ ਨੀਟਾ ਆਦਿ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਆਰਥਕ ਤੇ ਸਮਾਜਕ ਪੱਖੋਂ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣੇ ਨਸੀਬ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਧਰੀ ਹੋਈ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਅਧੀਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਥਕ ਵਰਤਾਰੇ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾ ਕੇ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਕ ਭੁੱਖ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਸਾਹਿਤਕ, ਸੰਗੀਤਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸਮਾਗਮ ਸਜਾਉਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਆਯੋਜਿਤ ਹੋਣੇ ਆਰੰਭ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਗਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਬਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਜਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੇ ਆਕਾਰ ਧਾਰਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਮੁਢਲੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇੰਗਲੈਂਡ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਹੋਈ। ਮੁੜ ਅਮਰੀਕਾ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਸ ਰੰਗਮੰਚੀ ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ' ਅਨੁਵਾਨ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜੋ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਹੋਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1972 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਨਾਟਕ 'ਤੀਜੀ ਪਾਸ' ਨਾਲ ਹੋਈ।² ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਥਿਤੀ ਅਧੀਨ 'ਲੰਡਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪਹਿਲਾ ਯਤਨ ਸੰਨ 1968 ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਆਤੂ ਦਾ ਵਿਆਹ' ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਭਖਦੇ ਮਸਲੇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ 'ਖੂਨ' ਸੰਨ 1970 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ'

ਮੰਚਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।³ ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਧਰੋਂ ਉਧਰ ਜਾ ਕੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਤਹਿਤ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਦੁਆਰਾ 1982 ਵਿਚ ‘ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ’ ਅਤੇ ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਧਰਾ ਵੱਲੋਂ 1986 ‘ਅੰਬੀ ਦਾ ਬੂਟਾ’, 1990-93 ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ, 1994 ਵਿਚ ‘ਬੇਬੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ’ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਹੋਈਆਂ ਨਾਟਕੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸਮਕਾਲੀਨ ਦੌਰ ਤਕ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੈ। ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਐਸ. ਅਸ਼ੋਕ ਭੌਰਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਲੀਹ ਇੱਥੇ ਭਾਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਈ⁴ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬੱਝਦੀ ਹੈ। ‘ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਰੋਲੀ ਵਿਚੋਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਗਏ ਸੁਰਿੰਦਰ ਧਨੋਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਗਰੁੱਪ ‘ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਰੰਗ’ ਰਾਹੀਂ ਅਗਾਂਹ ਤੌਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਜਿਸਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਬਾਰੀਂ ਬਰਸੀ ਖੱਟਣ ਗਿਆ ਸੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਪਹਿਲਾਂ ਲਘੂ ਤੇ ਹਾਸਰਸੀ ਨਾਟਕ ਲੈ ਕੇ ਆਂਦਾ। ਫਿਰ ‘ਪੰਜਾਬ ਲੋਕ ਰੰਗ’ ਕਰੀਬ ਪੌਣੀ ਦਰਜਣ ਨਾਟਕ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਖੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ ‘ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ’, ‘ਉਮਰਾਂ ਲੰਘੀਆਂ ਪੱਬਾਂ ਭਾਰ’, ‘ਸਰਦਲ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ’, ‘ਪੱਤਣਾਂ ਤੇ ਰੋਣ ਖੜੀਆਂ’ ਤਾਂ ਇਸ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਜੀਅ ਭਰ ਕੇ ਮੁਹੱਬਤ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਸਗੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਖੇਡੇ ਵੀ ਗਏ।’⁵

ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ ‘ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਅਤੇ ‘ਬਰਤਾਨਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਅਧੀਨ ‘ਅਮਰੀਕੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੰਗਕਰਮੀ ਅਸ਼ੋਕ ਟਾਂਗਰੀ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ‘ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ‘ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਨ ਕਰੇ’ ਤੇ ‘ਸਰਦਲ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ’ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਧਨੋਆ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲੀ ਧਨੋਆ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨਾਟਕ ‘ਬੋਲ ਸ਼ਰੀਕਾਂ ਦੇ’ ਖੇਡਿਆ। ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਨਿਉਂ ਜੜ’ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਅਸ਼ੋਕ ਟਾਂਗਰੀ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਜਿਹੜਾ ਨਾਟਕ ‘ਧੀਆਂ ਮਰ ਜਾਣੀਆਂ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਉਸਨੂੰ ਅਤਿ ਦਰਜੇ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਮਿਲੀ। ਹੁਣ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਹੋਰ ਲਿਖਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਖੇਡਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਕਥਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਅੰਨ’ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਨਾਟਕ ‘ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਇਕ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ’ ਨਾਟਕ ਵੀ ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖੇਡੇ ਗਏ।⁶ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਸ਼ੋਕ ਟਾਂਗਰੀ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਵਿਚ ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀਪ ਦਾ ਨਾਟਕ ‘ਖੁਦਕਸੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ’ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ। ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ‘ਸ਼ਿਵਾਲਿਕ ਥੀਏਟਰ’ ਚੰਡੀਗੜ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਲਾਜ ਬੇਦੀ ਨੇ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ, ਵੱਲੋਂ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਟਕ ‘ਛਲੇਡਾ’ ਅਤੇ ‘ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ’ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 150 ਅਤੇ 175 ਵਾਰ ਖੇਡੇ

ਗਏ। ਇਸ ਮੰਡਲੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤੁਨੀਸੀਆ, ਐਲਜੀਰੀਆ, ਸੀਰੀਆ, ਜਾਰਡਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ।⁷

‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੀ ਨੀਂਹ ਵਜੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਰੰਗਮੰਚ ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਉਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ, ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਸ਼ੈਲੀ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਇਧਰਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਹ ਨਾਟਕ ਚੁਣੇ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਲਿਆਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦਿਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਗਮੀਆਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਝਾਂ ਕਰਨ ਹਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਵਜੋਂ ਵਾਚੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤਕ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹਰ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਾਵੇਂ ਉਰਦੂ, ਹਿੰਦੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੋਵੇ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਰਚਿਤ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ, ਰਾਦਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ, ਸਹਾਦਤ ਹਸਨ ਮੰਟੋ, ਉਪਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਸ਼ਕ ਦੇ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਖੇਡਣ ਵਾਲੇ ਰੰਗਮੰਚ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।⁸ ਇਸ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਤੋਂ ਭਾਵ ਉਸ ਰੰਗਮੰਚ ਤੋਂ ਲਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਵੀ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਹਿਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਵੀ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਸ਼ਰਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਥਾਨਕ/ਸਰੋਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤੱਤਾਂ ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੋਵੇ।

ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਆਪਣੇ ਵਿਕਾਸ ਦੌਰਾਨ ਚਾਰ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ। ਪਹਿਲਾ ਰੰਗਮੰਚ ਪਾਸਾਰ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਗਈਆਂ ਨਾਟਕ ਟੀਮਾਂ ਨੇ ਜਾ ਕੇ ਉਧਰ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਭਾਵ ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਨਾਟਕ ਟੀਮ ਨਾਲ ਭਾਵ ਆਪਣੇ ਇਧਰਲੇ ਅਦਾਕਾਰਾਂ ਸਮੇਤ ਉਧਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ’, ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਦਾ ‘ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ’, ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ ਦਾ ‘ਨੌਰੂ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਰੰਗਮੰਚ’, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਦਾ ‘ਮੰਚਵਟੀ’, ਸੈਮੂਅਲ ਜੌਹਨ ਦਾ ‘ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਕਲਾ ਮੰਚ ਲਹਿਰਾ ਗਾਗਾ’, ਗੁਰਚਰਨ ਦਾ ‘ਨੇਤੀ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ’, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ ਦਾ ‘ਮੰਚ ਰੰਗਮੰਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ’ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਟੀਵੀ ਤੇ ਫਿਲਮ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਗੁਰਚੇਤ ਚਿਤਰਕਾਰ, ਬਿਨੂੰ ਢਿਲੋਂ, ਰਾਣਾ ਰਣਬੀਰ, ਅਨੀਤਾ ਦੇਵਗਨ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਦੀ

ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਪਰਵਾਸੀ ਮਸਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਸਥਾਨ ਲਿਆ। ਦੂਜੇ ਪਾਸਾਰ ਅਧੀਨ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਵਾਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਧਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਭਾਵ ਉਧਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਕੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਪਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ, ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ ਬਲਜਿੰਦਰ ਲੇਲਨਾ, ਹੀਰਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁਖ ਨਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ‘ਡਾਇਸਪੋਰਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਧਰਤੀਆਂ ਤੇ ਵੱਸਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਪਾਸਾਰ ਅਧੀਨ ਉਹ ਰੰਗਮੰਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਜਾ ਕੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਤੇ ਖੇਡੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ, ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ, ਆਤਮਜੀਤ, ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਸੈਮੂਅਲ ਜੋਹਨ, ਆਦਿ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਪਾਸਾਰ ਅਧੀਨ ਉਹ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਜਾਂ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਝਲਕੀਆਂ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਕਨੇਡੀਅਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਨੇਡੀਅਨ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਥੀਏਟਰ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਭਾਵ ਪਰਵਾਸੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਆਕੇ ਇਧਰ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ ਦੀ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਟੀਮ ‘ਚੇਤਨਾ ਕਲਚਰ ਸੈਂਟਰ’ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਭਵਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕ ‘ਸੁਪਰਵੀਜ਼ਾ’ ਅਤੇ ਤਜਿੰਦਰ ਸਿੰਧਰਾ ਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਅਕੈਡਮੀ, ਯੂ.ਕੇ.’ ਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ‘ਕਲਾ ਭਵਨ’ ਵਿਚ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ ਨਾਟਕ ‘ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ’ ਦਾ ਨਾਂ ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹਨ।

ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਥਾਨ ਤੇ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਾਫੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਸਾਹਿਤ ਸਭਾਵਾਂ, ਸੱਥਾਂ, ਕਲਾ ਕੇਂਦਰਾਂ, ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਾਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਰੰਭੀਆਂ। ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਪੱਖ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਚਾਰੇ ਪਾਸਾਰਾਂ’ ਅਧੀਨ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਅਗ੍ਰਭੂਮੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਇਸ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਅਧੀਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤਿਰਿਕਤ ‘ਬਦੇਸ਼ੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਭਾਵ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੀ ਉਸ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਾਚਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ, ਕੈਨੇਡਾ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਤੇ ਆਂਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਰਵੇ, ਸਵੀਡਨ, ਡੈਨਮਾਰਕ, ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗਰੈਂਡ ਪਰੇਰੀ, ਐਡਮਿੰਟਨ ਵਿਨੀਪੈਂਗ ਆਦਿ ਵਿਚ 20 ਦੇ ਲਗਪਗ ਥੀਏਟਰ ਗਰੁੱਪ ਸਰਗਰਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਇਪਾਨਾ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਇੰਡੀਆ ਮਹਿਲਾ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਈਸਟ/ਵੈਸਟ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਭਾਰਤ ਨਾਟਕ ਕੇਂਦਰ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਬੈਟਰਡ ਵੋਮੈਨ ਸਪੋਰਟ ਸਰਵਿਸਜ਼', ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ' ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ', ਕੈਲਗਰੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਐਡਮਿੰਟਨ, 'ਸਮਾਨਤਾ', ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਲੋਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ', ਵਿਨੀਪੈਂਗ, 'ਫਾਈਵ-ਸਟਾਰ ਮੋਸ਼ਨ ਪਿਕਚਰਜ਼', ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਦਮਨਦੀਪ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨਜ਼ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਥੀਏਟਰ ਆਰਟ', ਰਿਚਮੰਡ, 'ਕੈਲਗਰੀ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ', ਕੈਲਗਰੀ, 'ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਥੀਏਟਰ ਆਰਟਿਸਟ ਆਫ ਇੰਡੀਆ', ਵੈਨਕੂਵਰ, 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ' (ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ), 'ਸਰਗਰਮ ਆਰਟ ਐਂਡ ਥੀਏਟਰ', ਟੋਰਾਂਟੋ, 'ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ' ਟੋਰਾਂਟੋ, 'ਗਦਰ ਹੈਰੀਟੇਜ ਔਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ' ਟੋਰਾਂਟੋ, 'ਗੁਰਦੀਪ ਆਰਟਸ ਅਕੈਡਮੀ', ਸਰੀ, 'ਲੋਹਟੀ ਆਰਟ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਫਾਈਟ ਕਨੇਡੀਅਨ ਪਿਕਚਰਜ਼', ਸਰੀ, 'ਸੁਨਾਰਟਾ ਕੇਂਦਰ', ਸਰੀ, 'ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਫਰੰਟ', ਕੈਲਗਰੀ, 'ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ', ਐਡਮਿੰਟਨ, 'ਗਰੈਂਡਪ੍ਰੇਰੀ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਗਰੈਂਡਪ੍ਰੇਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ 'ਪਿਛੋਕੜ' ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦਿਆਂ 'ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ' ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਆਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ 1972 ਵਿਚ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ ਦੀ' ਟੀਮ ਇਥੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਆਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕੁਝ ਕਲਾਕਾਰ (ਯੋਗਰਾਜ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ, ਮੋਹਨ ਬੱਗਣ) ਇਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਨਾਂ ਹੇਠ ਵੈਨਕੂਵਰ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਸਮਾਂ ਪੈਣ ਨਾਲ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਦੇ ਇਥੇ ਰਹਿ ਗਏ ਕਲਾਕਾਰ ਵਾਪਸ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਪਰਤ ਗਏ ਪਰੰਤੂ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' (1974) 'ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਕੇਂਦਰ' (1981-1982) ਜਾਂ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਨਾ ਹੇਠ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਦਾ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।' ਲਿਹਾਜ਼ਾ ਮੋਢੀ ਹੋਣ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ, ਜੋ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਦਾ ਟਰੁੱਪ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਤੱਥ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਪਨਪੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਜਾਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਪਾਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਵਿਕਾਸ ਦੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਤੇ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਡਾ. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸ੍ਰੋਤ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਟ ਮੰਡਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ' ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ 1973 ਵਿਚ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ

ਟੀਮ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਮੰਚਨ ਕੀਤਾ। ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਡਾ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 'ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ' ਨਾਟਕ ਦੀਆਂ ਕਈ ਸਫਲ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਇਸੇ ਟੀਮ ਨੇ ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਰਚਿਤ ਨਾਟਕ 'ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ' ਜਨਵਰੀ 1974 ਵਿਚ ਕੁਈਨ ਐਲਜ਼ਾਬੈਥ ਪਲੇ ਹਾਊਸ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਖੇਡਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਰਵਾਸੀ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਮੰਚਨ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਵੀ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ।¹⁰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਕਈ ਟੀਮਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅਹਿਮ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਤੇ ਮੁੜ ਉਸੇ ਟੀਮ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਨੂੰ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਤੋਰਨ ਦਾ ਤਹੱਈਆ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ 'ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਨੀਨਾ ਟਿਵਾਣਾ ਨੇ ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਟੋਰਾਂਟੋ ਅਤੇ ਮਾਂਟਰੀਆਲ ਵਿਖੇ 'ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ', 'ਦੀਵਾ ਬਲੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ' ਅਤੇ 'ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ' ਆਦਿ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ।¹¹ ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਦੇ ਕਨੇਡਾ ਰਹਿ ਗਏ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਯੋਗਰਾਜ ਸੇਢਾ, ਮੋਹਨ ਬੱਗਣ ਆਦਿ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਇਸੇ ਕੜੀ ਵਿਚ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਨੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਘੁੰਮਣ ਕ੍ਰਿਤ 'ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ' ਮਈ 1974, ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਕ੍ਰਿਤ 'ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ', ਸਤੰਬਰ 1974, ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ ਕ੍ਰਿਤ 'ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ' 1975 ਵਿਚ ਬੀ.ਸੀ. (ਕੈਨੇਡਾ) ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਖੇਡੇ।¹² ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹੋਈਆਂ। 'ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਸੰਨ 1977 ਅਤੇ 1982 ਵਿਚ ਇਪਾਨਾ ਵੱਲੋਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤ੍ਰਿਲੋਕ ਸਬਲੋਕ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਇਕ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹³ ਇਵੇਂ ਹੀ ਇਧਰਲੇ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਸੇਧ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰਲੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਵੀ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਸਾਧੂ ਬਨਿੰਗ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ, ਮੋਹਣ ਬੱਗਣ, ਅਮਰਜੀਤ ਗਰੇਵਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਸ ਕੜੀ ਵਿਚ 'ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ' ਨੇ 1977 ਵਿਚ 'ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ' ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹੀ ਕਨੇਡੀਅਨ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਰਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਨਾਟਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਨੇ ਹੀ ਨਾਟਕ ਲੇਖਣ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਰਤੀ ਨਾਟਕ ਟੀਮਾਂ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ 1977 ਤੋਂ ਅੱਜ ਤਕ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ।¹⁴ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਕੇਵਲ ਇਕ ਵਿਹਾਰਕ ਵਰਤਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਬਲਕਿ ਇਸ ਨੇ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਰਚਨਾਕਾਰੀ ਵਿਚ ਵੀ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖਿੱਤੇ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਨਾਟਕਕਾਰੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੇ 'ਪਿਛੋਕੜ' ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਇਸ ਦੇ 'ਪਾਸਾਰਾਂ' ਵਿਚ ਉਤਰਾਅ ਚੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਗਏ। ਜਿਵੇਂ 1977 ਵਿਚ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ 'ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ' ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਖੇਡਣ ਅਤੇ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਰਕੇ 'ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ' ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਰੁਕ ਗਈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ 4-5 ਸਾਲ ਉਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ

ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹⁵ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਾਫੀ ਵਕਫਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਚਰਚਿਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿਰਜ਼ੀ ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ‘ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਮਾਰਚ 1984 ਵਿਚ ‘ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ’ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਲਬਰਟਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਸਨ ਜੋ ਉਥੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਉਹ ਵੀ ਉਥੇ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਨਿਗਰ ਸੋਚ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।¹⁶ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਸਾਕਾਰ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵੀ ਖੜੋਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ‘ਇਸ ਹੀ ਸਮੇਂ (1983) ਇਪਾਨਾ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ‘ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ’ ਦੀ ਟੀਮ ਕਨੇਡਾ ਦੇ ਦੌਰੇ ਤੇ ਆਈ। ਆਪਣੀ ਇਸ ਫੇਰੀ ਦੌਰਾਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ (ਵੈਨਕੂਵਰ ਤੋਂ ਟੋਰਾਂਟੋ ਤਕ) ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ।¹⁷ ਉਦੋਂ ਕੁਝ ਉਹ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਤੇ ਲਗਨ ਵੀ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਉਥਾਨ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ‘ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ ਵੈਨਕੂਵਰ’, ‘ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਕੈਲਗਰੀ’, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਐਡਮਿੰਟਨ’, ‘ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਵਿਨੀਪੈੱਗ’ ਆਦਿ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੇ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਬਲਕਿ ‘ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਦੀਆਂ ਪਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਨ। ਬਹੁਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਨਾਟਕ ਬਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਬਗੈਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ।¹⁸ ਇਸ ਤੋਂ ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਤੇ ਖੇਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਿਆ। ‘ਜੇ ਨਾਟਕ ਉਥੇ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਖੇਡੇ ਗਏ, ਉਹ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਤਪੱਤ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਉਥੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਕ ਸੱਥ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਮੱਖਣ ਟੁੱਟ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਾਟਕ ‘ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼’ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਇਕ ਮੋਰਚਾ ਅਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ’। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕ ਮਾਰਚ 1984 ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸੱਥ ਵੱਲੋਂ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਪਬਲਿਕ ਫੰਕਸ਼ਨ ਸੀ।¹⁹ ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੀ ਪੁੱਠ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਫਲ ਰਿਹਾ ਜਿਸਨੂੰ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਸਮੇਤ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਅਸੀਂ ਮਿਲਕੇ ਨਾਟਕ ‘ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ’ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਨਾਟਕ ਉਸੇ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ 16, 1984 ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੂਜੇ ਫੰਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਫੰਕਸ਼ਨ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਨਾਟਕ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ‘ਹਵਾਈ ਗੋਲੇ’, ਜੋ ਸੱਥ ਵੱਲੋਂ 84 ਦੀਆਂ ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਇਪਾਨਾ ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਐਬਟਸਫੋਰਡ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।²⁰ ਸੱਥ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਅਮਨਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਪਾਲ ਬਿਨਿੰਗ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਾਂਗਰਾ, ਬਲਵਿੰਦਰ ਰੋਡੇ, ਜਸ ਬਿਨਿੰਗ, ਗੁਰਚਰਨ ਆਦਿ ਸਨ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ‘1985 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਜੀ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਇਪਾਨਾ ਦੇ ਸੱਦੇ ਉਤੇ ਕਨੇਡਾ ਆਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਵਡਮੁੱਲੇ

ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਸੱਥ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸੀਤਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ‘ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ’ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਮੰਚ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਵੀਡੀਓ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਨਾਟਕ ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਜੋ ਸੱਥ ਨੇ 1985 ਵਿਚ ‘ਲੱਤਾਂ ਵਾਲਾ ਭੂਤ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ।²¹ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਾਧੂ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਾਲ 1986 ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਚ ਹਰ ਸਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੇਲੇ ਫੋਕ ‘ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਫੈਸਟੀਵਲ’ ਵਿਚ ‘ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ’ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਮਿਲਿਆ।’²² ਇਪਾਨਾ ਵਲੋਂ ਸਫਲਤਾ ਪੂਰਵਕ ਖੇਡਿਆ ਵੀ ਗਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਸਬੰਧੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸਨ। ‘ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ ਇਕ ਉਹ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਾਟਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਦਾਕਾਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਲੋਕ ਹਨ, ਜੋ ਨਾਟਕ ਵਿਚਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਹਨ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਸੁਨੇਹਾ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਟਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।’²³ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਦੀਆਂ ਜੜਾਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਪੈਰੀਂ ਕਰ ਲਿਆ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬ (ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਖੇਡਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਪਰਵਾਸੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ ਤੇ ਖੇਡੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਰਾਜ ਚੌਹਾਨ, ਸਾਧੂ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਰਮਿੰਦਰ ਸੰਧੂ, ਅੰਜੂ ਹੁੰਦਲ, ਜਗਦੀਸ਼ ਬਿਨਿੰਗ, ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਾਗਰਾਂ, ਪਿੰਦੀ ਗਿੱਲ, ਸਰਬਜੀਤ ਧਾਲੀਵਾਲ ਅਤੇ ਭੁਪਿੰਦਰ ਧਾਲੀਵਾਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ‘ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਨਿਗਾਹ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਨੇਡਾ ਕਮਿਊਨਟੀ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਦੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਸਲਵਾਦ, ਇਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਕਾਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਮਿਊਨਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਔਰਤਾਂ ਦਾ ਦੁਖਾਂਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ, ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀਆਂ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਵਿਚ ਵਖਰੇਵਾਂ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੂਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਨਿਆਣਿਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਆਦਿ।’²⁴ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ‘ਕਮਿਊਨਟੀ ਥੀਏਟਰ’ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਧੂ-ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਵਲੋਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਪਿਕਟ ਲਾਈਨ ਤੇ ਹੋਰ ਨਾਟਕ’ ਵੀ ਛਪਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਐਡੀਸ਼ਨ ‘ਲੱਤਾਂ ਦਾ ਭੂਤ’ ਨਾਂ ਹੇਠ ਸ਼ਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਵੀ ਹਨ ਜਿਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਗਰੈਂਡ ਪਰੇਰੀ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਪਿਛੋਂ ਲਗਪਗ 1983 ਵਿਚ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਖੇਡੇ ਗਏ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ‘ਗਰੈਂਡਪ੍ਰੇਰੀ ਕਲਾ ਮੰਚ’, ਗਰੈਂਡਪ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਕੈਲਗਰੀ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਸਰਗਰਮ ਹੈ। ਕੈਲਗਰੀ ਵਿਚ ਇਪਾਨਾ, ਕੈਲਗਰੀ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਕੈਲਗਰੀ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ (ਭਾਰਤ) ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਅਗ੍ਰਸਰ ਹੈ। ਵਿਨੀਪੈਗ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚੀ

ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਨੇ ਕਾਫੀ ਗਤੀ ਪਕੜੀ। ਇਥੇ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕ ਮੰਡਲੀਆਂ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ (ਭਾਰਤ), ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ, ਭਾਰਤ, ਨੌਰਾ ਰਿਚਰਡਜ਼ ਰੰਗਮੰਚ, ਮੋਹਾਲੀ (ਭਾਰਤ), ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਕੈਲਗਰੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ :ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ’ ਸਬੰਧੀ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰਿਪੇਖ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਨਿਤਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ :

1. ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਮੁਢਲੇ ਸਮੇਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਵਾਰ 1968 ਤੇ 1972 ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਅਧੀਨ ਗਿਆਨੀ ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1968 ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਇਕਾਂਗੀ ‘ਨਿਮਾਣੀਆਂ ਗਊਆਂ’ ਖੇਡਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ ਨੇ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਅਤੇ 1972 ਵਿਚ ਵੈਨਕੂਵਰ ਵਿਖੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਨਾਟਕ ‘ਤੀਜੀ ਪਾਸ’ ਖੇਡਿਆ ਗਿਆ।
2. ਇਸ ਉਪਰੰਤ ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ’ ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਵਲੋਂ ਉਧਰ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਨਾਲ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮੋਢੀ ਗੱਡ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ 1973 ਵਿਚ ਕੈਨੇਡਾ ਆਪਣਾ ਟਰੂਪ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਮੰਚ’ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਕਲਾਕਾਰ ਯੋਗਰਾਜ ਸੇਢਾ, ਮੋਹਨ ਬੱਗਣ, ਗੁਰਦੀਪ ਗਰੇਵਾਲ ਆਦਿ ਉਧਰ ਰਹਿ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ। ਮੁੜ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ, ਅਮਨ ਪਾਲ ਸਾਰਾ, ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਆਦਿ ਸਰਗਰਮ ਹੋਏ।²⁵
3. ਮੁੜ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਲਹਿਰ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਮਖਿਆਲ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਉਧਰ ਸਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਜੇ ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ‘ਕਸਬੀ ਪੱਧਰ’ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਦਾ ਚਲਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਬਾਮਕਸਦੀਅਤ ਦਾ ‘ਸ਼ੌਕੀਆ ਰੰਗਮੰਚ’ ਪਰਵਾਸ ਵਿਚ ਫੈਲ ਗਿਆ।
4. ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਕੁਝ ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਹੋਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥੀਏਟਰ ਲੈ ਕੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ, ਅਜਮੇਰ ਸਿੰਘ ਔਲਖ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਨਿਰਮਲ ਰਿਸ਼ੀ, ਨਿਰਮਨ ਜੌੜਾ, ਹਰਕੇਸ਼ ਚੌਧਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਕਰਮੀ ਜੁੜੇ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਧਰਲੇ ਰੰਗਕਰਮੀ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ ਤੇ ਵੀ ਥੀਏਟਰ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ, ਪਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ, ਬਲਜਿੰਦਰ ਲੇਲਨਾ, ਜਸਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਗੁਰਦੀਪ, ਗੁਰਚਰਨ, ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਧਰਾ, ਅਸ਼ੋਕ ਟਾਂਗਰੀ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।
5. ਇਕ ਹੋਰ ਪਾਸਾਰ ਇਹ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਦੋਂ ਇਧਰੋਂ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੀਆਂ ਟੀਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਨਾਟਕ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਭਾਵ ਇਧਰੋਂ ਰੰਗਕਰਮੀਆਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਵਿਚੋਂ ਉਧਰ ਰੰਗਕਰਮੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇਸ ਕੜੀ ਵਿਚ ਆਤਮਜੀਤ, ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ, ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਦਾ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ।

6. 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੇ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਪੁਰਾਣੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ, ਅਜਾਇਬ ਕਮਲ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਨਵੇਂ ਪਰਵਾਸੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਵੀ ਉਭਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾਹਰ ਔਜਲਾ, ਪਰਮਿੰਦਰ ਕੌਰ ਸਵੈਚ, ਉੱਕਾਰਪ੍ਰੀਤ ਆਦਿ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਨ।

ਇਸ ਉਪਰੰਤ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ: ਪਿਛੋਕੜ ਤੇ ਪਾਸਾਰ' ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ 'ਪਰਵਾਸ' ਭਾਵ 'ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ' ਵਿਚ ਹੋਈ ਰੰਗਮੰਚੀ ਸਰਗਰਮੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਪਾਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦਾ ਪਰਿਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਥੇ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਯੋਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ 'ਪਰਵਾਸ' ਵਿਚਲਾ 'ਰੰਗਮੰਚ' ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਹੀ ਪੂਰਕ ਹੈ। ਇਧਰ ਵਾਂਗ ਉਥੇ ਵੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ 'ਸ਼ੌਕੀਆ ਰੰਗਮੰਚ' ਹੈ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ 'ਕਸਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੀ ਝਲਕ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਬਿਨੂੰ ਢਿਲੋਂ, ਗੁਰਚੇਤ ਚਿਤਰਕਾਰ ਆਦਿ ਕਾਮੇਡੀਅਨਾਂ ਦੁਆਰਾ 'ਵਪਾਰਕ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਉਧਰਲਾ 'ਸ਼ੌਕੀਆ ਰੰਗਮੰਚ' ਵੀ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਕਾਮੇਡੀ ਦਾ ਤੜਕਾ ਲਾ ਕੇ 'ਵਪਾਰਕ ਰੰਗਮੰਚ' ਵੱਲ ਵਧ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਦੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹੋਏ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵੇਖਣੇ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੋਣਗੇ। ਜਿਹੜੇ ਨਿਮਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਨ:

(I) ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਲੋਕਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਟਕ (ਨਾਟਕਕਾਰ)	ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ	ਮਿਤੀ/ਸਾਲ	ਸਥਾਨ
1.	ਮੁਨਸ਼ੀ ਜੀ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ	ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ	ਮਈ 1974	ਬੀ.ਸੀ. ਕੈਨੇਡਾ
2.	ਰੱਤਾ ਸਾਲੂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਸਤੰਬਰ 1974	ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਥਾਵਾਂ ਤੇ
3.	ਲੋਹਾ ਕੁੱਟ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1975	ਵੈਨਕੂਵਰ ਵੈਕਟੋਰੀਆ
4.	ਦੂਜਾ ਪਾਸਾ	ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ	ਉਹੀ	1977	ਕੈਨੇਡਾ
5.	ਮੁਨਸ਼ੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1977	ਵੈਨਕੂਵਰ
6.	ਕੌਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ	ਉਹੀ	ਗੁਰਦੀਪ ਆਰਟਸ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਬੈੱਲ ਪ੍ਰੋਫੋਰਮਿੰਗ ਆਰਟ ਸੈਂਟਰ, ਸਰੀ	1982	ਸਰੀ

7.	ਤੂੜੀ ਵਾਲਾ ਕੋਠਾ	ਭੁਪਿੰਦਰ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਭਾਰਤੀ ਨਾਟ ਕੇਂਦਰ	1983	ਵੈਨਕੂਵਰ
8.	ਚੇਤਨਾ	ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ	ਜੱਬੇਬੰਦੀ ਸਮਾਨਤਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
9.	ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਵਾਪਸੀ	ਉਹੀ	ਇਪਾਨਾ	1984	ਨਿਉਵੈਸਟ
10.	ਹਵਾਈ ਗੋਲੇ	ਉਹੀ	ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ	ਉਹੀ	ਵੈਨਕੂਵਰ
11.	ਇਕ ਕੁਰਸੀ ਇਕ ਮੋਰਚਾ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਲਟਕਦੇ ਲੋਕ	ਗੁਰਦੀਪ ਭੁੱਲਰ	ਉਹੀ	ਅਪ੍ਰੈਲ 1984	ਉਹੀ
12.	ਤੀਸਰੀ ਅੱਖ	ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਵੈਚ	ਇਪਾਨਾ	1985	ਉਹੀ
13.	ਵੀਜ਼ਾ	ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਡਾ. ਹਰੀ ਸ਼ਰਮਾ	ਉਹੀ	1986	ਕੈਨੇਡਾ
14.	ਉਹੀ	ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ	ਪੰਜਾਬ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਐਡਮਿੰਟਨ	ਮਾਰਚ 1987	ਐਡਮਿੰਟਨ
15.	ਉਹੀ	ਜੋਗਿੰਦਰ ਰੰਧਾਵਾ	ਉਹੀ	ਮਾਰਚ 1989	ਉਹੀ
16.	ਇਨਕਲਾਬ ਜ਼ਿੰਦਾਬਾਦ	ਸੁਰਿੰਦਰ ਧੰਜਲ	ਗਰੈਂਡ ਪਰੇਰੀ ਕਲਾ ਮੰਚ	1984	ਅਲਬਰਟ
17.	ਉਹੀ	ਗੁਰਵਿੰਦਰ ਨੀਟਾ	ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ ਕੈਲਗਰੀ	1987	ਐਡਮਿੰਟਨ
18.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1987	ਵਿਨੀਪੈਗ
19.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਕੈਲਗਰੀ
20.	ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੂਹ	ਪਾਲ ਬਿੰਨਿਗ	ਵੈਨਕੂਵਰ ਸੱਥ	1985	ਵੈਨਕੂਵਰ

21.	ਉਹੀ	ਰਾਮਿੰਦਰ ਸੰਧੂ	ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਟਰੇਰੀ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਐਡਮਿੰਟਨ	1985	ਉਹੀ
22.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਜੁਲਾਈ 1985	ਐਡਮਿੰਟਨ
23.	ਬਾਬਾ ਬੋਲਦਾ ਹੈ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1985	ਵਿਨੀਪੈਗ
24.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਜੁਲਾਈ 1985	ਐਡਮਿੰਟਨ
25.	ਸਿਉਂਕ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਨਵੰਬਰ 1985	ਉਹੀ
26.	ਬਿਗਾਨੇ ਬੋਹੜ ਦੀ ਛਾਂ	ਭੁਪਿੰਦਰ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਇਪਾਨਾ	ਮਾਰਚ 1986	ਵੈਨਕੂਵਰ
27.	ਉਠਣ ਦਾ ਵੇਲਾ	ਅਵਤਾਰ ਗਿੱਲ	ਪੰਜਾਬ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ	ਮਾਰਚ 1987	ਐਡਮਿੰਟਨ
28.	ਅੰਨ੍ਹੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਕਥਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਮਾਰਚ 1988	ਕੈਲਗਰੀ
29.	ਇਹ ਲਹੂ ਕਿਸਦਾ ਹੈ	ਦਰਸ਼ਨ ਔਜਲਾ	ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ, ਕੈਲਗਰੀ	ਮਈ 1989	ਉਹੀ
30.	ਪਰਖ	ਉਹੀ	ਕੈਲਗਰੀ ਸਕੂਲ ਆਫ ਡਰਾਮਾ	ਅਪ੍ਰੈਲ 1990	ਉਹੀ
31.	ਪਰਖ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਮਈ 1990	ਟੋਰਾਂਟੋ
32.	ਅਜੀਤ ਰਾਮ	ਜੁਗਿੰਦਰ ਰੰਧਾਵਾ	ਪੰਜਾਬ ਆਰਟ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਐਡਮਿੰਟਨ	ਮਾਰਚ 1991	ਸਾਨਫਰਾਂਸਿਸਕੋ
33.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਮਈ 1991	ਐਡਮਿੰਟਨ
34.	ਗੱਲ ਕੁਰਸੀ ਦੀ ਗੱਲ ਰੋਟੀ ਦੀ	ਦਰਸ਼ਨ ਔਜਲਾ	ਲੋਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਮੰਚ, ਕੈਲਗਰੀ	1991	ਐਡਮਿੰਟਨ

35.	ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਇੱਕ ਸੁਖਨਾ	ਰਜਿੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਸ਼ਰਮਾ	ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨ ਸਿੱਖ ਹੈਰੀਟੇਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ	1995	ਸੈਂਟਰ ਵਿਲੂਾ ਯੂ. ਐੱਸ.
36.	ਖਤ ਜੋ ਤੈਨੂੰ ਪਾ ਸਕਿਆ	ਬਲਜਿੰਦਰ ਲੇਲਣਾ	ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ	2000	ਮਿਸੀਸੁਗਾ (ਟੋਰਾਂਟੋ)
37.	ਪਿੰਜਰੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਚਿੰਗੂਕੋਜ਼ੀ(ਟੋਰਾਂਟੋ)
38.	ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜ਼ਹਾਜ਼	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2001	ਉਹੀ
39.	ਆਤਿਸ਼	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2003	ਉਹੀ
40.	ਧੁਖਦੇ ਕਲੀਰੇ	ਨਿਰਮਲ ਰਿਸ਼ੀ	ਉਹੀ	2005	ਉਹੀ
41.	ਇੱਕ ਜੰਗ ਇਹ ਵੀ	ਹਰਦੀਪ ਗਿੱਲ	ਉਹੀ	2006	ਵੈੱਟਸ ਹੰਮਰ ਕਲੈਜੀਏਟ
42.	ਰੌਂਗ ਨੰਬਰ	ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਉਹੀ	2008	ਲੈਸਟਰ ਬੀ. ਪੀਅਰਸਨ
43.	ਆਲੁਣਾ	ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ	ਉਹੀ	2012	ਬਰੈਂਪਟਨ
44.	ਕੌਮਾਗਾਟਾ ਮਾਰੂ	ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਗੁਰਦੀਪ ਭੁੱਲਰ	ਗੁਰਦੀਪ ਆਰਟਸ ਅਕੈਡਮੀ ਅਤੇ ਬੈੱਲ ਪ੍ਰੋਫੋਰਮਿੰਗ ਆਰਟ ਸੈਂਟਰ, ਸਰੀ	2014	ਸਰੀ
45.	ਸਾਢੇ ਤੀਹ ਦਿਨ	ਜਸਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ	ਓਂਟਾਰੀਓ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਆਰਟਸ ਅਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ	2015	ਬਰੈਂਪਟਨ
46.	ਬਹਿ ਜਾ ਬਹਿ ਜਾ ਹੋ ਗਈ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2016	ਉਹੀ

47.	ਹਿੰਦ ਦੀ ਚਾਦਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
48.	ਸੁਪਰ ਵੀਜ਼ਾ	ਗੁਰਦੀਪ ਭੁੱਲਰ	ਗੁਰਦੀਪ ਆਰਟਸ ਅਕੈਡਮੀ	2017	ਸਰੀ
49.	ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਪੀ.ਆਰ. ਕਾਰਡ	ਜਸਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ	ਓਂਟਾਰੀਓ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਆਰਟਸ ਅਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ	2017	ਬਰੈਂਪਟਨ
50.	ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਇਕ ਸੋਚ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	04-06-17	ਡੈਲਟਾ
51.	ਮਨ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੋਲਿਆ	ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਵੈਚ/ ਪ੍ਰੋ. ਜਸਕਰਨ	ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਲਚਰ ਸੈਂਟਰ	27-09-19	ਉਹੀ
52.	ਲਾਸ਼ ਦਾ ਮੁਲ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	26-05-19	ਡੈਲਟਾ (ਕੈਨੇਡਾ)
53.	ਗੋਲਡਨ ਟਰੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
54.	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	20-10-19	ਐਬਟਸਫੋਰਡ BC
55.	ਉਪਾਅ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
56.	ਇਨਸਾਫ਼	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
57.	ਗੱਲਾਂ ਤੇਰੀਆਂ	ਸਰਬਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਰੋੜਾ	ਪੰਜਾਬ ਆਰਟਸ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ	2019	ਟਰਾਂਟੋ
58.	ਰਿਸ਼ਤੇ	ਜਸਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ	ਓਂਟਾਰੀਓ ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਤੇ ਆਰਟਸ ਅਤੇ ਫੁਲਕਾਰੀ ਮੀਡੀਆ	ਉਹੀ	ਬਰੈਂਪਟਨ
59.	ਮਿਰਚ/ਮਸਾਲਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ

(II) ਭਾਰਤੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕਾਂ ਵਲੋਂ ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਖੇਡੇ ਗਏ ਨਾਟਕ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਟਕ (ਨਾਟਕਕਾਰ)	ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ	ਮਿਤੀ/ਸਾਲ	ਸਥਾਨ
1.	ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ	ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ	1973	ਕੈਨੇਡਾ
2.	ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1974	ਕੁਈਨ ਐਲਜ਼ਾਬੈਥ ਪਲੇ ਹਾਊਸ, ਵੈਨਕੂਵਰ ਕੈਨੇਡਾ
3.	ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜੀ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ ਅਤੇ ਨੀਨਾ ਟਿਵਾਣਾ	ਪੰਜਾਬ ਕਲਾ ਮੰਚ ਤੇ ਵਤਨੋ ਦੂਰ	ਉਹੀ	ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਕੀਤਾ
4.	ਦੀਵਾ ਬਲੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ	ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ	1974-75	ਟੋਰਾਂਟੋ ਤੇ ਮਾਂਟਰੀਅਲ
5.	ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੰਗਾ ਰਾਮ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
6.	ਕੁਦੇਸਣ	ਕੇਵਲ ਧਾਲੀਵਾਲ	ਐਡਮਿੰਟਨ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	1996	ਕੈਨੇਡਾ
7.	ਤਰਕਾਲਾਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
8.	ਕੈਮਲੂਪਸ ਦੀਆਂ ਮੱਛੀਆਂ	ਆਤਮਜੀਤ	ਸਥਾਨਕ, ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
9.	ਨਿਉਂ ਜੜ	ਅਜੇਮਰ ਔਲਖ	ਐਡਮਿੰਟਨ ਵਿਚਲੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	2004	ਐਡਮਿੰਟਨ
10.	ਰਾਤ ਚਾਨਣੀ	ਪਾਲੀ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ	ਕਨੇਡੀਅਨ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	2005	ਉਹੀ
11.	ਰੌਂਗ ਨੰਬਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2007	ਉਹੀ
12.	ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ	ਨਿਰਮਲ ਜੌੜਾ	ਗੁਰੂਕੁਲ ਆਰਟ	2008-09	ਟੋਰਾਂਟੋ

			ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ		
13.	ਮੀ ਐਂਡ ਮਾਈ ਸਟੋਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2010	ਉਹੀ
14.	ਸਿਰਜਣਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2011	ਉਹੀ
15.	ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਬੋਲਦਾ ਹਾਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
16.	ਚਾਨਣ ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਬਰੈਂਪਟਨ
17.	ਨਿਉਂ ਜੜ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2012	ਬਰੈਂਪਟਨ
18.	ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਤਲ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2013	ਉਹੀ
19.	ਗਾਥਾ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ	ਹਰਕੇਸ਼ ਚੌਧਰੀ	ਲੋਕ ਕਲਾ ਮੰਚ, ਮੁੱਲਾਂਪੁਰ	ਉਹੀ	ਸਰੀ
20.	ਗਾਥਾ ਕਾਲੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ	ਹਰਕੇਸ਼ ਚੌਧਰੀ	ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਕੈਲਗਰੀ	ਉਹੀ	ਐਬਸਫੋਰਡ
21.	ਤਵਾਰੀਖ ਬੋਲਦੀ ਹੈ	ਗੁਰਦੀਪ ਭੁੱਲਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
22.	ਗਦਰ ਐਕਸਪ੍ਰੈਸ	ਆਤਮਜੀਤ	ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	ਉਹੀ	ਕਨੇਡਾ
23.	ਕਿਸਾਨ-ਏ-ਗਦਰ	ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ	ਐਡਮਿੰਟਨ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	ਉਹੀ	ਐਡਮਿੰਟਨ
24.	ਕਾਮਾਗਾਟਾਮਾਰੂ (ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਤੇ ਅੱਗ ਤੁਰਦੀ)	ਉਹੀ	ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	2014	ਵੈਨਕੂਵਰ
25.	ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ	ਹੀਰਾ ਰੰਧਾਵਾ	ਆਰਟ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ	ਉਹੀ	ਰੋਜ਼ ਥੀਏਟਰ ਟਰਾਂਟੋ

26.	ਜੋ ਲਰੈ ਦੀਨ ਕੇ ਹੇਤੁ	ਗੁਰਚਰਨ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
27.	ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਹਾਜ਼	ਜਸਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
28.	ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ	ਸਥਾਨਕ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ	ਉਹੀ	ਟੋਰਾਂਟੋ
29.	ਪਿਆਸਾ ਕਾਂ	ਰੁਪਿੰਦਰਜੀਤ ਸ਼ਰਮਾ	ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਕੈਲਗਰੀ	2016	ਸਰੀ
30.	ਬਾਲ ਭਗਵਾਨ	ਰੁਪਿੰਦਰਜੀਤ ਸ਼ਰਮਾ	ਪ੍ਰੋਗਰੈਸਿਵ ਕਲਚਰਲ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ, ਕੈਲਗਰੀ	2017	ਸਰੀ
31.	ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਾਵਾ	ਜਸਕਰਨ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
32.	ਘਸਿਆ ਆਦਮੀ	ਸੈਮੂਅਲ ਜੌਹਨ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਕੈਲਗਰੀ
33.	ਦੁਲੱਤੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
34.	ਗੁੱਡ ਮੈਨ ਦੀ ਲਾਲਟੈਨ	ਰਾਣਾ ਰਣਬੀਰ	ਸਾਰੰਗ ਰੇਡੀਓ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਹੋਮਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀ	ਉਹੀ	ਬਰੈਂਪਟਨ
35.	ਟ੍ਰੈਰਿਸਟ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ	ਜਸਕਰਨ	ਉਹੀ	2018	ਸਰੀ
36.	ਖੇਤਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤ	ਰਾਣਾ ਰਣਬੀਰ ਜਸਕਰਨ	ਰੰਗਮੰਚ ਥੀਏਟਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
37.	ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਹੜਾ ਰੰਗ ਪਸੰਦ ਹੈ	ਜਸਕਰਨ	ਥੈਸਪਿਸ ਆਰਟ ਕਲੱਬ	2019	ਉਹੀ

(III) ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀਆਂ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਟਕ (ਨਾਟਕਕਾਰ)	ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ	ਮਿਤੀ/ਸਾਲ	ਸਥਾਨ
1.	ਕਣਕ ਦੀ ਬੱਲੀ	ਬਲਵੰਤ ਗਾਰਗੀ	ਗਲਾਸਗੋ ਨਾਟਕ ਕਲਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਏਸੀਅਨ ਫੋਕ ਬੈਲੇ	1982	ਬਰਤਾਨੀਆਂ
2.	ਅੰਬੀ ਦਾ ਬੂਟਾ	ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਧਰਾ	ਇਨਸੈਂਬਲ ਨਾਲ	1986	ਸਾਉਥਹਾਲ ਆਰਟਸ ਸੈਂਟਰ ਲਈ ਲੈਕਾਸਟਰ ਹਾਲ ਵਿਚ
3.	ਮੇਰੀ ਧਰਤੀ ਮੇਰਾ ਪਿੰਡ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਭੂਮੀਨੀਅਨ ਸੈਂਟਰ
4.	ਮਿਰਜਾ ਸਾਹਿਬਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1990	ਉਹੀ
5.	ਦੇਸੀ ਮੁੰਡਾ ਵਲਾਇਤੀ ਕੁੜੀ	ਹੰਸਲੋ	ਉਹੀ	1992	ਉਹੀ
6.	ਜੁਰਾਬਾਂ	ਚਮਨ ਲਾਲ ਚਮਨ	ਚਮਨ ਲਾਲ ਚਮਨ ਦੀ ਟੀਮ ਵਲੋਂ	ਉਹੀ	ਅਫਰੀਕਾ
7.	ਦੋ ਜੁੱਤੀਆਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1992	ਉਹੀ
8.	ਪਾਲਮ ਨੂੰ ਹੀਥਰੋ ਹਵਾਈ ਟਿਕਟ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
9.	ਨਵਾਂ ਸਵੇਰਾ	ਉਹੀ	ਮਲਟੀਕਲਚਰਲ ਸੈਂਟਰ	1990-93	ਉਹੀ
10.	ਨਖਰੇ ਵਲੈਤਣ ਦੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1993	ਉਹੀ
11.	ਬੇਬੇ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1993-94	ਉਹੀ
12.	ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1993-94	ਵਾਟਰਮੈਨਜ਼ ਆਰਟਸ ਸੈਂਟਰ

13.	ਸਹੀਦ ਊਧਮ ਸਿੰਘ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	1993-94	ਉਹੀ
14.	ਸੋਹਣੀ ਮਹੀਵਾਲ	ਹਰਮੇਜ ਕਾਲੀਰਾਏ	ਉਹੀ	1994	ਉਹੀ
15.	ਛੁਟਕਾਰਾ	ਅਰਜਨ ਰਾਇਤ	ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਾ ਮੰਚ ਅਕਾਦਮੀ	ਉਹੀ	ਲੰਡਨ
16.	ਦੱਬੀ ਚਿੰਗਾਰੀ	ਸਮੂਹਿਕ	ਸਾਤ ਰੰਗ ਥੀਏਟਰ	1993-94	ਬਰਤਾਨੀਆਂ
17.	ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ	ਉਹੀ	ਇਨਸੈਂਬਲ ਨਾਲ	1995	ਬਰਤਾਨੀਆਂ
18.	ਕਾਲੀ ਸਲਵਾਰ	ਹਰਪਾਲ ਟਿਵਾਣਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
19.	ਸਰਹੰਦ ਦੀ ਦੀਵਾਰ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
20.	ਹੀਰ ਰਾਂਝਾ	ਉਹੀ	ਪੰਜਾਬ ਤੇ ABFE ਦੇ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ	ਉਹੀ	ਵੈਂਬਲੀ ਹਾਲ
21.	ਮਰਦ ਅਗੰਮਤਾ	ਤੇਜਿੰਦਰ ਸਿੰਧਰਾ	ਪੰਜਾਬੀ ਥੀਏਟਰ ਅਕੈਡਮੀ, ਯੂ.ਕੇ.	17-01-2018	ਯੂ.ਕੇ. ਦੀ ਟੀਮ ਵਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ

(IV) ਅਮਰੀਕਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ

ਲੜੀ ਨੰ:	ਨਾਟਕ (ਨਾਟਕਕਾਰ)	ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ	ਨਾਟ ਮੰਡਲੀ	ਮਿਤੀ/ਸਾਲ	ਸਥਾਨ
1.	ਸਰਦਲ ਦੇ ਆਰ ਪਾਰ	ਅਸ਼ੋਕ ਟਾਂਗਰੀ	ਪੰਜਾਬੀ ਵੁਮੈਨ ਕਲਚਰਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ, ਯੂ.ਐਸ.ਏ.	2010	ਹੇਵਾਰਡ

2.	ਮਿੱਟੀ ਰੁਦਣ ਕਰੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2011	ਉਹੀ
3.	ਧੀਆਂ ਮਰਜਾਣੀਆਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2014	ਉਹੀ
4.	ਛਿੱਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
5.	ਸ਼ਹੀਦੇ ਆਜ਼ਮ ਭਗਤ ਸਿੰਘ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ
6.	ਬੋਲ ਸ਼ਰੀਕਾ ਦੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2015	ਨੌਰਥ ਅਮਰੀਕਾ
7.	ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕਸੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2017	ਸੇਨ ਜੋਸ ਸੈਂਟਰ ਅਮਰੀਕਾ
8.	ਬੰਦਾ ਬਹਾਦੁਰ	ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ	ਨੌਰਾ ਰਿਚਡ ਰੰਗਮੰਚ	ਉਹੀ	ਨੌਰਥ ਅਮਰੀਕਾ
9.	ਕਿਸਾਨ ਖੁਦਕਸੀ ਦੇ ਮੋੜ ਤੇ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2018	ਉਹੀ
10.	ਤਪਸ	ਦਵਿੰਦਰ ਦਮਨ	ਨੌਰਾ ਰਿਚਡ ਰੰਗਮੰਚ	2019	ਉਹੀ
11.	ਸਾਖੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2020	ਹੇਵਾਰਡ

(V) ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ

1.	ਡਰਾਮੇ ਆਲੇ (ਕਮੇਡੀ ਨਾਟਕ)	ਜੱਗੀ ਪੂਰੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਵੀ	ਯਾਰ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਵਾਲੇ (ਪੇਸ਼ਕਰਤਾ)	2018	ਇਨਕੋਰ ਇਵੈਂਟ ਸੈਂਟਰ ਮੈਲਬੌਰਨ
2.	ਡਰਾਮੇ ਆਲੇ -2 (ਕਮੇਡੀ ਨਾਟਕ)	ਉਹੀ	ਬਾਂਸਲ ਇੰਮੀਗ੍ਰੇਸ਼ਨ	2019	ਮੈਲਬੌਰਨ
3.	ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ	ਸਨੀ ਸਿੰਘ ਟਾਂਬਰ	ਰੰਗਮੰਚਕਾਰੀ	2019	ਉਹੀ

4.	ਫਿਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਨੂੰਹ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	2020	ਉਹੀ
----	------------------	-----	-----	------	-----

(VI) **ਸਕੈਂਡਨੇਵੀਅਨ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਮੰਚ**

1.	ਮਨ ਦੀਆਂ ਮਨ ਵਿਚ - ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ	ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ	ਮੰਚਵਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ	ਅਗਸਤ 1991	ਨਾਰਵੇ, ਸਵੀਡਨ ਤੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਦੀਆਂ ਰਾਜਧਾਨੀਆਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਓਸਲੋ, ਸਟੋਕਹੋਮ ਤੇ ਕੋਪਨਹੈਗਨ
2.	ਹਾੜੀਆਂ ਸੌਣੀਆਂ - ਜੋਗਿੰਦਰ ਬਾਹਰਲਾ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ	ਉਹੀ ²⁵

1

ਉਪਰੋਕਤ ਵੇਰਵਿਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਰੰਗਮੰਚ, ਪਾਰਸੀ ਰੰਗਮੰਚ, ਟੋਪਰੈਂਸ ਸੁਸਾਇਟੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਪ੍ਰੀਤਨਗਰ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਇਪਟਾ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਰੰਗਮੰਚ, ਵਿਭਿੰਨ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਨਾਟ ਮੰਡਲੀਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਯੁਵਕ ਮੇਲਿਆਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ ਆਦਿ ਪੜ੍ਹਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਫਲਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੁਚਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦਿਆਂ ਥੜ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਤਕ ਜਾ ਕੇ ਵਿਭਿੰਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਕੈਨੇਡਾ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦਕਿ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਸਵੀਡਨ ਤੇ ਡੈਨਮਾਰਕ ਵੀ ਆਸ਼ਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੀਰੀਆ, ਜਾਰਡਨ, ਈਰਾਨ, ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀ ਕਨਸੋਅ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਤੱਥ ਹਾਲੇ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ 'ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ' ਦੇ ਭਵਿਖਮੁਖੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਆਸਵੰਦ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਹਵਾਲੇ

1. ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾ.), ਵਤਨ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, ਵਤਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕੈਨੇਡਾ, 1991, ਪੰਨਾ 6
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 5

3. ਰੁਮਿੰਦਰ ਕੌਰ (ਡਾ.) ਅਤੇ ਨਿਮਰਤਦੀਪ ਕੌਰ (ਡਾ.) (ਸੰਪਾ.), ਸਮਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ, ਸੁੰਦਰ ਬੁੱਕ ਡਿਪੋ, ਜਲੰਧਰ, 2012, ਪੰਨਾ 40
4. ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਅਜੀਤ, 1.12.2019
5. ਉਹੀ,
6. ਉਹੀ,
7. ਨਵਨਿੰਦਰਾ ਬਹਿਲ(ਡਾ.) ਨਾਟਕੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 2002,ਪੰਨਾ 200.
8. ਹਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਥੀਏਟਰ, ਲੋਕਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ,ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ 24
9. ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾ.), ਵਤਨ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, ਵਤਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕੈਨੇਡਾ, 1991, ਪੰਨਾ 6
10. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਡਾ.), ‘ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ’, ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਸਿਰਜਣਾ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2015 (ਅੰਕ-78), ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015, ਪੰਨਾ 82
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 82
12. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 83
13. ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾ.), ਵਤਨ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, ਵਤਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕੈਨੇਡਾ, 1991, ਪੰਨਾ 6
14. ਅਰਵਿੰਦਰ ਕੌਰ ਧਾਲੀਵਾਲ (ਡਾ.), ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਰਘਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.) ਸਿਰਜਣਾ, ਅਕਤੂਬਰ-ਦਸੰਬਰ 2015 (ਅੰਕ-78), ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, 2015, ਪੰਨਾ 3
15. ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾ.), ‘ਵਤਨ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, ਵਤਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕੈਨੇਡਾ, 1991, ਪੰਨਾ 6
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6
17. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6
18. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 6-7
19. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 78
20. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 79
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 80
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 7
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
25. ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ :

(ਉ) ਸਵਰਨ ਚੰਦਨ, ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚ, ਪੰਜਾਬ ਸੰਗੀਤ ਨਾਟਕ ਅਕਾਦਮੀ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਵਲੋਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿਭਾਗ, ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ 'ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਸੈਮੀਨਾਰ (30-31 ਦਸੰਬਰ 1991-1 ਜਨਵਰੀ 1992) ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ।

(ਅ) ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, 'ਕੈਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ : ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ', ਵਤਨ (ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਮੰਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ), ਜੁਲਾਈ/ਅਗਸਤ/ਸਤੰਬਰ, 1991, ਪੰਨਾ 5

26. ਸਤੀਸ਼ ਕੁਮਾਰ ਵਰਮਾ ਤੋਂ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ

27. ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਤੇ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਸੰਪਾ.), 'ਵਤਨ ਤ੍ਰੈਮਾਸਿਕ, ਜੁਲਾਈ-ਅਗਸਤ-ਸਤੰਬਰ, ਵਤਨ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਕੈਨੇਡਾ, 1991

- [https:// www.facebook.com/jaspalsingh.dhillon79](https://www.facebook.com/jaspalsingh.dhillon79)
- [https:// www.facebook.com/davinderdaman](https://www.facebook.com/davinderdaman)
- [https:// www.facebook.com/asok.tangri](https://www.facebook.com/asok.tangri)
- [https:// www.facebook.com/singh.vicky77985](https://www.facebook.com/singh.vicky77985)
- [https:// www.facebook.com/manvindarsingh.9](https://www.facebook.com/manvindarsingh.9)
- [https:// www.facebook.com/naharaujla](https://www.facebook.com/naharaujla)
- [https:// www.facebook.com/rangmanchkaree/videos/397521557546763](https://www.facebook.com/rangmanchkaree/videos/397521557546763)
- [https:// www.facebook.com/parminder.swaich.5](https://www.facebook.com/parminder.swaich.5)
- [https:// www.facebook.com/avtar.singh.940](https://www.facebook.com/avtar.singh.940)
- [https:// www.facebook.com/jas.karan.982](https://www.facebook.com/jas.karan.982)
- [https:// www.facebook.com/palibhupindersing](https://www.facebook.com/palibhupindersing)
- [https:// www.facebook.com/baljinder.lilna](https://www.facebook.com/baljinder.lilna)
- [https:// www.facebook.com/rana.ranbir.75](https://www.facebook.com/rana.ranbir.75)
- [https:// www.facebook.com/gurchet.chitarkar.52](https://www.facebook.com/gurchet.chitarkar.52)

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ

‘ਸੁਹਾਗਣ’ ਦਾ ਸੰਕਲਪ

(ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

~ ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ

ਸੰਪਰਕ: 88376-38077

ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਮੋਢੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਕ ਮੌਲਿਕ ਚਿੰਤਕ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨਵੇਤਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਲਈ ਜੋ ਮਾਧਿਅਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕਾਵਿ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਤੇ ਕਲਾਸਕੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੇ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਿਤ ਸੂਖਮ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ। ਉਹਨਾ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਵਿਭਿੰਨ ਆਦਰਸ਼ਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਆਦਿਕ ਨੂੰ ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਆਸ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਸਿਰਜਿਆ, ਜਿਸ ਉਪਰ ਮਗਰੋਂ ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਮਤਿ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਬਾਣੀ ਪਾਠਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲੋਕ-ਮਨ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਤੇ ਟਿਕ ਕੇ ਉਸ ਅਵਿਅਕਤ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖਣ ਸਾਧਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਸਾਰਾਂ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹਥਲੇ ਖੋਜ-ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਾਗ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਰਚਿਤ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਅਰਥ ਸੰਚਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਰਚਨਾ ਲਈ ਲੋਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕੇਵਲ ਰੂਪਕਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰੰਪਰਿਕ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਭਾਵ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ ਰਚਨਾ ‘ਬਾਰਾਂਮਾਹ’ ਦੀ ਵਸਤੂ-ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਚ ਨਵਾਂ ਪਾਸਾਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ। ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਦੀ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬਿਰਹਣ ਪਤਨੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਪਤੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੁਆਰਾ ਚਿਤਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ ਧੀਰ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਕਾਵਿ ਦੀ ਇਕ ਕਿਸਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਵਰਣਨ

ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਦੀ ਪਛਾਣਨਯੋਗ ਜੁਗਤ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਿਰਹਣ ਦੀ ਬਦਲ ਰਹੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਦੇ ਸਮਾਨਾਂਤਰ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।¹ ਇਸ ਲਈ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਪਤਨੀ ਦਾ ਚਿਤਰਣ, ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਖੂਬੀ ਵਰਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਇਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੈਨਵਸ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚਲੀ ਸੁਹਾਗਣ ਬਿਰਹਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਅਵਸਥਾ ਉਪਰ ਪੈਂਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੰਢਾਉਂਦੀ, ਵਿਯੋਗ ਦੇ ਭਾਵਯੁਕਤ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਅੰਤ ਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਸੋਹੀ ਅਨੁਸਾਰ, “ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਜੀਵ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਅਸਲੇ ਤੋਂ ਵਿਛੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤੁੱਛਤਾ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ”।² ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰੂਪੀ ਵਰਤੋਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬਾਖੂਬੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਜਿਸ ਬਿਰਹਾ ਅਤੇ ਵੇਦਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ‘ਹਰਿ’ ਭਾਵ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਵਿਛੋੜੇ ਤੋਂ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਤਰਸਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਪੀੜ ਝੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਯੋਗ ਤੋਂ ਸੰਯੋਗ ਤਕ ਦੇ ਸਫਰ ਨੂੰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰੀ ਨੁਕਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਵ ਵਿਯੋਗ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਤਾਂਘ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਭਾਵ ਦਾ ਉਤਪਾਦਕ ਇਸਤਰੀ ਭਾਵ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮਨ ਹੈ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ-ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਰਤਮਾਨ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਮਿਲਾਪ ਵਿਹੁਣੀ ਅਤੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿਚ ਤੜਪ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਇਥੇ ਕੰਤ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਧਨ ਕਿਉ ਸੁਖੁ ਪਾਵੈ, ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ।

ਪਿਰ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਪਤੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਿਰਹਿ ਦਾ ਦੁੱਖ ਉਤਪੰਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹੀ ਬਿਰਹਾ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਵ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਥੇ ਸੁਹਾਗਣ ਅਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਮਾਂਤਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ-ਪ੍ਰਸੰਗ ‘ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਰ’ (ਗੁਰਮੁੱਖ) ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਬਿਹਬਲਤਾ ਅਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪੂਰਵ ਅਨੁਮਾਨ, ਵਿਛੋੜੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਮਾਣਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਰਮੁੱਖ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਥੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਵਿਛੋੜੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਹਰਿ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤੰਨ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖ, ਹਰਿ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਬਿਹਬਲ ਉਸਦਾ ਮਾਰਗ ਤੱਕਦੀ ਹੈ:

ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਆਵੈ ਜਾ ਪ੍ਰਭੁ ਭਾਵੈ

ਧਨ ਉਭੀ ਗੁਣ ਸਾਰੀ॥

ਇਹ ਸੁਹਾਗਣ ਪਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਲਈ ਉਤਾਵਲੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਦੀਆਂ ਸੁਹਾਗਣਾ ਭਾਵ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਆਕੁਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਲਾਪ ਮਾਰਗ ਤੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਚਲ ਰਹੇ ਪਾਂਧੀਆਂ ਦਾ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਉਸ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਵਿਕਾਰ ਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮਿਲਾਪ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ:

ਘਰਿ ਘਰਿ ਕੰਤੁ ਰਵੈ ਸੋਹਾਗਣਿ ਹਉ ਕਿਉ ਕੰਤਿ ਵਿਸਾਰੀ॥

ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਬਦਲਾਵ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਲਾਵ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਤ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਹੋਈ ਪਤਨੀ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵਜੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਬਦਲਾਵ ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰੀ ਬਿਰਤੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਡਰ, ਭੈਅ, ਵਿਯੋਗ, ਵੈਰਾਗ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰੇ ਲਈ ਮਨੁੱਖ, ਗੁਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਕੇ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਗਰਸਰ ਹੈ:

ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ ਪਿਰ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਏ

ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ, ਦਾਮਨਿ ਚਮਕ ਡਰਾਏ

ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ, ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ

ਪਤੀ ਤੋਂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਛੋੜਾ, ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਦੋਵਾਂ ਪੱਧਰਾਂ ਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪਤੀ ਤੋਂ ਵਿਛੜੀ ਸੁਹਾਗਣ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਭਾਵਨਾ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈਅ-ਗ੍ਰਸਤਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਇਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਥਾਈ ਭਾਵ ਹੈ। ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਕੰਤ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਭਾਵ ਸਾਵਣ ਦੀ ਵਰਖਾ, ਸੇਜ ਦਾ ਇਕੱਲਾਪਣ ਉਸ ਦੇ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਵਾਧਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਸੁਹਾਗਣ ਤੇ ਕੰਤ ਆਲੰਬਨ ਵਿਭਾਵ ਹਨ। ਸਾਵਣ ਦੀ ਵਰਖਾ, ਸੇਜ ਦਾ ਇਕੱਲਾਪਣ ਉਦੀਪਣ ਵਿਭਾਵ ਹਨ ਜੋ ਬਿਰਹਣੀ ਦੀ ਤੜਪ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤੀਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤਰਲੇ ਲੈਣੇ, ਭੁੱਖ ਮਿੱਟਣੀ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵਲੋਂ ਅਰੁਚੀ ਆਦਿ ਅਨੁਭਾਵ ਹਨ ਮਰਨ ਭਇਆ ਦੁੱਖ ਮਾਏ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵ ਹਨ ਜੋ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।³

ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਪਹਿਲਾ ਦੋਸਤ ਪਤੀ ਹੈ, ਭਾਵ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਹਮਰਾਜ ਅਤੇ ਬੇਲੀ ਪਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਰੂਪੀ ਹਰਿ ਸਦਾਥਿਰ ਅਤੇ ਘਟਿ-ਘਟਿ ਵਿਚ ਰਮਿਆ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਹੋਂਦ ਹੈ ਜੋ ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਨਾਲ ਸਦਾ ਨਿਭਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰਿ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਯੋਗਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਵਿਯੋਗ-ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ:

ਪ੍ਰਿਅ ਬਾਝੁ ਦੁਹੇਲੀ, ਕੋਇ ਨ ਬੇਲੀ, ਗੁਰਮੁਖਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤੁ ਪੀਵਾਂ॥

ਹਰਿ ਕੰਤ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਇਸ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੀੜਾ ਦਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਮੁੱਲ ਅਧੂਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸਦੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਹਰਿ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਭਾਵ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਇਕੱਲੀ ਹੋਂਦ ਕੋਈ ਮਾਇਨੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ ਜਦੋਂ ਤਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਮੂਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ। ਮੂਲ ਹਰਿ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਕਰਵਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚ ਦੰਪਤੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪਤੀ ਦਾ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਗ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਰਿ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗੁਰਮੁੱਖ ਭਾਵ ਸੁਹਾਗਣ ਬਣਨਾ ਬੇਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ:

ਧਨ ਦੇਖੈ ਹਰਿ ਦੁਆਰਿ ਆਵਹੁ ਦਇਆ ਕਰੇ॥

ਘਰਿ ਆਉ ਪਿਆਰੇ ਦੁਤਰ ਤਾਰੇ ਤੁਧੁ ਬਿਨੁ ਅਢੁ ਨ ਮੋਲੇ॥

ਸੁਹਾਗਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਹੈ। ਪਤਨੀ ਦੁਆਰਾ ਪਤੀ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਬੇਮੋਲ ਹੋਣਾ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਤੀ ਨਾਲ ਅਭੇਦਤਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਅਤੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਹੈ। ਪਤੀ ਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤੀ ਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬੇਅਰਥ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ:

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੁਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ॥

ਨਾਨਕ ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ॥੯॥

ਹਰਿ ਪਿਰ ਦੇ ਅੰਕ ਭਾਵ ਅੰਗ/ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਤਨੀ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਪਤਨੀ ਆਪਣੇ ਅਵਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਿਆਂ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਲੱਗੇ। ਅਜਿਹੀ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਨੀਂਦ, ਆਰਾਮ, ਭੁੱਖ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਆਦਿਕ ਸੁੱਖ ਵੀ ਬੇਮਾਇਨੇ ਹੀ ਲਗਦੇ ਹਨ।

ਹਰਿ ਅੰਕਿ ਸਮਾਣੀ ਜਾ ਪ੍ਰਭ ਭਾਣੀ, ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਨਾਰੇ॥ (ਪਦਾ-੨)

ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹਰਿ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੇ ਅੰਕ ਭਾਵ ਉਸਦੇ ਅੰਗ ਸਮਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਉਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪਲ, ਘੜੀਆਂ, ਮਹੂਰਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁੱਭਤਾ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਘੜੀ ਉਹੀ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪਤੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥ ਹੈ

ਘਰਿ ਸੇਜ ਸੁਹਾਵੀ ਜਾ ਪਿਰਿ ਰਾਵੀ ਗੁਰਮੁਖ ਮਸਤਕਿ ਭਾਗੇ॥

ਨਾਨਕ ਅਹਿਨਿਸ ਰਾਵੈ ਪ੍ਰੀਤਮੁ ਹਰਿ ਵਰੁ ਥਿਰ ਸੋਹਾਗੇ॥ (ਪਦਾ-੧੭)

ਜਦੋਂ ਉਸਨੂੰ ਪਤੀ ਦਾ ਸਾਥ ਸਦੀਵੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ 'ਸਦੀਵੀ ਆਨੰਦ' ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਸਮਾਨ ਸੁੱਖ ਮਾਣਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ 'ਬਿਰ ਸੋਹਗੋ' ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਹੈ। ਬਿਰ ਸੁਹਾਗੁ ਭਾਵ ਕਦੇ ਨਾ ਖਤਮ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੁਹਾਗ।

ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਰਚਨਾ-ਪਾਠ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਿਲਾਪ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ, ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਚੱਕਰਾਤਮਕਤਾ ਦੇ ਸਮਾਂਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ 'ਮਨੁੱਖ' ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਜਾਂ/ਅਤੇ ਚਿਹਨ ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਵੈ-ਸੰਬੋਧਨ ਲਈ ਜੋ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਸੰਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਇਸਤਰੀ ਲਿੰਗ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਬਾਣੀ-ਪਾਠ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਵਸਥਾਵਾਂ 'ਵਿਛੋੜੇ' ਅਤੇ 'ਮਿਲਾਪ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀਆਂ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ 'ਗੁਰਮੁਖ' ਅਤੇ 'ਮਨਮੁੱਖ' ਦੇ ਵਰਣਨ ਲਈ, ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਪਤਨੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਕਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ, 'ਮਨਮੁੱਖ' ਲਈ 'ਪਿਰ ਮੁੱਤੀ' ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੀ ਛੱਡੀ ਹੋਈ, 'ਕੰਤ ਵਿਸਾਰੀ', 'ਦੁਹੇਲੀ', 'ਨਿਮਾਣੀ' ਆਦਿ ਅਤੇ 'ਗੁਰਮੁੱਖ' ਲਈ 'ਅੰਕ ਸਮਾਣੀ', 'ਪ੍ਰਭ ਭਾਣੀ', 'ਸੋਹਾਗਣਿ', 'ਕੰਤੀ', 'ਗੁਣਵੰਤੀ' ਆਦਿ। ਗੁਰਮੁਖ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਸੁਹਾਗਣ ਇਸਤਰੀ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨਮੁੱਖ ਲਈ ਵਰਤੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੁਹਾਗਣ ਭਾਵ ਜੋ ਸੁਹਾਗਣ ਲਈ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਲੱਛਣ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਬਾਣੀ ਪਾਠ ਵਿਚ ਸਿਰਜਤ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਤਤਕਾਲੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨੇਮਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਪੇਸ਼ ਸੁਹਾਗਣ ਰੂਪ ਪੱਖ ਤੋਂ ਸੁਹਾਗਣ ਨਹੀਂ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਸੁਹਾਗਣ ਹੈ। ਉਹ ਲਈ ਸੁਹਾਗਣ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕੰਤ ਭਾਵ ਪਤੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸੁਹਾਗਣ ਅਤੇ ਸੁਹਾਗ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਪੂਰਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਸੁਹਾਗ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਤਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਹਾਗਣ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ, ਜੇਕਰ ਪਤੀ ਹੀ ਸੁਹਾਗ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੁਹਾਗਣ ਦੇ ਦਰਜੇ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਬਾਹਰੀ ਵੇਸ਼ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਸਗੋਂ ਪਤੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਉਸਨੂੰ ਸੁਹਾਗਣ ਦਾ ਦਰਜਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਜਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧਾਤਮਕ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਤਮਕ ਘੇਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਧੀਰ, ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਾਵਿ ਰੂਪਕਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2001. ਪੰ 94
2. ਸੋਹੀ, ਗੁਰਮੀਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਦਾਨ ਪਬਲਿਸ਼ਿੰਗ ਹਾਊਸ, ਪਟਿਆਲਾ, 2015, ਪੰ. 82
3. ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਬਾਰਾਂਮਾਹ ਤੁਖਾਰੀ ਤੇ ਮਾਝ (ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਚਾਰ), ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1982 ਪੰ. 39

ਜਰੂਰੀ ਸੂਚਨਾ

“ਅਨਹਦ ਈ-ਮੈਗਜ਼ੀਨ” ਦਾ ਜਨਵਰੀ-ਮਾਰਚ 2022 ਅੰਕ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅੰਕ ਲਈ ਆਪ ਜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਤੀ 15 ਦਸੰਬਰ 2021 ਤਕ ਇਸ ਪਤੇ ਉੱਪਰ ਰਾਵੀ ਫੌਂਟ ਵਿਚ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ:

anhadmagazine@gmail.com

ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੁਆਰਾ ਰਚਿਤ ਨਾਵਲ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ ਦਾ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ

~ਹਰਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਖੋਜਾਰਥੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਿੱਖ ਅਧਿਐਨ ਵਿਭਾਗ,
ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ
ਸੰਪਰਕ: 9056860005

ਭਿਖਸ਼ੂ :- ਸੁਣਿਆ ਬੁੱਧ ਕਦੇ ਹੱਸਦਾ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ?

ਮਰਦਾਨਾ :- ਹਾਂ ਸੁਣਿਆ ਏ....

ਭਿਖਸ਼ੂ :- ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛਿਆ?

ਮਰਦਾਨਾ :- ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ...।

ਭਿਖਸ਼ੂ :- ਫਿਰ...?

ਮਰਦਾਨਾ :- ਉਹਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤਾ...। (ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਅੰਸ਼)

ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਕਿਸੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੀ ਸੋਝੀ ਨਾਲ ਅਤਿ ਮਹੀਨ ਤੇ ਖਾਸ ਪਲਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪੇਪਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੇ ਨਾਵਲ 'ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ' ਦੇ ਬਹੁਪੱਖੀ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ 2015 ਈ: ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਸਮਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਜ਼ਰੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸਨੇ ਪੰਜ ਨਾਵਲ ਤੇ ਇੱਕ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ। ਲਾਸ਼ ਨਾਲ ਖੇਡਦਾ ਬੱਚਾ (ਕਹਾਣੀ), ਔੜ ਦੇ ਬੀਜ (ਨਾਵਲ), ਆਖਰੀ

ਪਿੰਡ ਦੀ ਕਥਾ (ਨਾਵਲ), ਖਾਜ਼ (ਨਾਵਲ), ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ (ਨਾਵਲ) ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਬਾਬੇ (ਨਾਵਲ) ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ।

ਨਾਵਲ ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸਮਾਂ ਬਤੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਗਲਪੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਬਾਰੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਿਰਫ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਭਾਵੇਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇਹ ਨਾਵਲ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿਤਰਣ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੀ ਗਲਪ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਇਤਿਹਾਸ ਕੇਂਦਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚੋਂ 'ਨਾਵਲ' ਅਤੇ 'ਇਤਿਹਾਸ' ਦੀ ਮਹਿਕ ਬਰਾਬਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਲਈ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲਪ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਇੱਕ ਚੁਣੌਤੀ ਵੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਾਵਲ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸ਼ਬਦ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਸੰਵਾਦ ਬਹੁ-ਅਰਥੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਹੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਸੰਕੇਤਾਂ ਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝੇ ਬਗੈਰ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਸਮਝਣ ਲਈ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਿਰਜਣਾ ਪਾਠਕ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਨਾ ਹੋਕੇ ਅਨੁਭਵੀ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਿਰਦਾਰ ਭਾਵੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵਿਚਾਰਾਂ, ਦੈਵੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਅਟੱਲ ਸੱਚਾਈਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ 'ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ' ਨਾਵਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾ ਪੱਖ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮਰਪਣ, ਸੂਝ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਵਾਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਚੁਣੌਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਮੂਲਕ ਬਿਆਨ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇੰਨੀ ਬਰੀਕੀ ਤੇ ਯਥਾਰਥਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਇਹੋ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਮੌਸਮਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇੰਝ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਜਿਹੜੇ ਮੌਸਮ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਸੇ ਮੌਸਮ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਹੇ ਹੋਈਏ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਚੌਦਵੀਂ, ਪੰਦਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਹਾਲਾਤ, ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸਰੰਚਨਾਵਾਂ, ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਹਾਰ, ਭਾਈਚਾਰਾ, ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਕੀਮਤਾਂ, ਮੁਗਲ ਹਾਕਮ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਮਲੇ, ਲੁੱਟਮਾਰ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰਸਯੋਗ ਹਾਲਤ, ਸੂਦਰਾਂ ਦੀ ਬਦਹਾਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਕਤਾਲੀ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਪਾਠਕ ਕਾਂਡ ਪੜ੍ਹਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਇੰਝ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪਾਠਕ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨਾਲ ਆਪ ਉਦਾਸੀਆਂ ਤੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਜੀਬੋ ਗਰੀਬ ਮਿਹਣੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਮੁੜ ਤਲਵੰਡੀ ਪਰਤਣ ਵੇਲੇ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਅੰਮੀ ‘ਲੱਖੋ’ ਉਸਦਾ ਫਕੀਰੀ ਭੇਸ ਦੇਖਕੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:-

“ਮਰਾਸੀ ਦੇ ਗਲ ਵਿੱਚ ਮੰਗਣ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਹੁੰਦਾ ਏ... ਤੂੰ ਇਹ ਗਲ ਮਾਲਾ ਨਾਲ ਕਿਉਂ ਭਰੀ ਫਿਰਦਾਂ ਪੁੱਤ.... ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਢਿੱਡ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ” “ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਤੇਰੀ ਨਾਨੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਭਟਕਿਆ ਮਰਾਸੀ ਹੀ ਫਕੀਰੀ ਵੱਲ ਤੁਰਦਾ....।”¹

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਬਿੰਦੂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਈ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਘੜਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਉਦਾਸੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਦੇ ਉਤਸਵ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਰੂਹਾਨੀ ਸਖਸ਼ੀਅਤ ਉਸ ਉਤਸਵ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਵੇਸ਼ਵਾਵਾਂ ਵੈਰਾਗ ਵਿੱਚ ਆ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ‘ਨੇਹਰਾਂ’ ਸੀ ਉਹ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ:-

“ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਦੀ ਤੂੰ ਹਰ ਵਕਤ ਕਿਵੇਂ ਤਾਬ ਝੱਲਦਾਂ.... ਮੈਥੋਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਇਕ ਪਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ....।”

ਮਰਦਾਨਾ ਜੁਆਬ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:-

“ਮੈਂ ਤਾਂ ਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹਾਂ ਦੇਹ ਆਪੇ ਝੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਏ....।”²

ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਧਾਰ ਬਣਾਕੇ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਅਨੁਭਵੀ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੈਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਰਮਜ਼ ਦੇ ਝਲਕਾਰੇ ਪੈਂਦੇ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :-

ਬਾਬਾ ਬਿਲਕੁਲ ਲਾਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੌਂਕੜੀ ਮਾਰਕੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਲਾਲੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਕੁੱਝ ਤਰਾਸ਼ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਲੇ ਨੇ ਤਰਾਸ਼ਣਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਪਰ ਅੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਤ੍ਰਿਪ-ਤ੍ਰਿਪ ਹੰਝੂ ਵਹਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਖੜੇ-ਖੜੇ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਫਿਰ ਚੁਫੇਰੇ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾਈ, ਉਦੋਂ ਹੀ ਲਾਲੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ :-

ਲਾਲੇ:-“ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਸ ਤਰਾਂ ਮਿੱਟੀ ਉੱਤੇ ਨਾ ਬੈਠ ਬਾਬਾ”

ਬਾਬਾ:-“ਤੇਰਾ ਸਾਰਾ ਵੇਹੜਾ ਹੀ ਪਲੰਘ ਏ ਲਾਲੇ।”³

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੇ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ:-

ਮਰਦਾਨਾ:-“ਕੱਲ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਆਏ ਸੀ, ਤੂੰ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਨਾ ਉੱਠਿਆ ਨਾ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ, ਲੱਕੜ ਤਰਾਸ਼ਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਹੰਝੂ ਵੀ ਵਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ?”

ਲਾਲੇ:-“ਜੇ ਉੱਠਦਾ ਤਾਂ ਕਿਰਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਹੰਝੂ ਤਾਂ ਕਿਰਤਾਂ ਦੇ ਸਾਂਈ ਲਈ ਸਨ....।”⁴

ਉਪਰੋਕਤ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ‘ਨਾਮ ਜਪੋ, ਕਿਰਤ ਕਰੋ, ਵੰਡ ਛਕੋ’ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਭਾਈ ਲਾਲੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਗੁਰੂ ਸ਼ਿਸ਼ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਹਰ ਸੰਵਾਦ ਬੜੀ ਫੱਬਵੀਂ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪਰੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਹੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਫਕੀਰ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸਮੇਂ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਛੀ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਫਕੀਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸ਼ਾਮ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਫਕੀਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ:-

ਫਕੀਰ:- “ਜੇ ਮੈਂ ਸਿਜਦਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਉੱਡ ਜਾਣੇ ਸਨ....ਸਾਂਈ....।”

ਬਾਬਾ:- “ਜੇ ਤੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ, ਉਹ ਸਭ ਸਿਜਦੇ ਹੀ ਸਨ।”⁵

ਨਾਵਲ ਦੇ ਕਲਾ ਪੱਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀਆਂ ਕਈ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ ਸਾਡੇ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆ ਖੜਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਬੋਧ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਿਰਜਣ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਉਸਾਰੂ ਸੰਵਾਦਾਂ ਕਾਰਨ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਰਵਾਨਗੀ ਤੇ ਰੌਚਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਅਤੇ ਲੰਮੇ ਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਨੁਮਾ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਦੈਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਰਦਾਨਾ:- “ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਰੌਲਾ ਪਿਆ ਬਾਬਾ ਕਿ ਕਾਲੂ ਦਾ ਪੁੱਤ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਗਿਆ ਏ।”

ਬਾਬਾ:- “ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਮਰਦਾਨਿਆਂ ਕੋਈ ਕੀਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ..... ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹੀ ਛੱਡਿਆ।”

ਮਰਦਾਨਾ:- “ਪਰ ਬਾਬਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਿਉਂ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ .....ਫਿਰ ਉਸ ਦਾਅਵੇ ਤੋਂ ਅੰਦਰ ਪੀੜ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦੀ ਏ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣਾ ਹੈ ਨਹੀਂ?”

ਬਾਬਾ:- “ਜੋ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਸੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪੀੜ ਹੁੰਦੀ ਏ.... ਜੋ ਆਪਣਾ ਹੈ ਉਹ ਤੋਂ ਤਾਂ ਰਸ ਆਉਂਦਾ ਏ।”

ਮਰਦਾਨਾ:- “ਬਾਬਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਮੇਰਾ ਹਾਲੇ ਵੀ ਦਮ ਘੁੱਟਦਾ..... ਮੈਂ ਤਲਵੰਡੀ ਤੋਂ ਮਸਾਂ ਨਿਕਲਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ....ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਾਂਗ ਮੋਹ ਸਾਹਮਣੇ ਅੜ੍ਹ ਕੇ ਬੈਠਣ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦੇ..... ਮੈਨੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਢਾਸਣਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਵਿੱਚ ਘੁੰਮਣ ਦੇ ਸ਼ੌਂਕ ਸਿਖਾ ਦੇ ਬਾਬਾ.....।”⁶

ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ:-

ਮਰਦਾਨਾ:- ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: “ਉਜੜ ਜਾਵੇ.....।” ਸ਼ਾਮ ਵੇਲੇ ਜਿਸ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਾਣੀ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਿਲਾਇਆ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ: ਵਸਦੇ ਰਵੇ ..... ।.”

ਬਾਬਾ:- “ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਵਰ ਨੇ ਮਰਦਾਨਿਆ....”

ਮਰਦਾਨਾ:- “ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਗੋਬੀਆਂ ਦੀ ਮਾਂ ਏ।”

ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਬਾਬਾ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ।⁷

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਸਮਰਪਣ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੜਕੇ ਦਿਲ ਭਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਰਬਾਬੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦਾ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਾ ਜਿਹੜਾ ਸੂਝ ਅਤੇ ਸਾਦਗੀ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਦਾ ਬਣਕੇ ਉਭਰਦਾ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰ ਬਾਬਾ ਸਮਾਧੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਰਦਾਨੇ ਤੋਂ ਸਿਰਫ ਰਬਾਬ ਹੀ ਸੁਣਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਮਰਦਾਨਾ ਕਿਸੇ ਲੋਕ ਧੁਨ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂਲ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਜਾਉਂਦਾ। ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਵਜਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਬਾਬਾ ਇਹ ਨਾ ਕਹਿੰਦਾ: “ਨਿਹਾਲ ਕੀਤਾ ਈ ਮਰਦਾਨਿਆ” ਪਰ ਅੱਜ ਰਾਗ ਧਨਾਸਰੀ ਦੀ ਧੁਨ ਬਾਬੇ ਨੇ ਆਪ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਮਰਦਾਨਾ :- “ਕੋਈ ਤਾਰਾਨਾ ਉਤਰਨ ਵਾਲਾ ਏ ਬਾਬਾ.....?”

ਬਾਬਾ:- “ਕਦੇ ਕੋਈ ਤਾਰਾਨਾ ਤੈਥੋਂ ਲੁਕਾਇਆ ਏ ਮਰਦਾਨਿਆ.....?...”

ਮਰਦਾਨਾ ਅੱਖਾਂ ਭਰ ਆਇਆ।⁸

ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ:-

ਬਾਬਾ:- “ਮਰਦਾਨਿਆ....”

ਮਰਦਾਨਾ :- ਹਾਂ..... ਬਾਬਾ..... ।”

ਬਾਬਾ :- “ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਨਾ ਰੁੱਕ ਜਿੱਥੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇ ਚੇਲੇ ਨੇ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦਾ ਏ..... ਇੱਥੋਂ ਸੁਰਤ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਏ.....।”

ਮਰਦਾਨਾ :- “ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਵਿਛੜਣਾ ਬਾਬਾ ....।” “ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰੱਖ। ਜੇ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਿਛੋੜਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਡੂਮ।” ਜੇ ਕੋਈ ਗਿਆਨ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਵਿਛੋੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰੁਕਦਾ ਹਾਂ....।⁹

ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਮੱਕੇ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

“ਜੀਅ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬੇ ਤੋਂ ਗਾ ਕੇ ਪੁੱਛਾਂ:-

“ਇਹ ਹੱਜ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਜਚੀ? ਇੱਕ ਮਰਾਸੀ ਦਾ ਹੱਜ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੂੰ ਭੁੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਬਾਬੇ.....।”¹⁰

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਤੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਆਪਸੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਿਖਰ ਮਹਿਸੂਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:-

ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਬੀਜੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਹਲ ਪੰਜਾਲੀ ਸਮੇਤ ਇੱਕ ਜੋੜੀ ਹਾਲੀ ਨੂੰ ਖੜ੍ਹੀ ਉਡੀਕ ਰਹੀ ਸੀ:-

ਬਾਬਾ :- “ਮਰਦਾਨਿਆ..... ਜਾਹ ਪੰਜਾਲੀ ਉਤਾਰ ਦੇ.....।”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਵਾਲਾ ਹੁਕਮ ਉਸਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਬਾਬੇ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੁਣਿਆ। ਜੀਅ ਤਾਂ ਕੀਤਾ ਬਰਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖਾਂ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਫੁਰਨਾ ਫੁਰਿਆ:-

ਮਰਦਾਨਾ :- “ਬਾਬਾ ਜੇ ਮਰਾਸੀ ਸਮਝਕੇ ਟੱਕਰ ਮਾਰੀ.....?”

ਬਾਬਾ :- “ਖਾਲੀ ਹੱਥ ਜਾ.....।”

ਪਿੱਛੇ ਘੁੰਮਦਾ ਬਾਬੇ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਸੱਚਮੁਚ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।¹¹

ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਅਕਾਊ ਬਿਆਨਬਾਜੀ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਅਸਲ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਵਾਤਾਵਰਨਿਕ ਸਿਰਜਣਾ ਨੂੰ ਜਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਇੱਕ ਕਾਂਡ ਦੇ ਲਗਭਗ ਅੱਧੇ ਤੋਂ ਜਿਆਦਾ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮੌਸਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਥੋੜਾ ਅਕਾਊ ਜਿਹਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਦੋ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਆਦਾਤਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ

ਹੈ। ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇੰਝ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲੋਕ ਪੱਖੀ ਵੀ ਪਰ ਉਹ ਸੰਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਸਰਲਤਾ, ਸੰਜਮ ਤੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਸਾਹੇ ਪੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਤੇ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਅੰਗਾਤਮਕ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਜੁਗਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਮਨੋਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣੀ ਜੁਗਤ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦੇ ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਅਤੇ ਜਜ਼ਬਾਤਾਂ ਦੀ ਉਥਲ ਪੁਥਲ ਦਾ ਜੋ ਘੋਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦਾ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਚੈਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਵੱਲ ਮੋੜਾ ਵੀ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੇ ਜਗਿਆਸਾ ਭਰਪੂਰ ਸਵਾਲਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਥਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਪਿਆਸ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਖੂਹ ਕੋਲ ਰੁਕੇ ਜਦੋਂ ਬਾਬਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤਾਂ:-

“ਆਹ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਬੰਦਾ ਕਿਹੜੀ ਜਾਤ ਦਾ ਏ? ਖੂਹ ਤੇ ਜਨੇਊ ਸਿੱਧਾ ਕਰਦਾ ਬੰਦਾ ਪਾਣੀ ਪੀ ਚੁੱਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਬੋਲਿਆ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਓਕ ਬਣਨ ਲਈ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਹਥੇਲੀਆਂ ਨੇ ਜੋ ਸਿਰ ਜੋੜੇ ਸਨ, ਉਹ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਸਨ।”

ਫਿਰ ਖੂਹ ਕੋਲੋਂ ਹੀ ਮਰਦਾਨੇ ਵੱਲ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸਰਕੀ : “ਚੱਲ ਮਰਦਾਨਿਆ....।” ਬਾਬਾ ਬਿਨਾਂ ਪਾਣੀ ਪੀਤਿਆਂ ਖੂਹ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਕਈ ਵਾਰ ਪੁੱਛਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ, ਬਾਬਾ ਤੂੰ ਮੁੜਕੇ ਪਿਆਸ ਨੂੰ ਗੋਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਹੀ ਜਾਤ ਤਾਂ ਪੁੱਛੀ ਸੀ।”

ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਸ਼ਬਦ ਉਚਾਰਿਆ:-

ਸਭੁ ਕੇ ਉਚਾ ਆਖੀਐ ਨੀਚੁ ਨ ਦੀਸੈ ਕੋਇ॥

ਇਕਨੈ ਭਾਂਡੇ ਸਾਜਿਐ ਇਕੁ ਚਾਨਣੁ ਤਿਹੁ ਲੋਇ॥

ਕਰਮਿ ਮਿਲੈ ਸਚੁ ਪਾਈਐ ਧੁਰਿ ਬਖਸ ਨ ਮੇਟੈ ਕੋਇ॥¹²

ਫਿਰ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕੱਚੇ ਖੂਹ ਤੋਂ ਬਾਬੇ ਨੇ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ, ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਪਿਆ ਰਹੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਨੀਵੀਂ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚਿਹਰੇ ਨੇ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ:-

“ਰਾਹੀਆ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਨਹੀਂ ਪੁੱਛੀ... ?”

ਬਾਬੇ ਨੇ ਦੁਬਾਰਾ ਓਕ ਬਣਾ ਲਈ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਦਾ ਉੱਤਰ ਪਾਣੀ ਬਣਕੇ ਡਿੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਦੇਖਕੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਦਾ ਰੁਕਿਆ ਮਖੌਲ ਕਹਿਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕੀਤਾ।

“ਬਾਬਾ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਪਾਣੀ ਪੀਕੇ ਵਿਖਾ...।”¹³

ਨਾਵਲਕਾਰ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਝਲਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਇੱਕ ਸੰਨਿਆਸੀ ਸਾਧੂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਸਾਧੂ :- ਕੀ ਜੋਗੀ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦੀ ਇੱਕੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ... ?

ਬਾਬਾ :- “ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਤਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਸਾਫ਼ ਘਰ ਨੂੰ ਪਕੜ ਕੇ ਬੈਠਾ, ਉਹ ਮੰਨਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇੱਥੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਸੱਚ ਦੇ ਜਿਆਦਾ ਨੇੜੇ ਹੈ।”

ਸਾਧੂ :- “ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਛੱਡਕੇ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਉਂਝ ਵੀ ਹੁਣ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਏ... ਘਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਛੁੱਟ ਗਏ ਨੇ ... ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਛਾਣਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ... ਆਪਣੇ ਘਰ ਤਾਂ ਕਾਸਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੀ ‘ਗਜਾ’ ਨਹੀਂ ਕਰ ਹੋਣੀ।”

ਬਾਬਾ :- “ਥੱਲੇ ਉਤਰ ਕੇ ਵੇਖੋ ਖਲਕਤ ਕਿੰਨੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸੀ ਹੈ...। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਨੇ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁੱਖ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਹੋ।”¹⁴

ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ :-

ਇਕ ਸਾਧੂ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪੰਦਰਾਂ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਭਗਤੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਸਦੀ ਦਾਹੜੀ ਗੋਦੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਪਈ ਸੀ।

ਬਾਬਾ :- “ਜਿਸਨੂੰ ਖੋਜਣਾ ਸੀ ਉਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੁੱਛਣਾ ਇਹ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਬੈਠਕੇ, ਇਕ ਸੁਰਤ ਬੈਠੀ ਹੈ ਜੋ ਜਾਗਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਭੁਲੇਖੇ ਪੈਣਗੇ ਜਾਗ ਉੱਠੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ..., ਮਨ ਫਿਰ ਦੇਹ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵੱਲ ਮੋੜੇਗਾ। ਜਦ ਵਿਧੀਆਂ ਭੁੱਲ ਗਈਆਂ, ਫਿਰ ਉਸ ਯਾਦ ਨੂੰ ਵੇਖੀ...।”

ਸਾਧੂ :- “ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਮੂੰਹ ਘੁੰਮਾਇਓ ਮੈਂ ਡੰਡਾਉਤ ਕਰਨੀ ਏ...।”

ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਉਸ ਸਾਧੂ ਦਾ ਬਿਰਧ ਸਰੀਰ ਬਾਬੇ ਅੱਗੇ ਝੁਕਦਾ ਦੇਖਿਆ।

ਬਾਬਾ :- “ਪਰਮ ਗਿਆਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਲਕਤ ਵੱਲ ਝੁਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਏ। ਤਿਆਗ ਨੇ ਸਾਧੂ ਪਰਜਾ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਨੇ...।”

ਗੁਫਾ ਵਿੱਚ ਗਰਜਦੀ ਬਾਬੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਈ। ਮਰਦਾਨੇ ਨੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਤਰੇਲੀ ਪੋਚੀ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਵਾਦ ਕਾਂਬੇ ਛੇੜ ਦੇਂਦੇ ਨੇ, ਜਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਡੇਢ ਸਦੀ ਦੀ ਤਪੱਸਿਆ ਬਾਬੇ ਦੇ ਇੱਕ ਵਾਕ ਅੱਗੇ ਡੰਡਾਉਤ ਕਰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।¹⁵

ਨਾਵਲ ਕਾਰ ਨੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਦਿਲਚਸਪ ਤੇ ਰੌਚਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਉਘੜ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਸਿਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ

ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਖਾਇਲ ਬਾਖਤਿਨ ਦੀ Hetroglossia* (Silent voice) ਦੀ ਬਿਊਰੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸੰਵਾਦ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਸਿੱਧੇ ਤੇ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਜ਼ਰੂਰ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਤੇ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਜਾਤੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਨਾਇਕੀ ਰੂਪ ਦੇ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਾਇਕ ਬਣਾ ਕੇ ਉਭਾਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਜਮਾਤ ਨਾਲ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਿੰਦਣਯੋਗ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਉਭਾਰਿਆ ਵੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਫਲਸਫੇ ਵਿੱਚ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸਤਿਕਾਰਯੋਗ ਸਥਾਨ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਗਲਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਲੱਖਣ ਯਤਨ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿੱਚ ਸੰਵਾਦ ਰੋਚਿਕਤਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹਨ ਪਰੰਤੂ ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਇੱਕਾ ਦੁੱਕਾ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਿਧਾਂਤਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸਮਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਕਾਮਿਕਤਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਜ ਕਾਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਰਜ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਨੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੀ ਗਲਪ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖੋਂ ਜਸਬੀਰ ਮੰਡ ਦੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਉਮੀਦ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀ ਪਾਠਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਤਿਕਾਰਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਗੇ।

*Coexistence of varieties within a single linguistic code.

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਮੰਡ, ਜਸਬੀਰ.(2017). ਪੰ. 53. ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ (ਨਾਵਲ). ਮੋਹਾਲੀ : ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ।
2. ਉਹੀ, ਪੰ. 33
3. ਉਹੀ, ਪੰ. 44
4. ਉਹੀ, ਪੰ. 255
5. ਉਹੀ, ਪੰ. 60
6. ਉਹੀ, ਪੰ. 102,103
7. ਉਹੀ, ਪੰ. 180
8. ਉਹੀ, ਪੰ. 186
9. ਉਹੀ, ਪੰ. 288,289
10. ਉਹੀ, ਪੰ. 252
11. ਉਹੀ, ਪੰ. 64
12. ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਅੰਗ 62
13. ਮੰਡ, ਜਸਬੀਰ.(2017). ਪੰ. 25. ਬੋਲ ਮਰਦਾਨਿਆ (ਨਾਵਲ). ਮੋਹਾਲੀ : ਯੂਨੀਸਟਾਰ ਬੁਕਸ।
14. ਉਹੀ, ਪੰ: 158,159
15. ਉਹੀ, ਪੰ. 232

ਲੁਪਤ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ

ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸਰੋਕਾਰ

~ਦਲਵੀਰ ਗਿੱਲ

ਸੰਪਰਕ: +1 437-220-8809

1. “ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿੱਥੋਂ ਆ ਰਹੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇਹ ਜਾਨਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੁਸੀਂ ਕਿਧਰ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ” ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਵਤ ਅਨੁਸਾਰ ਮੇਰੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਇਹ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ; ਇਸਦਾ ਭਵਿੱਖ ਬੇਆਸਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਚਿੰਤ; ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਖਤਰਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਏਕੀਕਰਣ ਦੇ ਇਸ ਤੂਫਾਨ ਤੋਂ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਹੀ ਚੂਹਿਆਂ ਦੀ ਕੀਤੀਆਂ ਖੁੱਡਾਂ ਤੋਂ? ਇਸੇ ਤਸਬੀਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਹਾਵਤ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਚਾਹਾਂਗਾ, “ਤੁਸੀਂ ਹਵਾ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਬਾਦਬਾਨਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਜ਼ਰੂਰ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

ਭਾਵ, ਅਸੀਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ-ਏਕੀਕਰਣ, globalization, ਮੀਡੀਆ ਦੁਆਰਾ ਪਰੋਸੇ ਕਲਯੁੱਗ, ਜਾਂ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰ ਠਹਿਰਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਤਸਬੀਹ ਵਾਲੇ ਤੂਫਾਨ ਨੂੰ ਗਾਹਲਾਂ ਕੱਢਣ ਜਾਂ ਇਸ ਤੂਫਾਨ (ਜਾਂ ਰੱਬ,) ਅੱਗੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਵਾਂ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ; ਅਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਇਹ ਜਾਣਕੇ ਕਿ ਇਹ ਤੂਫਾਨ ਤਾਂ ਹੁਕੁਮਿ ਅੰਦਰਿ ਅਟੱਲ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਬਾਦਬਾਨ ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਰ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਤੂਫਾਨ ਤੋਂ ਸੇਵਕ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

“ਹਰੇਕ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਸਰਿਆ ਇੱਕ ਅਦਭੁੱਤ ਸੰਸਾਰ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਅੰਤਰਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਅਲੰਕਾਰ ਹਨ, ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਮਰਿਯਾਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਹੈ, ਧੁਨੀ-ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਵਿਆਕਰਣ ਹੈ – ਇਹ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤੱਤ ਆਪਸੀ ਸੁਮੇਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨੀ ਮਹੱਲ ਉਸਾਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ, ਜੋ ਇੰਨਾ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਾ ਲਈ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ਲਗਿਆਂ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ,” ਕ੍ਰਿਸਟੋਫਰ ਮੋਸਲੇ ਦੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਜਿੰਨੇ ਸੰਖੇਪ ਹਨ ਉਨੇ ਹੀ ਗਹਿਰੇ। ਕਿਉਂ ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਉਹ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਇਮਾਰਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਇਹੀ ਇਮਾਰਤ ਜਦ ਗਾਇਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਖੰਡਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦੀ?

ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਹੀ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ, ਫਿਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਰੀਕਾ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ, ਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਸਰਹੱਦਾਂ ਫਿਰ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ। ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਏਕੀਕਰਣ (Unity & Unification) ਦੇ ਫਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿਅੰਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ: ਸਾਰੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਪਛਾਣ, ਗੁਣ-ਧਰਮ ਦੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦਿਆਂ, ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਵਿਕਸਤ ਕਰਨਾ, ਖਿੜਨ ਦੇਣਾ ਜੇ ਏਕਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਕਰਕੇ, ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛਾਂਗ ਕੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ‘ਤੇ ਕੁਝ ਥੱਪ ਕੇ ਸਭਨਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਬਣਾ ਦੇਣਾ ਏਕੀਕਰਣ ਤਾਂ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰੀਕਰਣ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ

ਏਕੀਕਰਣ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇੱਕੋ ਤਰਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਸਭ ਪੱਖੋਂ ਹੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਣ ਦੇ ਰਾਹ ਹੈ। ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਭਿਅਤਾ (Culture & Civilization) ਵਿੱਚ ਪਾੜਾ ਇੰਨਾਂ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੋਵੇਂ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿਰਿਆਂ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਮਹਾਂ-ਸਭਿਅਤਾ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਜ਼ੋਕ ਵਿੱਚ ਸਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਬੋਲੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਮੂਲ ਹੈ, ਇਸਦੀ ਚੂਲ ਹੈ; ਸਭਿਆਚਾਰ 'ਤੇ ਹੋਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਲਾ ਬੋਲੀ ਉੱਪਰ ਸਭਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਸਭਤੋਂ ਘਾਤਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਨੁਸਾਰ 8,000 ਈ. ਪੂ. ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ 20,000 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਨ (ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਕੋਈ 20 ਲੱਖ) ਅੱਜ 7,000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਨ। ਯੂਨੇਸਕੋ ਦੇ ਮਾਨਚਿਤ੍ਰ ਦੀਆਂ “ਖ਼ਤਰੇ” ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀਆਂ 6,000 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਰੀਬਨ 2,500 ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਕਰੀਬ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋ ਵੀ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸੇ ਮਾਨਚਿਤ੍ਰ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੀਆਂ ਸਿਰਫ ਤਿੰਨ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ 200 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਮਰ-ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 199 ਉਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 10 ਪ੍ਰਤੀਏਕ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ 16 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ 5 ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਅੱਧੀ ਜਨ-ਸੰਖਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ 95% ਵਸੋਂ 300 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚਲਾਉਂਦੀ ਹੈ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਕਰੀਬਨ 6400 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ 5% ਹੀ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਔਸਤ ਆਕਾਰ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ 6,000 ਬੋਲਕ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਦੁਨੀਆ ਦੀਆਂ ਅੱਧੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 6,000 ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੈ। 500 ਅਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 100 ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਿਰਫ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਆਕਾਰ ਕਿੱਡਾ ਕੁ ਵੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਰੂਪ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਡਰਾਉਣਾ ਹੈ। (ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਿਰਫ 4% ਲੋਕ ਇਸਦੀਆਂ 96% ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਜੇ ਇਹ 4% ਲੋਕ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਣ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ 96% ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।) ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਉੱਪਰ ਛਪਦੇ 90% ਪੰਨੇ ਸਿਰਫ 12 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਫ੍ਰਾਂਸ ਦੀ ਬ੍ਰੇਤੋਂ (Breton) ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1826 ਤੱਕ ਦਸ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸੀ ਅੱਜ ਦੋ ਲੱਖ ਤੋਂ ਘੱਟ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਪਰ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ 60 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦਾ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਕੈਲਟਿਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਸਭਤੋਂ ਵੱਡਾ ਉਹ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ-ਯੂਰਪੀਨ ਭਾਸ਼ਾ-ਸਮੂਹ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਇਕੱਲੇ ਅਫ੍ਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤਕਰੀਬਨ 2,000 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 200 ਮਰਨ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਕਰੀਬ ਹੈ। ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ 192 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਗੀ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ 71 ਉਹ ਹਨ ਜੋ ਇਸੇ ਹੋਣੀ ਦੇ ਕਰੀਬ, ਬੇਹੱਦ ਕਰੀਬ ਹਨ।

1.1. ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਇੱਕ ਭਾਰਤੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਚਟਖਾਰੇ ਲੈ ਕੇ ਇੱਕ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪੀ ਸੀ ਕਿ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ ਵੀਹ ਸੌ ਪੰਜਾਹ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਭੋਗ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਕੀਤੀ

ਪੜਤਾਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਲੰਦਨ ਵਿੱਚ ਵੈਲਸ਼ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸਥਾਨਿਕ ਰਿਪੋਰਟ ਸੀ ਨਾਂਕਿ ਆਲਮੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ।

ਚਟਖਾਰੇ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਛਾਪਣ ਅਤੇ ਫੈਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਨਾ ਤੂਫ਼ਾਨ ਹਨ ਨਾ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਚੂਹੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦੁਲਾਰੇ ਜੋ ਇਸ ਅਖ਼ਬਾਰ ਦੀ ਬਦ ਅੱਗੇ ਨਿਤਰੇ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਿਆਰਵਾਂ ਵੱਡਾ ਅੰਕੜਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਸਭਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਲੀਲ ਸੀ। ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ ਨਾ ਹੀ ਇੱਕੋ ਰੂਪ ਵਾਲਾ। ਪਰ, ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਚਿਰਕਾਲੀ ਹੋਣ ਲਈ ਕੋਈ ਆਧਾਰ ਨਹੀਂ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੰਦੀ। ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਟਾਪੂਆਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਾਲੇ ਮੁਲਕ ਇੰਡੋਨੀਸ਼ਿਆ ਵਿੱਚ, ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਬੇਅੰਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ; ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਉੱਪਰ ਇਸੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਲਾਲ ਘੇਰਾ ਵਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਲੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ “ਸੰਤੋਸ਼ਜਨਕ” ਦੇ ਖਾਤੇ ਦਰਜ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਹੈ।

2. ਸੋ ਬੇਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਆਪਾਂ ਇੱਕ ਨਜ਼ਰ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰਾਂ ਉੱਪਰ ਮਾਰ ਲਈਏ:

ਯੂਨੈਸਕੋ ਦੀ ਹੌਂਦ ਵਜੋਂ ਖ਼ਤਰੇ ਅੰਦਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਮਾਨ-ਚਿਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਪੁਸਤਕ (Atlas of the World's Languages in Danger) ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ 2,473 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਵਰਗਾਂ ਅੰਦਰ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:

1. ਖ਼ਤਰੇ ਦੇ ਕਰੀਬ (Vulnerable)
2. ਯਕੀਨਨ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ (definitely endangered)
3. ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ (severely endangered)
4. ਵਿਕਟ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ/ ਲਗਭਗ ਲੁਪਤ (critically endangered) ਅਤੇ
5. ਅਲੋਪ/ਲੁਪਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ (extinct)।

2.1. ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਮਾਇਕਲ ਈ. ਕਰਾਜ਼ (Michael E. Krauss) ਦੇ ਕੀਤੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਪਰਿਸਥਿਤੀ:

1. ‘ਸੁਰੱਖਿਅਤ’ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਯਕੀਨਨ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਸਦੀ ਮਗਰੋਂ ਵੀ ਉਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ;
2. ‘ਖ਼ਤਰੇ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਹੀ ਭਾਸ਼ਾ’ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਿਸਦੀ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਦਾਵਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ
3. ‘ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ, ਜਾਂ, ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਾਹਾਂ ਉੱਤੇ’ ਉਹ ਉਸ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਗਿਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬੱਚੇ ਅੱਜ ਦੀ ਤਰੀਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਕਰਾਜ਼ ਦੀ ਵੰਡ ਵਿਚਲੀਆਂ ਦੇ ਜਮਾਤਾਂ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਸਦੀ ਦੂਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਹੈ ਪਰ ‘ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ’ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਾਲੀ ਮੋਹਰ ਠੇਕਣ ਬਾਰੇ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦੋ-ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਜਾਂ ਪੁਨਰ-ਸਥਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਕੁਝ ਸੰਵਾਰ ਸਕਦੀਆਂ ਅਜਿਹਾ ਉਸਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਇਥੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਬਾਪ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

2.1.1. ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਨ 2000 ਵਿੱਚ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਇੱਕ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ “ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ” ਵਰਗੀਕਰਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸਗੋਂ ਰੰਗੀ ਵਸਦੀ ਕੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਚਰਣਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਕੇ ਘਟਦੀ-ਘਟਦੀ ਕਿਵੇਂ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ:

“ਸੁਰਖਿਅਤ” ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਸਿੱਖਦੇ ਹਨ।

“ਸਥਿਰ ਪਰ ਖ਼ਤਰੇ ਸਾਹਮਣੇ” ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ-ਵੱਡੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਮਾਜ ਆਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟਾ ਹੈ।

“ਖ਼ੁਰ ਰਹੀ ਭਾਸ਼ਾ” ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਜਿਸਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜ੍ਹੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਬਾਤਚੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਕੁਝ ਬੱਚੇ ਕੋਈ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਭੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ।

“ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ” ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬੋਲਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 20 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ। ਮਾਪੇ ਤਾਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਬੱਚੇ ਨਹੀਂ।

“ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ” ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬੋਲਕਾਂ ਦੀ ਉਮਰ 40 ਸਾਲ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ ਭਾਵ ਮਾਪਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕੇਵਲ ਦਾਦਿਆਂ-ਨਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਵਰਤਦੀ ਹੈ।

“ਵਿਕਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ/ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਕਰੀਬ” ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੀ ਗਈ ਜਿਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪੜਦਾਦਿਆਂ-ਪੜਨਾਨਿਆਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ, 70 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਉੱਤੇ ਹਨ।

3. ਇਹ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ ਵੀ ਬੇਅੰਤ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਕਿਉਂਕਿ ਜਦ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹਸਤੀ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਹਜ਼ਾਰ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬੋਲੀ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬਾਰੇ ਫਿਰ ਕੋਈ ਕਿਆਸ-ਆਰਾਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।

ਅਸੀਂ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰ-ਜਨੌਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਖ਼ਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਬਾਰੇ ਅਕਸਰ ਹੋ-ਹੱਲਾ ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਹਾਅ ਦਾ ਇਹ ਨਾਹਰਾ ਫੁਸਫੁਸਾਹਟ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। “ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹਨ, ਜੇ ਇੱਕ ਮਰ ਵੀ ਗਈ ਤਾਂ ਇੱਡਾ ਕੀ ਪਹਾੜ ਢਹਿ ਗਿਆ” – ਕੋਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬੋਲੀ ਮਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਪੁਨੀ-ਸਮੂਹ ਜਾਂ ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ-ਭੰਡਾਰ ਹੀ ਲੋਪ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ

ਕੁਝ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਖੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੋਂ ਨਿਆਰਾ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਜਾਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਵੇਕਲੀ ਲੱਭਤ ਵੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਗੁੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੋਲੀ ਕਰਨ ਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਜ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਇਕਾਈ ਵਿੱਚ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਨੀਂਹ ਵਾਲੇ ਰਦੇ ਦੇ ਖੂੰਜੇ ਲੱਗੀ ਇੱਟ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹੋ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ-ਵਿਚੀਂ ਜੋੜੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਗਾਰਾ ਵੀ। ਇਹੋ ਇਸਦੇ ਸ਼ਿਖਰ ਦਾ ਕੱਜਣ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਮਾਣ-ਮੱਤਾ ਲਹਿਰਾਉਂਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵੀ।

ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਮੋੜਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦਾ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਸਮਾਂ ਰੂਪ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਆਪਣਾ ਅੰਦਰ ਦੂਜਿਆਂ 'ਤੇ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਸਾਂਝ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸਮਝ-ਸਮਝਾ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਮਨੋਰੰਜਨ-ਮੇਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣਾ ਬੀਤਿਆ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਅੱਗਾ ਵਿਉਂਤਦੇ ਹਨ, ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਰਜਦੇ ਵੀ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸਦਾ ਸੌਂਪਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਕਾਰਣ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵੀ, ਉਸਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਰਦਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਨਿਆਰਾਪਣ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਭਤੋਂ ਵੱਧ ਹੱਥ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੈ, ਇਸਤੋਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਉੱਪਰ ਸਭਤੋਂ ਤਸਦੀਕੀ ਝਾਤ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਗਾਲ, “ਭਲਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇਰਾ!” ਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਣ ਦੀ ਦੁਆ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸਦੇ ਨਿਆਰੇਪਣ ਨੂੰ ਵੀ ਨੁਮਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹੋ ਰੁਚੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜੇ ਅਸਲੋਂ ਨਦਾਰਦ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੁਰਲੱਭ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ। ਇਮੀਲ ਚਿਰੇਨ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ “ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੈ”, ਸਮਝ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ।

4. ਭਾਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚਾਰੇ ਇਹਨਾਂ ਵਰਗਾਂ ਦਾ ਨਾਮਕਰਣ ਹੀ ਸਭ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਾਂ ਰਤਾ ਕੁ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਇੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਫਿੱਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਖਤਰੇ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਖਤਰਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰੁੰਨੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗੀਕਰਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਿੱਧਤ ਜਿਹੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਦਾਦੇ ਅਤੇ ਪੋਤੇ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਫਰਕ ਹੈ।

ਸੋ, ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਯੂਨੇਸਕੋ ਦੇ ਵਰਗੀਕਰਣ ਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜਾ ਸਮਝ ਲਈਏ ਤੇ ਜਾਣ ਲਈਏ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਖਲੇ ਨਿਰਮੂਲ ਹੀ ਹਨ ਜਾਂ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਰਾਬ ਹੈ ਜਿੰਨੀ ਅਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਗਿਆਰਵੀਂ ਵੱਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਖਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ੇਖਚਿੱਲੀ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ਫਹਿਮੀ ਹੀ ਹੈ:

1. ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਜਿਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ, ਅਲੋਪ ਹੋਣ ਦੇ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਇਸ ‘ਖਤਰੇ ਦੇ ਕਰੀਬ’ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ।
2. ਜੇ ਬੱਚੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਯਕੀਨਨ ‘ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ’ ਹਨ।

3. 'ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਸਤ' ਉਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ ਵਾਹਿਦ ਪੀੜੀ ਉਸ ਸਮਾਜ/ਜਮਾਤ ਦੀ ਸਭਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜੀ ਹੀ ਹੈ।
4. 'ਆਖ਼ਿਰੀ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਜਾਂ ਕਰੀਬਨ-ਕਰੀਬਨ ਅਲੋਪ' ਉਸ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਗਿਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਸਭਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ ਪੀੜੀ ਵੀ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ, ਉਹ ਅਕਸਰ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਨੈੱਸੀ ਡੋਰੀਅਨ ਨੇ ਅਰਧ-ਭਾਸ਼ੀ (Semi-speaker) ਨਾਮ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਕੇਤਿਕ-ਪਦ ਘੜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇੰਗਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਇਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿੱਚ ਵਰਤਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬਿਗਾੜ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚੋਂ ਧੜਾਧੜ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

4.1. ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪਦ ਭਾਸ਼ਾ ਬਦਲੀ/ਤਬਦੀਲੀ (The Language Shift) ਵੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਲਈਏ। ਤੁਸੀਂ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਨੂੰ ਉਦਾਹਰਣ ਬਣਾ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਇਸਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਉਸ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੰਦਾ ਬੋਲ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਭਵਿੱਖ ਪੁੰਦਲਾ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਫਿਰ ਮੈਂ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ, ਕੌਮੀ, ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਾਰਣ 700 ਦੇ ਕਰੀਬ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵੀ ਕੁਝ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ? ਇਹ ਪਦ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨਾ ਹੀ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਾਰਣ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰੁਤਬਿਆਂ ਦੇ ਬਖਸ਼ਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ।

4.2. ਇੱਕ ਸਰਸਰੀ ਜਿਹੀ ਨਿਗਾਹ ਉਹਨਾਂ ਕਾਰਣਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਮਾਰ ਲਈਏ ਜੋ ਇਸੇ ਬਦਲੀ/ਤਬਦੀਲੀ ਕਾਰਣ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਲੁਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕੈਂਬਰਿਜ਼ ਵਾਲਾ ਗੁਟਕਾ (Cambridge Handbook of Endangered Languages) ਮੁੱਖ ਚਾਰ ਕਾਰਣ ਦੱਸਦਾ ਹੈ:

1. ਕੁਦਰਤੀ ਕਾਰਣ: ਕੁਦਰਤੀ ਆਫ਼ਤਾਂ, ਅਕਾਲ, ਮਹਾਂਮਾਰੀ ਆਦਿ। ਕਾਰਣ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਜਨਸੰਖਿਆ ਜਾਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਜਾ ਪਵੇ। 2004 ਵਾਲੇ ਭੂਚਾਲ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੁਨਾਮੀ ਦੁਆਰਾ ਅੰਡੇਮਾਨ ਦੇ ਟਾਪੂਆਂ 'ਤੇ ਕਈ ਕਬੀਲੇ ਇਸੇ ਖਾਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। 2009 ਵਾਲੀ ਸੁਨਾਮੀ ਲਹਿਰ ਨੇ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਾਲੂਕੂ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਪਾਲੂਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ 50 ਕੁ ਬੰਦੇ ਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਛੱਡੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਜਵਾਲਾਮੁੱਖੀ ਦਾ ਅਚਨਚੇਤ ਫਟਣਾ ਕਿਸੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੁਕੰਮਲ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪੂਰਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ।
2. ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ ਜਾਂ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਫ਼ਾਇਆ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਉਸਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਧਾਰ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਸਫ਼ਾਇਆ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਤਸਮਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਹੀਂ ਅਨੇਕਾਂ

ਕਬੀਲਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਂ ਬਾਪ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਖਾਸ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪੋਸ਼ਾਕ ਤੋਂ ਵੀ ਬਾਂਝਿਆਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਉਹੀ ਬੱਚੇ 16-18 ਸਾਲ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਫ਼ਾਵੇਂ ਵਜੋਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹਥਿਆਰ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ। ਇਸਨੂੰ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਤਲ-ਏ-ਆਮ (Linguicide) ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਆਟੇਮਾਲਾ ਦੇ ਮਾਯਾ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਰੀਬਨ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਬੋਲੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਕਾਰਾਗੁਆ ਦੀ ਮਿਸਕੀਤੋ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਖ਼ਾਨਾਜੰਗੀ ਖਾ ਗਈ।

3. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਉ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਖ਼ਾਤਮੇ ਲਈ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਜਾਂ ਤੁਰਕੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅੱਗੇ ਖ਼ੁਰਦਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਹਾਲ ਵਾਂਗ ਕਿਸੇ ਵਿਕਸਤ ਸਮਾਜ ਵਲੋਂ ਪੱਛੜੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਵਿਕਸਤ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਸਦਾ ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਿਹਾ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ। ਕੋਰਨਵਾਲ ਦੇ ਪ੍ਰਾਯਦੀਪ ਦੀਆਂ ਸੁੰਗੜਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਆਖ਼ਿਰਕਾਰ 1750 ਤੱਕ ਕੋਰਨਿਸ਼ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵੀ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸਦੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਅਮੀਰ ਸੀ ਅਤੇ “ਭਾਸ਼ਾ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬਜ਼ਾਤ-ਏ-ਖ਼ੁਦ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜ਼ਰੀਆ ਹੈ,” ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੰਮਫਰੀ ਡੇਵੀ ਵੀ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸੀ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਫ਼੍ਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਅਲਸੇਸ਼ਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੋਇਆ।
4. ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਧਿਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰਾਂ ਬੱਝੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬੰਧਾਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਸਮਾਜ ਵਾਲੇ ਰੋਟੀ-ਰੋਜ਼ੀ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਗੋਂ ਇਸ ਲਈ ਇੰਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਵੀ ਆਪ ਹੀ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੱਦ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। (ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕਾਰਨ ਦੱਸੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦਿਆਂ ਅੱਗੇ ਚਲਦੇ ਹੋਏ)।
5. ਪ੍ਰਵਾਸ (ਅਤੇ ਆਵਾਸ): ਇਹ ਕਾਰਣ ਵੀ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਹੈ; ਜਿਵੇਂ ਉੱਤਰੀ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਬੋਰਡਿੰਗ-ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਾਸ ਜਿੰਨਾਂ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਜਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਤੋਂ ਬਾਂਝਿਆਂ ਕਰਨ ਜਿੰਨਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸ ਕੇ ਨਵੇਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਬੈਠਣਾ ਵੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ: ਉਹ ਹੈ ਕਿਸੇ ਖਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰੋਂ ਆ ਕੇ ਇੰਨੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਵਸ ਜਾਣਾ ਕਿ ਮੂਲ ਬਾਸ਼ਿੰਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਘੱਟਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦੇ-ਹੁੰਦੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੀ ਪਹਿਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹਵਾਈ ਦੇ ਅਮਰੀਕਣ ਦੀਪ-ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

6. ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਪਹਿਲੀ ਜਾਂ ਦੂਸਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ‘ਭਾਸ਼ਾ ਤਬਦੀਲੀ’ ਦਾ ਕਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਲਪਾਈਨਜ਼ ਵਿੱਚ 1972 ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੂਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਜਗਾ ਤਾਗਾਲਾਗ ਭਾਸ਼ਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਨੂੰ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਲੋਕ ਇਸ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਹਾਉ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਗਏ ਸਗੋਂ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਬੋਲੀ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਹੀ ਮੁੱਖ ਭਾਸ਼ਾ ਵਜੋਂ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਪ-ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਵੀ ਏਕੀਕਰਣ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਆਂਚਲਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਆਖਿਰ ਕੇਂਦਰੀ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਲਬੋ-ਲਹਿਜ਼ਾ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫਿਰ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਘੁਸਪੈਠ ਨੇ ਅੱਜ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਤਾਂ ਬਣਾ ਹੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅਸੰਭਵ ਜਾਂ ਨਾਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਫਸਿਆਤੀ ਪਹਿਲੂ ਜਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਪੱਖ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਵਰਤਿਆਂ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ। ਵਿਦਿਆ ਵਿੱਚ ਮਾਧਿਅਮ ਵਜੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਨਮਾਨਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਬਦ, ਵਾਕੰਸ਼ ਮੱਲੋ-ਮੱਲੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦੱਖਣੀ-ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ; ਮੈਕਸੀਕੋ ਉੱਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਕਬਜ਼ੇ ਮਗਰੋਂ ਮੂਲ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ 90% ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਸਦਾ ਲਈ ਖੋ ਗਈਆਂ। ਪੂਰਵ-ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ 1200 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਜ ਸਿਰਫ਼ 170 ਬਚੀਆਂ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਆਖਰੀ ਸਾਹਾਂ ‘ਤੇ ਹਨ। ਉਸਤੋਂ ਵੀ ਦੁਖਦਾਈ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਲਕ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਜਦ ਰੀਕਾਰਡ ਹੀ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਖੋਜ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਕੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋਗੇ ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦੇ ਦੂਰ-ਦੁਰਾਡੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਫੋਕ-ਲੋਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਅਤੀਅੰਤ ਕਾਰਗਰ, ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਵਸੀਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਂਝੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹਰਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜੋ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੋਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਲਈ ਹੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਦਾ ਬਾਇਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸਤੋਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰਾਂ ਲਾਹਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਰਚੇ ਦੇ ਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਂਕੜੇ ਅਤੇ ਤੱਥ ਜਿਹਨਾਂ ਦੇ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ ਯੂਨੈਸਕੋ ਦਾ “ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ” ਅਤੇ ਸਿਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਦਾ “ਏਥਨੋਲੋਗਾ”। ਇਸੇ ਸਿਲ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਨਾਲ (1971-2000 ਸੰਪਾਦਕ ਦੇ ਤੌਰ) ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਭਾਸ਼ਾ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਾਰਬਰਾ ਗ੍ਰਾਈਮਜ਼ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਜੋਜ਼ੇਫ਼ ਗ੍ਰਾਈਮ, ਜੋ ਕਿ ਇੱਕ ਜੀਵ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਹ

ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਹੁਛੋਲ ਨਾਮੀ ਪਹਾੜੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਕੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹਵਾਲਾ-ਪੁਸਤਕਾਂ ਕੋਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿੰਦੀਆਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਸਿੱਖੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਨਵਰ ਜੈਗੂਆਰੁੰਡੀ ਬਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਣਕਾਰੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਭ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਰੁੱਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਇਸਦੀਆਂ ਕੀ ਆਦਤਾਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਜਾਨਵਰ ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਮਾਰਿਆ ਜਾਂ ਪਿਊਮਾ ਆਦਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਾਨਵਰ ਨੇ। ਇਸ ਜੀਵ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਜੁਬਾਨ ਸਪੈਨਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਹੱਥ ਬੇਹੱਦ ਤੰਗ ਸੀ।

ਅਠਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉੱਥੇ ਕਰੀਬਨ 250 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 100 ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਗਾਇਬ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ, 140 ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਹੀ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੇਵਲ 12 ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਾ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਸਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮਾਂ-ਬੋਲੀ ਹੀ ਵਰਤਦੇ ਹਨ।

ਸਿਰਫ਼ ਛੇ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰੀਬਨ ਅੱਧ ਬੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਪਾਪੂਆ ਨਿਊ ਗਿਨੀ: ਤਕਰੀਬਨ 860
2. ਇੰਡੋਨੇਸ਼ਿਆ: ਕਰੀਬਨ 700
3. ਨਾਈਜੀਰਿਆ: ਲਗਭਗ 510
4. ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ: 400 ਨੇੜੇ
5. ਕੈਮਰੂਨ: 280 ਦੇ ਲਾਗੇ-ਚਾਗੇ
6. ਕਾਂਗੋ ਰਿਪਬਲਿਕ: 215 ਦੇ ਸਮੀਪ

ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਉਹ 11 ਦੇਸ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 100 ਤੋਂ 200 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ: ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਚੀਨ, ਅਮਰੀਕਾ, ਬ੍ਰਾਜ਼ੀਲ, ਚਾਡ ਰਿਪਬਲਿਕ, ਫਿਲਪੀਨਜ਼, ਸੁਡਾਨ, ਤਨਜ਼ਾਨੀਆ, ਮਲੇਸ਼ਿਆ, ਨਿਪਾਲ ਅਤੇ ਵੇਨਜ਼ੁਏਲਾ। (ਜੇ ਅਸੀਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 17 ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਖੋਪੜੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇੱਕ ਕੌਮੀ ਜੁਬਾਨ ਦਾ ਕੀੜਾ ਘਰ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਰੀਬਨ 4,000 ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣਗੀਆਂ।)

ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਾਰਣ ਜੋ ਭਾਸ਼ਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਜਾਂ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਹਨ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਣ, ਉਦਯੋਗੀਕਰਣ, ਧਰੁਵੀਕਰਣ, ਕਿੱਤੇ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਜਾਂ ਅਸਲੋਂ ਹੀ ਨਵੇਂ ਕਿੱਤੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲੀ, ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ, ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਆਦਿ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਕ ਹਨ ਜੋ ਵਸੋਂ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਜਾਂ ਸਾਰੀ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਹੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਤ ਜਾਂ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਹਨ।

5. ਭਾਸ਼ਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਸਰ:

1. ਜਿਸ ਬਾਰਬਰਾ ਗ੍ਰਾਈਮਜ਼ ਦਾ ਅਸੀਂ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਸੇ ਦੇ ਸੁਪ੍ਰਤ੍ਰ ਚਾਰਲਸ ਗ੍ਰਾਈਮਜ਼ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇੰਡੋਨੇਸ਼ੀਆ ਦੇ ਮਲਕੂ ਖਿੱਤੇ ਦੇ ਕਾਏਲੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਤਿੰਨ ਲੋਕਾਂ, ਜੋ ਤਿੰਨੋਂ ਹੀ 60 ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਸਨ, ਨਾਲ ਬੈਠਕ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਭਿਆਨਕ ਖ਼ਾਲੀਪਣ ਤਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਪਰਚੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਵਕਤ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਇਸੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਦੋ-ਚਾਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ; ਮੇਰੇ ਪਰਚੇ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਹੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਓਪਰਾ ਹੈ ਸਗੋਂ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਈ ਵੀ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਇਧਰਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਗਤਾ, ਸੰਦਰਭ, ਅਸਤਿਤਵ, ਯਥਾਰਥ ਆਦਿ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਮ ਕਰਨਗੇ ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਯੋਗਵਾਚੀ ਮੂਲ ਸ਼ਬਦਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਇੰਝ ਹੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਣਗੇ, ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਭਾਸ਼ਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਆਮ ਵਰਤਾਰਾ ਹੈ।
2. ਸਵੈਮਾਨ ਦੀ ਘਾਟ/ਘਾਣ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਕਰਵਾਈਆਂ ਭਾਸ਼ਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ (ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਜਾਂ ਧੱਕੇ ਨਾਲ) ਥੋਪੀ ਹੋਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਫਾਹੇ ਦਾ ਫੰਦਾ ਕਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਇਹ ਕਰਤੂਤਾਂ-ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਈ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ, ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜ-ਛਾੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਤੇਜ਼ਾਬ ਸੁੱਟਣ, ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਮ ਹੋਣਾ, ਲੁੱਟ-ਖੋਹਾਂ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ-ਮਿਊਜ਼ਿਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੁੰਠਿਤ ਮਨ ਦਾ ਹੀਣ-ਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮੀਆਂ ਨੂੰ ਖੂਬੀਆਂ ਬਣਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਇੱਕ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ-ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਨਤੀਜੇ ਹਨ; ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਹੋਈ ਹਾਨੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦੀ ਹਾਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮਾਜ ਦੇ ਬਸਿੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਖੋ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਹਈਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਝੂਠੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਜੱਫਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਫਲਸਰੂਪ ਉਸਨੂੰ ਖੁਦ ਤੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕੁੱਤਾ-ਚਕੂ ਚਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸਾਨ ਸਦਾ ਹੀ ਕਰਜ਼ੇ ਥੱਲੇ ਰਹੇ ਨੇ ਪਰ ਕਦੇ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਇੰਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਭੱਜੇ, ਰਫ਼ਤਾਰ, ਗੁਫ਼ਤਾਰ, ਦਸਤਾਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੁਹਾਡਾ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਬਦਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਮਰੋੜਾ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸੰਚੇ ਵਿੱਚ ਫਿੱਟ ਕਰਨਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਇਸ ਵਰਤਾਰੇ ਦੇ ਇਹੋ ਨਤੀਜੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।

ਕੁਝ ਲੋਕ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸੰਤਾਨ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣ ਵੀ ਕਿਉਂ? ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਬ-ਨੋਸ਼ੀ, ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ, ਜੁਰਮ ਅਤੇ ਮਾਰ-ਕਾਟ ਵੱਲ ਲੱਗ ਗਏ। ਇਕੁਆਡੋਰ ਦੇ ਵਾਓਰਾਨੀ, ਕੋਲੰਬੀਆ ਦੇ ਕਾਰਾਬਾਯੋ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ-ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸਮਾਜਾਂ ਨੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲਏ ਅਤੇ ਉਹ ਅੱਜ ਤੱਕ ਵੀ ਬਾਹਰਲੇ ਜਗਤ ਨਾਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲਾ ਰਾਬਤਾ ਨਹੀਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਸਕੇ। ਪਿੱਛੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਹੂਈਫੋਲ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸੇ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਦਬਾਉ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹਾੜਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਦੁਰਗਮ ਅਤੇ ਅਪਹੁੰਚ ਸਥਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਕਰਨ ਲੱਗ ਗਏ ਹਨ। ਜਾਂ

ਫਿਰ ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੇ ਹੀ ਕੋਰਾ ਲੋਕ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਇਹ ਵੀ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗਿਰਦ ਸਭਿਆਚਾਰਿਕ ਕੰਧਾਂ ਉਸਾਰ ਲਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਠੀਕਰੀ-ਪਹਿਰੇ ਦੀ ਤਰਜ਼ 'ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕਿਸੇ ਅਸਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਰੋਕਾਂ ਵੀ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਕਸੀਕੋ ਦੀ ਹੀ ਮਿੱਕੀਤਾਲ ਵਾਦੀ ਦੇ ਓਤੋਮੀ ਲੋਕ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸੜਕ, ਪੈਨ-ਅਮੇਰਿਕਾ ਹਾਈਵੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਇਹ ਵੀ ਨਸ਼ਾਖੋਰੀ ਨਾਲ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਆਤਮਘਾਤ ਦੇ ਰਾਹ ਤੁਰੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜੀਬ ਜਿਹੇ ਰਸਤੇ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਦੇ ਅਵਚੇਤਨ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਪਛਾਣ ਦੇਣ ਦਾ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ; ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਅਰਾਪਾਹੋ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਦਾ ਕਾਲੀਆਂ ਐਨਕਾਂ ਲਗਾ ਕੇ ਰੱਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਵ-ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ-ਏ-ਕਮਤਰੀ ਨੂੰ ਢਕਣ ਅਤੇ ਇਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਨਫਸਿਆਤੀ ਕੁਵਤ ਤਲਾਸ਼ਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਮਤਲਬ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਵਾਂਗੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਵੀ।

6. ਦੋ ਹੋਰ ਪਦ ਸਾਂਝੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ: ਕ੍ਰਿਓਲ (Creole) ਅਤੇ ਪਿਜਿਨ (Pidgin)। ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਵਿਉਪਾਰ ਆਦਿ ਲਈ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਮਾਜ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਿਲਗੋਭਾ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋਣਗੇ ਪਰ ਸੋਹਲਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਇਹੋ ਵਰਤਾਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮੇਲ ਨੂੰ ਪਿਜਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਥਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਇਸੇ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਲਿੱਪੀ ਜਾਂ/ਅਤੇ ਵਿਆਕਰਣ ਆਦਿ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਉਪਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਓਲ ਭਾਸ਼ਾ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛਾਉਣੀ ਦੀ ਪਿਜਿਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਉਰਦੂ ਕ੍ਰਿਓਲ ਵਿੱਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਇਸੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਦੇ ਸਮਾਨਅੰਤਰ ਇੱਕ ਤਰਾਂ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੀ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵੀ ਹਿੰਦੀ, ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਮਿਲਗੋਭਾ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਵਿੱਡ-ਪੀੜ ਦਾ ਬਦਲ ਪੇਟ-ਦਰਦ ਵੀ ਹੀਣ-ਭਾਵ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਥੱਲੇ ਜਾਂ ਹੇਠਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਗੰਵਾਰ ਅਤੇ ਨੀਚੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਵਿਕਾਸ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਬਿਗਾੜ ਵਜੋਂ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚਲਾ ਫਰਕ ਵਧਦਾ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਦੋ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ-ਸੰਵੇਦਨਾ

(ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਆਮੀਨ' ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

~ਸੁਖਦੀਪ ਕੌਰ

ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ

ਡੀ. ਏ. ਵੀ. ਕਾਲਜ ਬਠਿੰਡਾ

30 ਅਕਤੂਬਰ, 1936 ਨੂੰ ਸਿੱਖਵਾਲਾ (ਫਰੀਦਕੋਟ) ਵਿੱਚ ਸ੍ਰ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਰੁਪਾਲ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਕਵੀ, ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਆਲੋਚਕ, ਕੁਸ਼ਲ ਅਨੁਵਾਦਕ, ਸੁਹਿਰਦ ਅਧਿਆਪਕ ਅਤੇ ਨਿਪੁੰਨ ਸੰਪਾਦਕ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪਿੜ ਵਿੱਚ ਉਸਨੇ ਕਾਵਿ ਸਿਰਜਣਾ ਦੇ ਨਾਲ- ਨਾਲ ਗਜ਼ਲ, ਆਲੋਚਨਾ, ਲਿਪੀਆਂਤਰਨ, ਹੋਰਨਾ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਤੋਂ ਅਨੁਵਾਦ ਅਤੇ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਸੰਪਾਦਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿੱਚ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਅੰਗ ਸੰਗ ਵਿਚਰਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਾਲ ਦਵੰਦਮਈ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਕਾਵਿ-ਪੁਸਤਕ 'ਕਰੁਣਾ' (1960) ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਿਤਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਚਨਾਰ (1962), ਕੰਜਕਾਂ (1965), ਕਾਇਆ ਦੇ ਰੁੱਖ (1968), ਅੱਥਰਾ ਘੋੜਾ (1975), ਉਦਾਸ ਪਲਾਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ (1985), ਪਰਤ-ਦਰ-ਪਰਤ(1987), ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਦੀ ਦਸਤਕ (1995), ਸੁਰ ਸੁਗੰਧ (1996), ਇੱਕ ਕੁਕਨੁਸ ਹੋਰ (2002) ਆਦਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਮੇਂ- ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਣਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਕਾਵਿ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਆਮੀਨ' ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਘੂਪਣ, ਅਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ, ਅਲਗਾਉ, ਬੇਪ੍ਰਤੀਤੀ, ਨਿਗੁਣੇਪਣ, ਭਟਕਣਾ, ਅਤੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚਰਿੱਤਰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਲਕੀਰੀ ਪਾਸਾਰ (Linear space) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬੇਹੱਦ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਰੇਖਾਵਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕਲਪ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ, ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਦਿਸ਼ਾਵੀ ਪਾਸਾਰਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ-ਉਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦੀ ਤੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ

ਸੰਬਾਦਕ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹਕੀਕਤ ਹੋਰ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸਰਲ ਸਪਾਟ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਪਾਸਾਰੀ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤਣਾਉ ਦਾ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ।¹ ਅਜਿਹੇ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦਿਕ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ (Existence) ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜਟਿਲ ਹੈ। 'ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੂਪ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ, ਮਨੋਵੇਗਾਂ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਿਰਤਿਕ ਜਾਂ ਗੋਚਰ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਅਤੇ ਪਿਆਰ, ਘਿਰਨਾ ਤੇ ਕ੍ਰੋਧ ਆਦਿ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਅਨੁਭਵਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ/ਭੁਗਤਦਾ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।'² ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਦਮਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਾਲਬ ਸਮਾਜਿਕ/ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਹੇਠ ਇਹ ਦੱਬੀਆਂ ਤਾਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਮਰਦੀਆਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦਮਿਤ ਇੱਛਾਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨਾਂ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਕਰ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧਕ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰਕ/ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਭੁਚਾਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਬਾਅਦ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਥਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉਸਦੇ ਆਤਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਰੋੜਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਥਾਪਤ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਉਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ/ਵਾਂਗ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਤੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਘੋਲ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਟੁੱਟਦਾ, ਖਿੰਡਦਾ ਅਲਗਾਉ/ਬੇਗਾਨਗੀ ਹੰਢਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਭਰਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਸੰਕਲਪਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤੀ, ਧਰਮ, ਸਭਿਆਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ/ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਸਾਡਾ ਮਕਸਦ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਆਧੁਨਿਕ ਮਾਨਵੀ ਯਥਾਰਥ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਦੀ ਜਟਿਲ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਅਤੇ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਲਈ ਪਿੱਠ ਭੁਮੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।

ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਲਗਾਉ-ਅਨੁਭਵ ਆਧੁਨਿਕੀਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤਹਿਤ ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀਕਰਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੁੰਜੀਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਵਿਚਰਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਤ੍ਰਾਸਦਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਿਸ ਤਹਿਤ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਸਿਰਜਣਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵਿਕ ਮਾਨਵੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਵਿਛੁੰਨਿਆਂ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਹੀਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਜਿੱਥੇ ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਸ ਹੰਢਾਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵੀ ਹੈ:

ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਲਿਸ਼ਕੋਰ ਨੇ
 ਸਭ ਕੁਝ ਪੁੰਦਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ
 ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ
 ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ
 ਆਪ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ

ਮੈਂ ਇੱਕ ਨਿਰਜੀਵ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਾਂ।³

ਭੁਹੇਰਵਾ (Nostalgia) ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਅਨਿਵਾਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਨਿਤਾੰਤ ਇਸ ਤੋਂ ਬਰੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਬਿਗਾਨੇ ਸਮਾਜ/ਸਭਿਆਚਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਣ/ਜੀਣ/ਥੀਣ ਦਾ ਮਸਲਾ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਾਸੀ ਬੰਦੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਵਧੇਰੇ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ‘ਆਪਣਿਆਂ’ ਲਈ ਤੀਬਰ ਸਿੱਕ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ:

ਡਾਲਰਾਂ ਦੀ ਖੱਟੀ ਲਈ ਹੀ
ਮੈਂ ਵਤਨੋਂ ਬੇ ਵਤਨਾ ਹੋਇਆ ਹਾਂ
ਆਪਣੀ ਭੋਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹਾਂ
ਘਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਤੋਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੋਂ
ਹਮਸਾਇਆਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਹਾਂ
ਮਨ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰ ਕੇ
ਆਪਣਿਆਂ ਕੋਲ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਹੈ।⁴

ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦਾ ਤੀਬਰ ਅਹਿਸਾਸ ਆਧੁਨਿਕ ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ/ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸਥਿਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਾਹਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਤਾਣਾ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਕ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨਹੀਂ। ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਨਿਰਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੈ। ਕਵੀ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਸੰਦਰਭਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਸਾਧਨ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸਾਧਨਹੀਣ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਸਥਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣਤਾ ਦਾ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ:

ਬਾੱਸ ਅਕਾਸ਼ੋਂ ਉਤਰਿਆ
ਫ਼ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ
ਜਿਸ ਕੋਲ
ਨਿਹਮਤਾਂ ਦਾ ਭੰਡਾਰ ਹੈ
ਗੱਫਿਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ
‘ਜੀ ਸਰ !’
‘ਯਸ ਸਰ !’
ਕਹਿੰਦਿਆਂ
ਜੀਭ ਨਹੀਂ ਸੁਕਦੀ

ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਸੁੱਕਦਾ।⁵

ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਪਸਰਦੇ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਹਰੇਕ ਇਕਾਈ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜੱਦ ਹੇਠ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਭਾਵ-ਖੇਤਰ ਪ੍ਰੀਵਰਤਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਗਠਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਮੁੱਲ -ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵੀਨ ਕੀਮਤ-ਵਿਧਾਨ ਉੱਸਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਦੁਬਿਧਾ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਂਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਅਨੁਕੂਲ ਮਾਨਵੀ-ਕੀਮਤ-ਵਿਧਾਨ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦਾ ਅਸਤਿੱਤਵ ਵਿਖੰਡਤ ਆਪੇ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲਤਾ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਅਸਤਿੱਤਵ ਲਘੂਪਣ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ, ਸਮੂਹਿਕ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਵਿਸ਼ਾਦ-ਗ੍ਰਸਤ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲਗਦਾ ਹੈ:

ਜਾਨ
ਕਿਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ
ਮੈਂ ਵੀ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ
ਜਿਉਂਦੇ ਰਹਿਣ ਲਈ
ਲੋਕ
ਕੀ-ਕੀ ਪਾਪੜ ਨਹੀਂ ਵੇਲਦੇ
ਮੌਤ ਵਰਗੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ
ਪਰ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ
ਜਾਨ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਪਿਆਰੀ ਹੈ
ਮੈਂ ਵੀ ਜਿਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।⁶

ਉਦਯੋਗੀਕਰਨ ਆਧਾਰਿਤ ਸ਼ਹਿਰੀ ਸਭਿਅਤਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸੰਕਟ ਅਸਤਿੱਤਵੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੁਆਰਥਪੁਣੇ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸਵੈ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਖੁੰਢੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਹੋਂਦ-ਵਿਧੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਤੇ ਸਾਰ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਨਿੱਜ -ਸੁਆਰਥ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤਮ ਰਾਗੀ ਨੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਵਰਨਣ ਤੀਖਣ ਸੁਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਹਾਂ !
ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ
ਜੀ ਹਜ਼ੂਰੀਏ ਨੂੰ ਲ
ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ

ਚਮਚਾ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ
ਘਬਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ
ਚਮਚਾ
ਬੜੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ
ਅੱਜ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ
ਕੋਈ ਵੀ ਚੀਜ਼
ਚਮਚੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਮੂੰਹ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ।⁷

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ: ਕਰਮਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਕਾਵਿ ਸੰਵੇਦਨਾ, ਪੰਨਾ 20
2. ਡਾ: ਅਤਰ ਸਿੰਘ, ਸਮਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 11
3. ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀ, ਆਮੀਨ, ਪੰਨਾ 109
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 110
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 64
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 60

ਗਾਂਧੀ: ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਨਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ

~ਜੀ.ਬੀ.ਸਿੰਘ

ਅਨੁਵਾਦ: ਇਕਵਿੰਦਰਪਾਲ ਸਿੰਘ

ਸੰਪਰਕ: 90561-93976

ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਨਮਾਨ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਸਕਦੇ ਨੇ ਉਹ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦੱਸੇ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਝੌਂਕ ਦਿਓ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਮੈਂ ਖੜ੍ਹਦਾ ਹਾਂ ਜਾ ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੇਰੇ ਰਸਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ।

~ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ

ਯੰਗ ਇੰਡੀਆ, 12 ਜੂਨ, 1924

ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਨੂੰ “ਗਾਂਧੀ-ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਸ਼ੀਨ” ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹੋਗੇ। ਅੱਜ, ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੰਦੇ ਜਿਹੜੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਚਾਰਣ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ “ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਪੈਮਾਨੇ” ਰਲਵੇਂ ਜਿਹੇ ਹੱਥਕੰਡਿਆਂ ਜਿਹੜੇ ਕਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸੋਵੀਅਤ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਇਹ ਸੇਵਕ ਵਿਧੀਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿੱਚ ਜੁਟੇ ਰਹੇ, ਹਰ ਸਾਧਨ ਵਸੀਲਾ ਵਰਤਿਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਜਾਪਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਹੋਣ ਦੀ ਕਠੋਰ ਅਤੇ ਅਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤਬੀਅਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਛਾਣਬੀਨ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ਇਸ ਸਭ ਨੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਕਿ ਕੋਈ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਸ ਸਭ ਪਿੱਛੇ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਪੋਸ਼ਿਤ, ਨਿਰਯਾਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਖਾਸਕਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ। ਲੋਕ ਜੋ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਅਤੀਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ, ਉਹ ਸਭ ਨੂੰ ਮੈਂ “ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ” ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਹਾਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰਨਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਟੈਲੀਫੋਨ ਅਤੇ ਈ-ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਦੈਵੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਤਿਵਾਦੀ ਕਿੱਸੇ ਰੱਟ ਰਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮਨਘੜਤ ਸਾਹਿਤ ਕਢਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਮੇਰੇ ਅੱਗੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਵੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਸਭਨੂੰ ਇੱਕ ਸਹੀ ਕੰਮ ਸਮਝਦੇ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖਦੂਸ਼ੀ ਬਣਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਵੇਕਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਹਨ ਉਸ ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜੋਕਿ ੧੯੨੦ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਰੂਪਮਾਨ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਅੱਜ ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਕਲਾਕਾਰ ਜੋ ਕਿ ਕਦੇ ਇਸ ਮਹੱਤਵਪੂਰ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿੱਚ ਵਚਨਬੱਧ ਰਹੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕਈ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਡੀ ਤਵੱਜੋਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਨੇ। ਉਹ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਰਥਕ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਕੀਤਾ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸਭ ਲਿਖਣ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਸੱਚੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਭਾਸ਼ਣੀਆਂ

ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਿੱਸੇ ਬੀਜਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਮਿਲੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਆਂਕੜੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ, ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ ਅਗਲੇ ਕੁਝ ਅਧਿਆਇਆਂ ਵਿੱਚ।

ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅੱਜ ਗਾਂਧੀ ਇੱਕ ਵਧੇਰੇ ਤੌਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਤ ਹਸਤੀ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜਿਊਂਦਾ ਸੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਉਸ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਅੰਦੋਲਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਨਪਸੰਦ ਵਿਸ਼ਾ ਹੈ, ਚਰਚ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਵਾਂਗੂੰ ਇਹ ਪੂਜਣਯੋਗ- ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੰਗਰਾਮੀਆਂ ਦਾ ਨਾਇਕ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅੰਦਰ ਹੋਈ ਸਿਵਿਲ ਰਾਈਟਸ ਮੂਵਮੈਂਟ ਦਾ ਮਸ਼ਾਲ-ਵਾਹਕ ਬਣਿਆ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਰੱਖ ਲਈਏ ? ਸ਼ਾਯਦ ਇਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਫਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਇੱਕ ਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਜੋਕਿ ਵਡੇਰੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮ ਅੰਦਰ ਸਲਾਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ. ਇਹ ਗੱਲ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਅਚੰਭੇ ਵਜੋਂ ਲੱਗੇਗੀ, ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਸਲ ਤੱਥ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਬਕਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿੱਲ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਹੋਣਾ। ਉਹ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ “ਨੀਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀ”¹ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਬੋਰਡ ਉੱਤੇ ਐਚ ਐਮ ਐੱਸ ਓਰਿਓਨ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਬੇਵੁਲੇ ਨਿਕੋਲ ਦੀ ਕਿਤਾਬ *ਵਰਡਿਕਟ ਓਨ ਇੰਡੀਆ*² ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨੂੰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਕਬੂਲ ਕੀਤਾ:

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਵੱਡੇ ਸਾਮਰਾਜ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਨੂੰ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਿਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਿਹਾ, ਓਥੇ ਸੰਸਾਰ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵਧਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਬਦਜ਼ਬਾਨੀ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਧ ਰਹੀ ਨਫਰਤ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਘਾਤਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਿੱਚਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।³

ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਆਗੂ ਹੈ (ਜਿਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਸੀ) ਜਿਹੜਾ ਜਾਨਲੇਵਾ ਹਿੰਦੂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨੂੰ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿੱਲ “ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ” ਨੂੰ ਹੀ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਬਜਾਏ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ “ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ” ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਦੇ। ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿੱਲ ਨੂੰ ਹੈਰਾਨਕੁਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਜਗਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੁਵਾਦ ਬਾਰੇ ਸੋਝੀ ਸੀ।

ਇੱਥੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜੋੜਨ ਦੇਣਾ ਇਸ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ, ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਲੰਬੇ, ਡੂੰਘੇ ਪਲੈਨ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਚਲਨ ਦੁਆਰਾ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋਕਿ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਕਬਾਇਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਤੇ ਥੋਪਣ ਕਰਕੇ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਵਿਆਪਕ ਹਿੰਦੁਵਾਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਦੀ ਸੰਰਚਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਗੱਡ ਹੋਣ ਲਈ ਦਬਾਅ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਟੁੱਟਵਾਂ ਜਿਹਾ ਵਿਸਤਾਰਵਾਦ ਦਾ ਦੌਰ ਜੋਕਿ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ; ਪੱਛਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ; ਪੱਛਮੀ ਤਕਨੀਕ; ਅਤੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ, ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਥਪੇੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਨੂੰ ਹੜ੍ਹ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਨ, ਪਰ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੁਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹਿੰਦੁਤਵ ਨੂੰ ਦੋਬਾਰਾ ਵਿਆਖਿਆ ਦੇਣ ਦਾ ਸੀ ਜੋਕਿ ਬਾਈਬਲ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਾਂਗ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ

ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਫੈਲਾਏ ਗਏ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ ਵਜੋਂ, ਖਾਸਕਰ ਪੱਛਮੀ ਇਸਾਈਆਂ ਵੱਲ, ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਬੋਲਬਾਣੀ ਵਰਤ ਕੇ। ਇਸਾਈ ਮਿਸ਼ਨਰੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵੀ, ਕੁਝ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਦੇ ਨਾਲ, ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਦੇ ਸੂਤਰਧਾਰ ਵੀ ਬਣੇ, ਜਿਹੜਾ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਵਾਦ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਮਕਸਦ, ਲਾਭ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਿਤ ਬੰਦੇ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡੇ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਗ਼ਲਤ-ਫਹਿਮੀਆਂ ਫੈਲਾਉਣ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨੇ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹਾਸਿਲ ਕਰਨਾ ਵੱਲ ਵਧੇ। ੧੮੦੦ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਪੱਛਮੀ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ, ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਤਵ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਉਤਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਤਵ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਗੂ ਸਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ, ਜੋਕਿ ਤਕਰੀਬਨ ਇਸ ਸਾਰੇ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਦੇ ਆਖਰੀ ਚਿਹਰੇ ਵਜੋਂ ਉਭਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਇੰਨੇ ਲਾਭ ਮਿਲੇ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਉਸਤੋ ਪਿਛਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਗੂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਜਿਹੜੇ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਸੰਪਰਕ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਹਿੰਦੂ ਅਦਾਰੇ ਵੀ ਪਹਿਲੋਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਸਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੂਹਰਲੀ ਸਫ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਓਥੇ, ਉਸ ਨੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਨਿਯਮਿਤ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਵਾਦ ਦੀ ਅੰਜੀਲ ਨੂੰ ਫੈਲਾਇਆ ਲੰਬੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਅਧੀਨ। ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਦਾ ਆਗੂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿ ਹੈਰਤੰਗੇਜ਼ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕੀਤੇ, ਖਾਸਕਰ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕੋ ਛੱਤ ਹੇਠ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ। ਆਰੰਭਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਇਕਾਈ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਅਹਿਲਕਾਰ, ਸਮੇਤ ਵਿੰਸਟਨ ਚਰਚਿੱਲ ਦੇ, ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਇਸ ਪੁੰਗਰ ਰਹੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਕੜ ਨੂੰ ਜੋਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਸ਼ੈਲੀ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹੀ ਰਹੇ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਤੋਂ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜੀ ਸੰਸਾਰ ਜੰਗ ਮਗਰੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇਸ ਉਪਮਹਾਂਦੀਪ ਵਿੱਚੋਂ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ੧੯੪੭ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਆਧੁਨਿਕ ਸੱਤਾ ਦੇ ਮਾਡਲ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂਵਾਦ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਲਈ, ਇਹ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਛੁਟਕਾਰਾ ਸੀ। ਪਰ ਹਿੰਦੂ ਸਵਰਨਜਾਤੀ ਦੇ ਹੱਥ ਸੱਤਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨੇ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਕੀਤਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡੇ ਦੇ ਜਟਿਲ ਸੰਦਾਂ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਬੁਨਿਆਦਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪਿੱਛੇ ਛੱਡ ਗਏ ਸੀ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਹਿੰਦੂ ਸਟੇਟ ਦੀ ਬੁੱਕਲ ਵਿੱਚ ਆਣ ਡਿੱਗਿਆ। ਨਤੀਜਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਬੀਤੇ ਪੰਜਾਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਤਰੱਕੀ ਦਾ ਹੈ, ਗੁਣਾਤਮਕ ਅਤੇ ਗਿਣਨਾਤਮਕ ਦੋਵੇਂ ਤਰੀਕੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਪਾ ਕੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ।⁴

ਅੱਜ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਿੰਦੂਤਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤੱਤ ਹੈ ਜੋਕਿ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅੰਦਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਹੈ ਫੁਲ ਕਪਟ ਵਿੱਚ, ਨਿਰਦਈ ਦੁਹਰਾਅ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਅਕਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਨਯੋਗ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖਵਾਰ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਚਲਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਮੀਡੀਆ ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ

ਜਿਹੜਾ ਵਿਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਣਭੋਲ ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੂੰ ਵਰਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪ ਇਸ ਮਸੀਹੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਦੀ ਰਹੀ। ਆਧੁਨਿਕ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਦੇ ਪੇਚੀਦਾ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਹੈ (ਇੱਕ ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਫ਼ਾਈ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਦਿਲੋਂ ਦਿਮਾਗ ਵਿੱਚ ਭਰਨਾ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ, ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਲੋਕ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਕਰਵਾਉਣਾ) ਜਿਸ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤ ਚੇਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਦਾਰੋਮਦਾਰ “ਮਹਾਤਮਾ” ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਾਜ ਸਿਰਜਣਾ ਸਿਰ ਧਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਿਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਸਾਡੀ ਮਨੋਬਿਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ, ਇਹ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਣ ਮਗਰੋਂ ਇਸ ਦੀ ਅਮਲੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਬੂਹੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਦੇ ਗਾਂ-ਪੱਖੀ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਉਣ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ, ਭਾਰਤ ਵੱਲੋਂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਵਧਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਭਾਰਤੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਓਥੇ ਵੇਚਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਗਵਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਰਣਨੀਤੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਜਿਵੇਂ ਪੱਛਮ ਆਪਣੇ ਉਪਭੋਗਤਾਵਾਦ ਦੇ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਸਾਮਰਾਜਵਾਦੀ ਗਾਂਧੀ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੰਦਾਂ ਨੂੰ ਤੈਨਾਤ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪੱਛਮ ਦੇ ਮਨੋਭਾਵ ਅੰਦਰ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ।

ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਬੇਹੱਦ ਅਸਰਦਾਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੋਟ ਦੇਸ਼ਤਾਨਾ ਸਮਾਜ, ਮੋਹਰੀ ਧੜੇ, ਗਾਂਧੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਾਹਿਤ, ਗਾਂਧੀ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਅਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਆਦਿ ਵਰਤੇ ਗਏ ! ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਟੀਮ ਦੇ ਕਾਰਵਾਈ ਭਰੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਪ੍ਰਪੱਕ, ਕਾਰਵਾਈ ਯੋਗ ਨਤੀਜੇ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਹ ਕੁਝ ਖਾਸ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਚੁੱਕਣਾ ਜਵਾਬਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਵਜੋਂ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਗੋਲੀਬਾਰੀ ਦੇ ਕਾਂਡ ਮਗਰੋਂ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਮੌਕਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੰਨਿਆ ਆਪਣੀ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ “ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਲਾਹ” ਵੰਡਣ ਲਈ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਅਤੇ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਸਥਾਪਤ ਹੋਣਾ, ਉਹ ਵੀ ਖਾਸਕਰ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ ਇਸ ਨੀਤੀ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਤੋਹਫ਼ਾ – ਆਪਣੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ – ਜਾਰਜਿਆ ਅੰਦਰ ਅਟਲਾਂਟਾ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਚਾਹਵਾਨ ਮੋਰਹਾਉਸ ਕਾਲੇਜ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ ਫ਼ੋਰ ਰਿਕੌਨਸਿਲੇਸ਼ਨ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਪਾਠਕ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਅੰਦਰ ਇਹ ਜਾਨਣਗੇ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਕਰਣ ਕਿੰਨਾ ਲੰਬਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਫਲ ਕਿਵੇਂ ਹੋਏ।

ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਲਈ ਗਾਂਧੀ ਸੰਬੰਧੀ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਨਾ-ਮੰਨਣਯੋਗ ਜ਼ਖੀਰੇ ਦੇ ਕਰਕੇ, ਗਾਂਧੀ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਾਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀਆਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੧੯੫੫ ਵਿੱਚ ਜਗਦੀਸ਼ ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ

੩,੩੪੯ ਦਾਖਲੇ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜੋਕਿ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਯੂਰਪ ਦੀ ਦੱਸ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਸਨ^੧. ੧੯੬੮ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵੱਧ ਕੇ ੩,੬੭੧ ਹੋ ਗਈ ਸੀ. ੧੯੯੫ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦ ਐਮ ਪੰਡਿਰੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹਿੱਸਾ ਗਾਂਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਸੰਕਲਿਤ ਕੀਤਾ. ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਲੇਖ ੯੮੫ ਆਤਮਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਗਏ^੨. ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਆਰਟੀਕਲ ਛਪਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦਿਮਾਗ ਚੌਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਪਾਦਰੀਆਂ, ਰਾਜਨੀਤਕਾਂ, ਅਕਾਦਮਿਕ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ, ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਭਰੇ ਪਏ ਸੀ. ਗਾਂਧੀ ਸਾਹਿਤ ਕਈ ਰੂਪਾਂ, ਆਕਾਰ ਅਤੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਏ, ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਕੁਝ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਲਈ ਅਤੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰਾ ਸਾਹਿਤ ਭੋਲੇ ਪ੍ਰੋੜੂ ਜਨਸਮੂਹ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ. ਇਹ ਸਭ ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਵੱਧ ਫੈਲਾਇਆ ਗਿਆ. ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਇਕਾਗਰ ਹੋਵਾਂਗਾ ਸਿਰਫ ਸਾਹਿਤ ਵੱਲ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫਿਲਮਾਂ ਉੱਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਨੇ, ਖਾਸਕਰ ਉਹ ਫਿਲਮਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਸ਼ਕਾਂ ਉੱਤੇ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ. ਕਿਉਂਜੋ ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਗਾਂਧੀ ਗੁਣ- ਨਸਲਵਾਦ – ਲੱਭ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿੱਥ ਕੇ ਮੇਰੀ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਪਰ ਖੋਜ ਹੋਏਗੀ ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਸਲੇ ਉੱਤੇ ਨਿਭਾਈ ਆਪਣੇ ਬਾਈ ਸਾਲ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ. ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਪੁਣ ਛਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵੀ ਸਿਰਜਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਜੀਵਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਚਿਤਰਿਆ ਗਿਆ ੧੯੦੬ ਵਿੱਚ ਉਠੇ ਜ਼ੁਲੂ ਬਾਗੀਆਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ. ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਰ ਲਿਖਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਪਸ਼ਟ ਤਰਕਸੰਗਤ ਚੋਣ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ, ਉਸ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀਆਂ ਹੱਡ-ਬੀਤੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤਾਂ ਮੁਢਲੀਆਂ ਜੋਕਿ ਪੱਛਮ ਵਿੱਚ ਜਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹ ਜੋ ਸਨਮਾਨਿਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ. ਦੱਸੇ ਗਏ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਅਸੰਭਾਵੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਵੇਰਵਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦੇ ਵਖਰੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਕਾਲਖੰਡ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਨੂੰ ਹੋਰ ਗਹਿਰਾਈ ਤੋਂ ਪੜਚੋਲ ਕੇ ਸੌਖੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ. ਇਸ ਦੇ ਦੁਬਿਧਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਸਮਝਦਾਰੀ ਵਰਤਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਦੱਸਣ ਲਈ ਅਧਿਆਇ ੨ ਤੋਂ ੭ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਜੀਵਨੀਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਪਾਏ ਹਨ ਸਿਰਫ ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਖੁਲਾਸੇ ਕਰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੰਤਕੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਜਾਏਗਾ ! ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਵੇਂ ਸੂਝ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਇਸ ਦਾ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਫਾਯਦਾ ਹੋਏਗਾ !

ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਿੱਸਾ ਸਮਾਂ-ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਅਣਗੌਲਿਆ ਤੱਥ ਹੈ ੧੯੦੬ ਦੀ ਜੂਨ ਜੁਲਾਈ : ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਕਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਨਿੱਤਰਣ ! ਇਹ ਘਟਨਾ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੀਮਤੀ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਅਸਲ ਅੰਤਰੀਵੀ ਖਾਸੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ. ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਾਰ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਗੋਪਨੀਅਤਾ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ. ਬਦਨਸੀਬੀ ਨਾਲ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਉਹ ਯਾ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਮਹੱਤਵਹੀਣ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਜਾਂ ਫਿਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ. ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੧੯੦੬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ ਆਤਮਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਤਰਾਂ ਜੋਕਿ ਉਸ ਨੇ ੧੯੨੦ਵਿਆਂ ਦੇ ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਕਲਮਬੱਧ ਹੋਈਆਂ,

ਉਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ. ਸਾਨੂੰ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਾਲਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਹਾਰ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਜੋ ੧੯੦੬ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਉਸ ਦਰਮਿਆਨ ਅਤੇ ਉੱਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ. ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦੁਆਲੇ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ੧੯੦੮-੦੯ ਦਰਮਿਆਨ ਅਤੇ ਉੱਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਰਤ ਅੰਦਰ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਵਿਚਲੇ ਕਾਰਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ.

ਸਾਡੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਦੇ ਇਸ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਅ ਉੱਤੇ, ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਨੁਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦਿਓ : ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਹਕੂਮਤ ਸੀ ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਨਾਟਾਲ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਐਲਾਨਿਆ. ਗਾਂਧੀ ਨੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਵਾਂਗੂੰ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ ਕੀਤੀ. ਅਸੀਂ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਦੇ ਪਏ ਹਾਂ. ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨੁਕਤਾ ਰੱਖੇ ਕੀ ਮੈਂ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾ ਰਿਹਾਂ ਕਿ ਗਾਂਧੀ ਨਸਲਵਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗੀ ਹੈ.

ਇਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨੁਕਤਾ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪਠਨ ਸਮੱਗਰੀ ਭੰਡਾਰ ਅਧਿਆਇ ੨ ਤੋਂ ੮ ਤੱਕ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਕੋਈ ਵਿਖਾਵਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਨਸਲਵਾਦੀ ਦੱਸਣ ਲਈ. ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਕਾਰਜ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਇਸ ਸਭ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹੋ ਸਕਣਗੇ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਜਿਹੜਾ ੧੯੦੬ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ! ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੇ ਭਾਗ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਮਿਲੇਗੀ ਜੋਕਿ ਸਮੂਹਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਿਆ ਫੁਲ ਕਪਟ, ਨਸਲਵਾਦ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੇਗਾ. ਓਦੋਂ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਓਦੋਂ ਹੀ ਨਸਲੀ ਪਖੰਡ ਖੁਲਾਸੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਭਾਗ ੨ ਅਤੇ ਉੱਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵੀ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ. ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਗ ੧ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਜਾਵਾਂਗੇ ਕਿ ਆਖਰ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਤਮਕਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਬੰਦੇ ਗਾਂਧੀ ਬਾਰੇ ਕੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ, ਕਿਹੜੇ “ਦਬਾਅ ਵਾਲੇ ਪੱਖ” ਉਸ ਨੂੰ ੧੯੦੬ ਦੇ ਯੁੱਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰਵਾ ਗਏ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੀ.

ਨੋਟ :

1. ਮਾਰਟਿਨ ਗਿਲਬਰਟ, ਵਿੰਸਟਨ ਐਸ. ਚਰਚਿੱਲ (ਹੋਟਨ ਮਿਫਲਿਨ, ੧੯੮੬), ਪੰਨਾ ੧੨੩੨
2. ਬੈਵਰਲੀ ਨਿਕੋਲਸ, ਵਰਿਊਕਟ ਓਨ ਇੰਡੀਆ (ਨਿਯੂ ਯਾਰਕ, ਹਾਰਕੋਰਟ ਬ੍ਰੋਸ, ੧੯੪੪)
3. ਗਿਲਬਰਟ, ਵਿੰਸਟਨ ਐਸ ਚਰਚਿੱਲ, ਪੰਨਾ ੧੧੬੬
4. ਮੈਂ ਇਹ ਸਮਝਦਾਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ ਉਸ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਹੈ. ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ਮਸ਼ੀਨ ਦਾ ਤੱਥ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਨਵਾਂ ਹੈ. ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਤੇ ਹੋਰ ਚੇਹਰੇ ਮੋਹਰੇ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਬਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਇਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨੂੰ ਅਣਛੋਹਿਆ, ਬਿਨਾਂ ਨਿਖੇੜਿਆ ਅਤੇ ਨਿਰਵਿਘਨ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ. ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਹਵਾਲੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀਆਂ ਸਾਡੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਗੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਮਸਲੇ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ

ਸਮਝ ਆਏਗੀ. (ਕਿਤਾਬ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਉਪਰਾਲੇ ਵੀ ਮਦਦਗਾਰ ਹੋਣਗੇ) ਸਵਾਮੀ ਧਰਮ ਤੀਰਥ, *ਹਿਸਟਰੀ ਓਫ ਹਿੰਦੂ ਇੰਪੀਰਿਯਲਿਜ਼ਮ* (ਮਦ੍ਰਾਸ, ਭਾਰਤ : ਦਲਿਤ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਲਿਟਰੇਚਰ ਸੈਂਟਰ, ੧੯੯੨) ਈ.ਬੀ. ਹੈਵੇਲ, *ਦਿ ਹਿਸਟਰੀ ਓਫ ਆਰਿਯਨ ਰੂਲ ਇਨ ਇੰਡੀਆ : ਫ੍ਰਾਮ ਦਿ ਅਰਲਿਯੇਸਟ ਟਾਈਮ ਟੂ ਦਿ ਡੈਥ ਓਫ ਅਕਬਰ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਫਰੈਡਰਿਕ ਏ.ਸਟੋਕਸ, ੧੯੧੮); ਚਾਰਲਸ ਵਿਲਕਿੰਸ, *ਦਿ ਭਾਗਵਤ-ਗੀਤਾ ਓਰ ਡਾਇਲੋਗਜ਼ ਓਫ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਐਂਡ ਅਰਜੁਨ ਇਨ ਏਟੀਨ ਲੈਕਚਰਜ਼, ਵਿਦ ਨੋਟਸ* (ਲੰਦਨ: ਸੀ.ਨੌਰਸ, ੧੭੮੫); ਪੀ. ਜੇ. ਮਾਰਸ਼ਲ, ਏਡ., *ਦਿ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਡਿਸਕਵਰੀ ਓਫ ਹਿੰਦੁਇਜ਼ਮ ਇਨ ਦਿ ਏਟੀਨਥ ਸੈਂਚਰੀ* (ਲੰਦਨ : ਕੈਂਬਰਿਜ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ੧੯੭੦); ਕੈਥਰੀਨ ਮਾਯੋ, *ਮਦਰ ਇੰਡੀਆ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਹਾਰਕੋਰਟ, ਬ੍ਰੂਕ, ੧੯੨੭); ਜੁਹੈਰ ਕਸ਼ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਇਨ ਮੈਕ'ਐਂਡਰਿਯੂ, *ਸੱਫਟ ਟਾਰਗੇਟ : ਹਾਓ ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਸਰਵਿਸ ਪੈਨੀਟਰੇਟਡ ਕੈਨੇਡਾ* (ਟੋਰੰਟੋ : ਜੇਮਜ਼ ਲੋਰੀਮਰ, ੧੯੮੯); ਵੈਂਡੇਲ ਥਾਮਸ, *ਹਿੰਦੁਇਜ਼ਮ ਇਨਵੇਡਸ ਅਮਰੀਕਾ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ: ਬੀਕਨ ਪ੍ਰੈੱਸ, ੧੯੩੦); ਏਲਿਜ਼ਾਬੇਥ ਏ. ਰੀਡ, *ਹਿੰਦੁਇਜ਼ਮ ਇਨ ਯੂਰਪ ਐਂਡ ਅਮਰੀਕਾ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਜੀ. ਪੀ. ਪੁਤਨਮ'ਜ਼ ਸਨਸ, ੧੯੧੪); ਰਾਮ ਨਾਰਾਯਣ ਕੁਮਾਰ ਐਂਡ ਜੀਨ ਏਕਾਲੇ, *ਕੰਫਰੰਟਿੰਗ ਦਿ ਹਿੰਦੂ ਸਫਿੰਕਸ : ਡਾਇਲੋਗਜ਼ ਓਨ ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਟੈਗਲ* (ਦਿੱਲੀ : ਅਜੰਤਾ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਸ, ੧੯੯੨); ਚਮਨ ਲਾਲ, *ਹਿੰਦੂ ਅਮਰੀਕਾ ?* (ਬੰਬੇ : ਭਾਰਤੀਯ ਵਿੱਦਿਆ ਭਵਨ, ੧੯੪੦) ਪੈਟ੍ਰਿਸ਼ਿਆ ਕੇਂਦਾਲ, *ਕਮ ਵਿਦ ਮੀ ਟੂ ਇੰਡੀਆ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਚਾਰਲਜ਼ ਸਕ੍ਰਿਬਨਰ'ਜ਼ ਸਨਸ, ੧੯੩੧); ਸਵਾਮੀ ਦਿਆਨੰਦ ਸਰਸ੍ਵਤੀ, *ਲਾਈਟ ਓਫ ਟ੍ਰਥ, ਓਰ ਐਨ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਟ੍ਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਓਫ ਦਿ ਸਤਿਆਰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼* (੧੮੮੨); ਲੀਸੇ ਮੈਕ'ਕੀਨ, *ਡਿਵਾਈਨ ਇੰਟਰਪ੍ਰਾਈਜ਼: ਗੁਰੂਜ਼ ਐਂਡ ਦਿ ਹਿੰਦੂ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਮੂਵਮੈਂਟ* (ਸ਼ਿਕਾਗੋ : ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਫ ਸ਼ਿਕਾਗੋ ਪ੍ਰੈੱਸ, ੧੯੯੬); ਆਰ.ਸੀ. ਜੇਹਨਰ, *ਅਵਰ ਸੈਵੇਜ ਗੌਡ : ਦਿ ਪਰਵੈਰਸ ਯੂਜ਼ ਓਫ ਈਸਟਰਨ ਥੌਟ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਸਨੀਡ ਐਂਡ ਵਾਰਡ, ੧੯੭੪); ਨੀਰਾਦ ਸੀ. ਚੌਧਰੀ, *ਦਿ ਕੰਟੀਨੈਂਟ ਓਫ ਸ'ਅਸੀ: ਐਨ ਐਸੇਅ ਓਨ ਦਿ ਪੀਪਲਜ਼ ਓਫ ਇੰਡੀਆ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਔਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈੱਸ, ੧੯੬੬); ਮਾਰਲਿਨ ਮੈਦੋਕਸ, *ਫ੍ਰੀ ਸਪੀਚ ਓਰ ਪ੍ਰੋਪੇਗੰਡਾ ? ਹਾਓ ਦਿ ਮੀਡੀਆ ਡਿਸਟੋਰਟਸ ਦਿ ਟ੍ਰਥ* (ਨੈਸ਼ਵਿਲੇ, ਟੈਨ.: ਥਾਮਸ ਨੇਲਸਨ, ੧੯੯੦); ਨੇਵਿਲੇ ਮੈਕਸਵੇਲ, *ਇੰਡੀਆ'ਜ਼ ਚਾਈਨਾ ਵਾਰ* (ਨਿਊ ਯਾਰਕ : ਪੈਨਥਿਓਨ ਬੁਕਸ, ੧੯੭੦) ਅਤੇ ਚਾਈਨਾ'ਜ਼ “ਐਗਰੈਸ਼ਨ” ਓਫ ੧੯੬੨ (ਔਕਸਫੋਰਡ : ਕੋਰਟ ਪਲੇਸ ਬੁਕਸ, ੧੯੯੯)

5. ਜਗਦੀਸ਼ ਐਸ. ਸ਼ਰਮਾ, *ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ : ਏ ਡਿਸਕ੍ਰੀਪਟਿਵ ਬਿਬਿਓਗ੍ਰਾਫੀ* (ਦਿੱਲੀ : ਐਸ. ਚੰਦ, ੧੯੫੫)
6. ਆਨੰਦਾ ਐਮ. ਪੰਡਿਰੀ, *ਏ ਕੰਪ੍ਰੈਹੈਨਸਿਵ ਅਨੌਨੋਟਡ ਬਿਬਲਿਓਗ੍ਰਾਫੀ ਓਨ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ, ਵੌਲਿਅਮ 1.* (ਵੇਸਟਪੋਰਟ, ਕੌਨ. ਗ੍ਰੀਨਵੁੱਡ ਪ੍ਰੈੱਸ, ੧੯੯੫)

ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ: ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਸਨਮੁਖ

~ਅਸ਼ੋਕ ਕੁਮਾਰ ਪਾਂਡੇ

ਅਨੁਵਾਦ: ਬਲਰਾਜ ਸਿੰਘ ਕੋਕਰੀ

ਸੰਪਰਕ: 98148-13011

ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਮੈਂ ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਭੱਜ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ...। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ...। ਜੇ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਦੀਆਂ ਜਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ। ਸਾਲ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਆਈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਏਨੇ ਡਰਪੋਕ ਕਿਉਂ ਹਨ? ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਧੋਖੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ? ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਲੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਭੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ? ਅਸੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਹੇ ਹਾਂ।

~ਡਾ. ਜਗਤ ਮੋਹਣੀ

ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗੂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਗੂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਇਆ। 25 ਮਈ 1925 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਦੇ ਮਲਿਆਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮੱਧਵਰਗੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਵਾਂਗੂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਹੀ ਡੋਗਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਦੋ ਵਾਰ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋ ਆਏ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡੋ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸਾਲ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ ਹੋਈ ਸੀ। ਐਸ.ਪੀ. ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਗਰੈਜੂਏਟ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਲਈ ਰੈੱਡ ਕਰਾਸ ਸੋਸਾਇਟੀ ਚੁਣੀ ਤੇ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਨੇਕਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਫਿਰ ਸਾਲ 1952 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਨਗਰ ਪਾਲਿਕਾ ਵਿਚ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਟ੍ਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਵਾਈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜੀ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਸਕੱਤਰੇਤ 'ਤੇ ਇਕ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਉੱਥੇ ਜਦ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਸਾਰੀ ਗੰਦਗੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਜਾਗਿਆ ਤੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਮੈਲਾ ਢੇਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋਈ, ਬਲਕਿ ਨਿਯਮਤ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇੰਸ਼ੋਰੈਂਸ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵੀ ਮਿਲੀਆਂ। ਬਟਮਾਲੂ ਵਿਚ ਸਫ਼ਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਮਿਊਂਸੀਪਲ ਇੰਪਲਾਈਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਈ, ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਪੂਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਫੈਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਏਟਕ ਨਾਲ ਜੁੜੀ

ਯੂਨੀਅਨ ਸੀ। ਵਾਂਚੂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਡੋ-ਯੂ.ਐਸ.ਐਸ.ਆਰ. ਫਰੈਂਡਸ਼ਿਪ ਸੁਸਾਇਟੀ ਸਮੇਤ ਕਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਠ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਦੇ ਗਰੀਬ ਵਰਗਾਂ ਲਈ ਇਕ ਗਾਹਕ ਸੁਸਾਇਟੀ ਬਣਾਈ, ਜੋ ਨਾ ਲਾਭ ਅਤੇ ਨਾ ਹਾਨੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉੱਚਿਤ ਮੁੱਲ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਮੁਹੱਈਆ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਥੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀਆਂ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਛੇੜ ਦਿੱਤੀ। 65 ਸਾਲ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਹ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੂਰ ਦਰਾਜ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ, ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਰੀਕੇ ਦੁਆਰਾ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹੇਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾਇਰ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਮੰਗਦੇ। ਬਲਰਾਜ ਪੁਰੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲੰਘਣ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ੀ ਦਾ ਕੰਮ ਜਿੰਨੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਿਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੇ ਵਾਂਚੂ ਕਿੰਨੇ ਸਖ਼ਤ ਸਨ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇੱਥੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਜ਼ਬਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਅਤੇ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਲਾਬੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜਗਮੋਹਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਭੇਜਿਆ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਲੋਕ ਭੱਜ ਗਏ ਹਨ। ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੱਧ ਮਾਰਗੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵਾਰੰਟ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਰਾਜਨੀਤਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਗੱਲ ਕਿਸ ਨਾਲ ਕਰੇਗੀ? ਅੱਜ ਮੁਫਤੀ, ਜਾਰਜ ਫਰਨਾਂਡਿਜ਼, ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਭਾਸ਼ਾ ਬੋਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਫਤੀ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜਿਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਗਮੋਹਨ ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਕਾਰਡ ਦੀ ਮਿਆਦ ਵਧਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੈੱਸ ਨੋਟ ਰਾਜ ਭਵਨ ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਓ 'ਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੱਥਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ-ਮਰੋੜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਪੂਰੀ ਬਰਾਤ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕੋਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਖ਼ਬਰ ਨੂੰ ਫ਼ੈਲਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।¹

ਉਹ ਅਲੱਗ ਅਲੱਗ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਦੂਤਾਵਾਸਾਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘਾਣ ਬਾਰੇ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨੀ ਹਾਲਾਤ ਦੇਖਣ ਦੀ ਅਪੀਲ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁਨਾਨ ਪੋਸ਼ਪੁਰਾ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਪੀੜਤਾਂ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਦਰਜ ਕਰਵਾਏ ਸਨ। ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੈੱਲਫੇਅਰ ਫੋਰਮ ਵੀ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਡਰੇ ਹੋਏ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਸਦਾ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੀਆਂ। ਅੱਜ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਐਂਟੀ ਨੈਸ਼ਨਲਿਸਟ ਕਹੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ।

5 ਦਸੰਬਰ 1952 ਨੂੰ ਜਦ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਨੂੰ ਚਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਅਤੇ ਕਰਨ ਨਗਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿੱਸਾ ਹੈ। ਦੋ ਆਟੇ ਅਤੇ ਇਕ ਸਕੂਟਰ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਆਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਹਿਰਦੇ ਨਾਥ ਜੀ ਜੋੜਾਂ ਦੇ ਦਰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਕ ਸਫਾਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਦੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਈ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਆਟੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚੱਲ ਪਏ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਸਵਾ ਦਸ ਵਜੇ ਘਰ ਦਾ ਫੋਨ ਵੱਜਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰ ਵਾਂਚੂ ਲਈ ਹੀ

ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਲਈ ਵੀ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਖਬਰ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਤਬਾਹ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਹਿਰਦੇ ਨਾਥ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਸਾਹਮਣੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹਜ਼ੂਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਦੇਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਯਾਤਰਾ ਜਲੂਸ ਕੱਢਣ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਬਾਹਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਡੀ.ਏ.ਵੀ. ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਕਿਰਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। 'ਨਿਊਯਾਰਕ ਟਾਈਮਜ਼' ਵਿਚ ਪੀ.ਐਮ. ਵਰਦਰਾਜਨ ਨੇ ਲਿਖਿਆ— ਪੰਜ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਅਯੁੱਧਿਆ ਦੀ ਮਸਜਿਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮਨੁੱਖਤਾਵਾਦੀ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਅਨਜਾਣ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀਆਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਂਚੂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤਤਕਾਲੀ ਰਾਜਪਾਲ ਗਰੀਸ ਸਕਸੈਨਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਗ਼ੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਮੁਆਮਲਿਆਂ ਦੀ ਪੈਰਵੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ,³ ਪਰ ਨੰਦਿਤਾ ਹਕਸਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਕਤਲ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇ।⁴ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਸ਼ਿਕ ਹੁਸੈਨ ਫਕਤੂ ਉਰਫ਼ ਡਾਕਟਰ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ਸਾਲ 1993 ਵਿਚ ਉਮਰ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਹੀ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਫਕਤੂ ਦੁਖਤਰਾਨ-ਏ-ਮਿੱਲਤ ਦੀ ਲੀਡਰ ਆਸੀਆ ਅੰਦਰਾਬੀ ਦੇ ਘਰਵਾਲੇ ਹਨ।⁵

ਕਹਾਣੀ ਇੱਥੇ ਹੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਿਆ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਾਂਚੂ ਪਰਿਵਾਰ ਇੱਥੇ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਜੇਕਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ? ਸਾਲ 2017 ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਬਸ ਏਨਾ ਹੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੈਸੇ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ... ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲੈ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਦਵਾਈ ਦੀ ਇਕ ਫੈਕਟਰੀ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੁਮਾਰ ਵਾਂਚੂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ।

ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ— 'ਇੱਥੇ 480 ਘਰ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 400 ਘਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਕਰ ਵਿਕ ਗਏ ਹਨ। ਜਦ ਗਏ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਕ ਫੇਅਰ ਸਾਈਕੋਸਿਸ ਸੀ। ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਸਹੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਲ ਖੇਡ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੀ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਮਾਰਿਆ ਸਭ ਨੂੰ। ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਮਾਹੌਲ ਸੀ ਉਹ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੇ ਦੁੱਖ ਹੰਡਾਏ ਹਨ। ਸਾਲ 1984 ਯਾਦ ਕਰੋ, ਤੁਸੀਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਉਸ ਵਿਚ? ਆਮ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸਨ? ਜੋ ਲੋਕ ਗਏ ਉਹ ਵੀ ਉਸ ਪਲ ਦੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਗਏ, ਪਰ ਉਸ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਕਸੂਰ ਦੇਖੋਗੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਹੈ। ਤੁਹਾਡੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਏਜੰਡਾ ਲੈ ਕੇ ਗੱਲ ਕਰੋਗੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਕੱਢ ਲਵੋਗੇ, ਜਿਵੇਂ ਚੈਨਲ ਵਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸੱਚਾਈ ਜਾਨਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਰਦ ਸੁਣੋ। ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, 'ਤੁਸੀਂ ਦੱਸ ਸਕਦੇ ਹੋ ਕਿ ਉਹ ਬੰਦਾ ਕੌਣ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਹੀ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਸਮਝਿਆ ਹੈ; ਪਿਛਲੇ ਵੀਹ ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ? 'ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਾਮ ਲਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਕਿਹਾ: 'ਜਨਰਲ ਮੁਸ਼ੱਰਫ਼। ਉਸ ਨੇ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ

ਸਮਝਿਆ ਸੀ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਥੋੜੀ ਵਧੀ ਸੀ। ਹੱਲ ਉਹੀ ਹੈ, ਲਾਈਨ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਦੇਖੋ, ਸਿਰਫ਼ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ੈਸਲੇ 'ਤੇ ਮੋਹਰ ਲਗਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸਣਗੇ ਅਤੇ ਹੰਗਾਮਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੁਣ ਉਹ ਕੀ ਕਰਨਗੇ, ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।'

ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲਗਪਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਵੱਖਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਸ਼ਬੀਰ ਸ਼ਾਹ ਵੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਹੱਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।⁶ ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਵਿਚ ਮੈਂ ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਇਹੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਉਹੀ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹੇ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਾ 370 ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮਿਲਿਆ-ਜੁਲਿਆ ਗੇਮ ਪਲਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਵੇਗੀ। ਜੇਲ੍ਹ ਅੰਦਰ ਸ਼ਬੀਰ ਕੀ ਸੋਚਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਜਾਣਨ ਦਾ ਕੋਈ ਤਰੀਕਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਪਲੇਬੀਸਾਈਟ ਦਾ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋ। ਮੰਨ ਲਓ 65 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚੁਣਨ ਅਤੇ 35 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ? ਜੇਕਰ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ 35 ਫ਼ੀਸਦੀ ਲੋਕ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਦੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਜਾਂ ਗਿਲਗਿਟ-ਬਾਲਟਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲਈ ਲੜਾਂਗੇ ਤੇ ਉੱਥੇ ਦੇ ਲੋਕ ਇਹ ਕਹਿ ਦੇਣ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਫਿਰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ? ਕਬਜ਼ਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨਵੀਂ ਸਮੱਸਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਦੂਸਰੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੰਮੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰਹੇਗਾ, ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਲਾਈਨ ਆਫ ਕੰਟਰੋਲ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਧਾਰਾ 370 ਦੇ ਤਹਿਤ ਜੋ ਖ਼ੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਲਈ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਲਾਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਗੁਆ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰਦ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੱਬੇ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜੇਕਰ ਏਨੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੇ। ਗ਼ਲਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੈ। ਅੱਜ ਪਨੁਨ ਕਸ਼ਮੀਰ* ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਇਕ ਖਿਡਾਉਣਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਚਲੋ ਮੰਨ ਲਓ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਮਿਲ ਗਿਆ, ਫਿਰ? ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਨਾ ਬੇਕਰੀ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਚਾਵਲ ਉਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਮਕੈਨਿਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵੱਖਰੀ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਘਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ। ਸਮਾਜ ਸਭ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਣਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂ ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਿੱਜੀ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਇੱਥੋਂ ਜਾਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਤਾਂ ਵਾਂਚੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਸਭ ਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਜੋੜਨ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੁਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿਉਹਾਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਮਨਾ ਸਕਦੇ ਜਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਲੋਕ ਪਛਤਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਲੋਕ ਬਚੇ ਹਨ। ਜੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 99 ਫ਼ੀਸਦੀ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਸ਼ਾਦੀ ਵਿਆਹ ਜਾਂ ਕੋਈ ਤਿਉਹਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੇ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਆਉਣਗੇ। ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ

*ਪਨੁਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ— 'ਸਾਡਾ ਕਸ਼ਮੀਰ'। ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਤਾਂ ਦਾ ਇਹ ਸਮੂਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇਕ ਵੱਖਰੇ ਖਿੱਤੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਲਈ ਵੇਖੋ— www.panunkashmir.org

ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਸਭ ਇਸ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣਗੇ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਅਮਿਤ ਵਾਂਗੂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ।

ਅਮਿਤ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ 'ਸਾਮਾਨਾਂਤਰ ਸਾਹਿਤ ਉਤਸਵ ਜੈਪੁਰ' ਵਿਚ ਹੋਈ। ਜਿਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਬੈਠੇ ਹਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਦੀਵਾਰ 'ਤੇ ਵਾਂਗੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਅਮਿਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਮਿਤ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦੇ ਅਮਿਤ ਆਪਣੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹਨ, ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਕੇ ਅਮਿਤ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਅਮਿਤ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਕਿਵੇਂ ਸਫਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਦਾ 17 ਅਗਸਤ 2019 ਦੇ 'ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ' ਵਿਚ ਇਕ ਬਿਆਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਕ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗਠਨ 'ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੰਡਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ' ਦਾ ਦਫਤਰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਗਣਪਤਿਆਰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਕਸਰ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅਤੇ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਲਾਗ-ਲਪੇਟ ਦੇ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਨਿੱਡਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆਓ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਗੱਲਬਾਤ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖੈਰ 'ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ' ਵਿਚ ਛਪੇ ਬਿਆਨ 'ਚ ਟਿੱਕੂ ਇਕਦਮ ਸਪਸ਼ਟ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

ਮੈਂ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਬੇਹੱਦ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਿਨ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿਆਨਕ ਜਦ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟੀ ਛੱਡਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਧਾਰਾ 370 ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਕਦਮ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸੌ ਸਾਲ ਲਈ ਹੋਰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਖਰੇਵੇਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਿੱਖਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਸੰਭਵ ਹੈ ਅਗਲੇ ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਨਾ ਦੇਖੋ। ਇਸ ਵਾਰ ਅਸੀਂ ਮਾਨਸਿਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਲਾਇਨ ਦੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ।⁷

ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਿਨਾਂ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਸੀ, 'ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬੱਸ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਅਤੇ ਹੈੱਡਲਾਈਨਜ਼ ਲੈ ਜਾਣ।' ਮਖੌਲ-ਮਖੌਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਹ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ ਤਾਂ ਗੰਭੀਰ। ਬਾਕੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਹੋਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰ ਸਕਣ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜਨ ਦੀ ਕਿ ਹੈੱਡਲਾਈਨ ਦਾ ਜੁਗਾੜ ਹੋ ਸਕੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਜੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਸਨ।

ਹਿਰਦੇ ਨਾਥ ਵਾਂਗੂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਉਸ ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਸਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੀ ਅਤੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡ ਤੋਂ ਪਾਰ ਆਪਣੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਘਾਟੀ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀਅਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਸਮੂਹ ਛੋਟਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਬਖਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਦਿਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ

ਨਿਰਪੱਖ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਲਈ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜਿਕ ਸਭਿਆਚਾਰ ਖ਼ੇਤਰ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਵੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਸਹੂਲਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅੱਤਵਾਦੀ ਜਾਂ ਫਿਰ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਥ ਬਜਾਜ ਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਾਮ ਪੰਡਿਤ ਰਘੁਨਾਥ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਦਾ ਹੈ। ਬਜਾਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਸ਼ਣਵੀ ਵੀ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਸਮਰਥਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲ 1938 ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗਰਸ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਸਾਲ 1939 ਵਿਚ ਜਦ 'ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ' ਬਣੀ ਤਾਂ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਹ ਸੰਨ 1937 'ਚ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਯੂ.ਪੀ. ਸਿਵਲ ਲਿਬਰਟੀ ਯੂਨੀਅਨ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਨ 1941 ਤੋਂ ਸੰਨ 1943 ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਕਮੇਟੀ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਪਰ ਫਿਰ ਸ਼ੇਖ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਕ ਮੱਤਭੇਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਸੌ ਸੰਤਾਲੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪੂਰਨ, ਯਥਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਨਿਆਂ-ਸੰਗਤ ਹੱਲ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦ ਮੋਇਨਦੀਨ ਕਾਰਾ ਨੇ ਸ਼ੇਖ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਨਵੀਂ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਬਣਾਈ ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਸਾਲ 1953 ਤੋਂ ਸਾਲ 1964 ਤੱਕ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਟੈਂਡ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸੱਤ ਸਾਲ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਸੰਨ 1977 ਵਿਚ ਜਦ ਕਾਰਾ ਜਨਸੰਘ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਨੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪਾਰਟੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅੱਤਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਡਾ. ਪੂਰਨਿਮਾ ਭਾਨ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਦੇ ਕੋਲ ਉਧਮਪੁਰ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ 22 ਨਵੰਬਰ 1996 ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤਕ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੋਹੜੀ ਮੋਨਾ ਭਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਨਾ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਣਗੌਲਣ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਨੂੰ ਅਛੂਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅੜੇ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੋਨਾ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਲੂਸਾਂ 'ਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ।⁸ ਇਹ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਲੂਸਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਮੋਨਾ ਭਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਲੂਸ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਲਈ ਸਨ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤਾਂ ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਈ ਸੀ। ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਟਿੱਕੂ ਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਅਸੀਂ ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਪੂਰਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਉੱਪਰ ਸੀ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਆ? ਉਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਬੋਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜੰਮੂ, ਲੱਦਾਖ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।⁹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਇਕ ਭਾਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਮੇਰੇ ਰੌਂਗਟੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੇ ਲਈ ਇਹ ਅਲੱਗ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਵੱਖਰੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ— ਜੇਕਰ ਸਾਲ 1947 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਆਧਾਰ ਨਾਲ ਭਰੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ-ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਚੁਣਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ? ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਬੇਹੱਦ ਬਹਿਸ ਤਲਬ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਘਾਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਸਾਂਝਾ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਜੰਮੂ, ਲੱਦਾਖ, ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਜਾਂ ਗਿਲਗਿਟ-ਬਾਲਟਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੰਧੀ ਨਾਲ ਹੋਂਦ ਵਿਚ

ਆਇਆ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਦੇ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਈ ਨਹੀਂ ਬਣ ਪਾਇਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੀ ਇਕਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਡੋਗਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਰੱਖਣ ਦੀ ਜੋ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਾਲ 1947 ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੀ ਲੱਦਾਖ, ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਗਾਤਾਰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। 5 ਅਗਸਤ 2019 ਨੂੰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਘਾਟੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਵਿਚਾਰਕ ਅੰਤਰ ਸਾਫ਼ ਦਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਜੰਮੂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਠੂਆ ਬਲਾਤਕਾਰ ਵਰਗੇ ਮੁੱਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧੀਆਂ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਕਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰੇਗਾ, ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਖੇਮਲਤਾ ਵਖਲੂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 1991 ਵਿਚ ਅਗਵਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਗਰਮ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਵਿਚ ਬਫ਼ਬਾਰਾਂ ਸਥਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹੀ ਵਖਲੂ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਦੇ ਅੱਤਵਾਦ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਉਜਾੜੇ 'ਤੇ ਜੋ ਲੰਮੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗੱਲਾਂ ਉਹੀ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਉਸ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਧਾਰਾ 370 ਹਟਾਉਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਆਈ। ਉਸ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਤਣਾਅ ਨੱਬੇ ਵਰਗੇ ਵਿਸਫੋਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲੇਗਾ, ਪਰ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਿਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਛਤੀਸਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਝਾਰਖੰਡ ਵਰਗੇ ਛੋਟੇ ਖੇਤਰਫਲ ਦੇ ਰਾਜ ਹਨ ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਇਕਦਮ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਉਸ ਦੀ ਭਾਬੀ ਅਤੇ ਸਵਰਗੀ ਡਾ. ਐਸ.ਐਨ. ਧਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕਾਰਜ-ਕਰਤਾ ਡਾ. ਬਿਮਲਾ ਧਰ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਐਸ.ਐਨ. ਧਰ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਇਆ ਹੈ ਜੋ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਅਤੇ ਘਾਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਡਾਕਟਰ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਅਲ-ਉਮਰ ਨੇ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਡਾ. ਧਰ ਦੇ ਰਾਜਬਾਗ ਸਥਿਤ ਘਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਵਿਸਥਾਰਤ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਬਿਮਲਾ ਧਰ ਵੀ 370 ਹਟਾਏ ਜਾਣ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਸਵੰਦ ਹੈ। ਉਹ ਫਾਰੂਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਵਰਗੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਔਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਵਰੀ 1990 ਵਿਚ ਕੱਢੇ ਗਏ ਜਲੂਸ ਲਈ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਠਹਿਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵੀ ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਵਖਲੂ ਅਤੇ ਬਿਮਲਾ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਘਾਟੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਛੋਟੇ ਵਰਗ ਦੇ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਸਾਰੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਹਨ ਅਤੇ ਅਗਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਛਾਨਪੋਰਾ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰੋ. ਰੈਣਾ ਦੰਪਤੀ ਮਿਲੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਵਿਦੇਸ਼ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਹਿਰੂ ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਦੀ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਵੀ ਮਲਕੀਅਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਡਾ. ਜਗਤ ਮੋਹਣੀ ਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿੰਗ ਐਡਵਰਡ ਮੈਡੀਕਲ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਸਹਿਪਾਠੀ ਡਾ. ਉੱਕਾਰ ਨਾਥ ਡੂਸੂ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1947 ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਦੋਵਾਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬਰਬਰ ਸ਼ਾਹ ਇਲਾਕੇ

ਵਿਚ ਰਤਨ ਰਾਣੀ ਹਸਪਤਾਲ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਵੀ ਇਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਬਚੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸਹੂਲਤਾਂ ਵਾਲਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਸਪਤਾਲ ਸੀ। ਜਗਤ ਮੋਹੀ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਡਾਕਟਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ, ਖਾਸ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਜੰਮ ਕੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਤਿੰਨ ਕਮਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਸਕੂਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖਾ ਨੌਇਡਾ ਵਿਚ ਖੋਲ੍ਹੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਟੇ ਅਸ਼ੋਕ ਖੁਸ਼ੂ ਦਿੱਲੀ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਹ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਸਰਗਰਮ ਰਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਾਲ 1977 ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈ। ਸਾਲ 1977 ਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਤੋਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸਬੰਧ ਸਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਨਾ ਭਾਈ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਇਕ ਵਾਰ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਸਾਢੀ ਸੁਣਦੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ। ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਅਤੇ ਸਾਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਉੱਤੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹੋ। ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— ਅਸੀਂ ਇਹ ਕੀਤਾ, ਅਸੀਂ ਉਹ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ— ਤੁਸੀਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਡਦੇ ਹੋ ਨਾ, ਤੁਸੀਂ ਜ਼ਮੀਨ 'ਤੇ ਰੋਂਗਦੇ ਸੱਪਾਂ ਅਤੇ ਬਿੱਛੂਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਲੱਗਿਆ, ਪਰ ਮੈਂ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ।

ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਜਦ ਆਈ ਸੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਰੀ (ਧੀ) ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਫਿਰ ਭੈਣ ਜੀ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮੰਮੀ ਜੀ।

ਸੰਨ 1988 ਵਿਚ ਉੱਕਾਰ ਨਾਥ ਜੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਜਦ ਅੱਤਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਚ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ— ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਪੂਰੇ ਦੋ ਸਾਲ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਭੱਜ ਕਿਉਂ ਰਹੇ ਹਨ? ਮੇਰਾ ਬੇਟਾ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਅੱਤਵਾਦੀ ਲੜਕਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਮੇਰੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸਨ...। ਮੈਨੂੰ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕਣ ਦਾ...। ਜੇ ਉਹ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਗ਼ਲਤ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਰਵੱਈਏ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਉਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਹਥਿਆਰ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਥਾਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਦੀਆਂ ਜਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹਾਂ। ਜਦ ਮੈਂ ਅਸੀਂ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਾਂ। ਸਾਲ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਇੱਥੇ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਏਨੇ ਡਰਪੋਕ ਕਿਉਂ ਹਨ? ਇਹ ਸਭ ਕਿਉਂ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਖੜ੍ਹੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤਕ ਧੋਖੇ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ: ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਲੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਕੀ ਭੱਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ? ਅਸੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਪਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਵੱਖਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਕੋਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਸੀ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ— ਜੇਕਰ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅੰਦੋਲਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਅੱਤਵਾਦ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਸੀ, ਪੈਸੇ ਦੇ ਕੇ ਫਸਾਇਆ। ਜਦੋਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ?

ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਇ ਵੱਖਰੀ ਹੈ— ਜੋ ਇੱਥੋਂ ਗਏ, ਉਹ ਬੰਗਲੌਰ, ਦਿੱਲੀ, ਮੁੰਬਈ, ਜੈਪੁਰ ਵਰਗੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਵੱਸ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਬੱਚੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹ-ਲਿਖ ਰਹੇ ਹਨ, ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸਿੱਖ ਲਈ ਹੈ। ਉਹ ਇੱਥੇ ਕਿਉਂ ਪਰਤਣਗੇ?¹⁰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਸੱਚ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕੁਝ ਬਿਰਧ ਜੋੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸੰਤਾਨਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਆਖਰੀ ਦੋਵੇਂ ਗੱਲਾਂ ਬੇਹੱਦ ਗੌਲਨਯੋਗ ਹਨ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਜੇਕਰ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣੇਗਾ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ' ਨਾਲ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚਾਰਾਤਮਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ, ਪਰ ਇਸਲਾਮੀ ਨਾਅਰੇ ਅਤੇ 'ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣੇਗਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ' ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਇਕ ਉਲਝੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਕਈ ਉੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬਹਿਸਾਂ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਸ਼ੁਰੂ ਅਤੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਜਾੜੇ ਦੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਨਿਆਂ ਉੱਜੜਿਆਂ ਦਾ ਸਨਮਾਨਯੋਗ ਪੁਨਰ-ਵਾਸ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਨਿਆਂ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਅਤੇ ਮੌੜ ਹਨ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਅਕਸਰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਕੀ ਪੰਡਿਤ ਪਰਤਣਗੇ? ਇਕ ਸਵਾਲ ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ— ਕੀ ਉਹ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਡਾ. ਜਗਤ ਮੋਹਣੀ ਦਾ ਸਾਲ 2012 ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਵਾਬ ਵੀ ਇਕ ਹੈ। 30 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸ ਚੁੱਕੇ ਪੰਡਿਤ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉੱਥੇ ਰਚ-ਮਿਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਗਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਉਹ ਭਾਸ਼ਾ ਲਗਪਗ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ। ਪੁਰਾਣੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਲੋਕ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ— ਘਾਟੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ। ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਯਾਦਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਸਹਿਚਾਰ ਹੈ, ਆਪਸੀ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨੇਹ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਪਰਤੇ ਵੀ ਹਨ।

ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਪੁਸ਼ਕਰ ਨਾਥ ਗੰਜੂ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਰਤ ਕੇ ਫਿਰ ਤੋਂ ਲੱਕੜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰਤ ਕੇ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਖਾਚਰੂ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਹੈ।¹¹ ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਬਾਵਾ ਸਾਲ 1990 ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡਣ ਦੇ 29 ਸਾਲ ਬਾਅਦ 1 ਮਈ 2019 ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਪਰਤੇ ਅਤੇ ਜੈਨਾ ਕੱਦਲ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ ਦਸਤਾਰਬੰਦੀ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤਣ ਲਈ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਾਵਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੇਟੇ ਸੰਦੀਪ ਮਾਵਾ ਨੇ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ।¹² ਪਰਤਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਕਰਫਿਊ ਵਰਗੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।

ਆਪਣੇ ਆਖਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰਤਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਰੌਸ਼ਨ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਲਈ ਆਸਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਸੰਭਵ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉੱਥੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਣਾਅ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਪੂਰਬ ਵਾਈਸ ਐਡਮਿਰਲ ਕਪਿਲ ਕਾਕ ਖੁਦ ਨੂੰ ਵੀਹ ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਪੰਡਿਤਾਂ 'ਚੋਂ ਇਕ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ:

ਉਹ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਜੋ ਚੀਖ-ਚੀਖ ਕੇ ਪਰਤਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ 1990-91 ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿਉਂ ਆਉਣਗੇ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਅਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਾਅਰੇ ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਪਰਤਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਉੱਥੇ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਓ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਕਮਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪਰਤਣ ਲਈ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।¹³

ਧਾਰਾ 370 ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲੰਡਨ ਤੱਕ ਜਸ਼ਨ ਮਨਾਇਆ। ਪਰ *ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ* ਦੇ ਉਸ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਿਚ ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ, ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਰ ਮੱਧਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਪਰਤਣ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਕਥਾ ਹੈ— ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਰਾਹਤ ਫੰਡ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪੰਜ ਸੌ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਡਿਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਕੋਲ ਬਡਗਾਮ, ਅਨੰਤਨਾਗ ਸਮੇਤ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਟ੍ਰਾਂਜਿਟ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਈ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅੱਗੇ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਟ੍ਰਾਂਜਿਟ ਕਾਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਕਿਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਲੈ ਲਏ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੋ ਬੈਂਡਰੂਮ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਕਸਰ ਛੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਾਰ ਵੀ 5 ਅਗਸਤ 2019 ਨੂੰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੱਡੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਲੋਕ ਜੰਮੂ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਮੁੱਦਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਟਰ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸੀ ਉਹ ਤਬਾਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿਚ ਡੂੰਘਾ ਬੈਠਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਇਕ ਅਲੱਗ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਵੀਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦਾ ਉਭਾਰ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪਰਤ ਵੀ ਆਏ ਤਾਂ ਗ਼ਾਲਿਬ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਹਿਤ— ਰਹੇਗਾ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਮੇਂ ਮਗਰ ਖਾਏਗਾ ਕਿਆ?

ਧਾਰਾ 370 ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਧਣ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਲਈ ਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਤਾਂ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2018 ਦੇ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੀ.ਐਚ.ਡੀ. ਚੈਂਬਰ ਆਫ਼ ਕਾਮਰਸ ਨੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਿੱਜੀ ਨਿਵੇਸ਼ ਵਧਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਬੈਠਕ ਕਰਾਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿੱਤ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਅਰਥ-ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਹਸੀਬ ਦਾਬਰੂ ਆਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸੀ। ਦਾਬਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇਲਾਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਣ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਇਕ 'ਸੋਲਡ ਆਊਟ' ਡੈਸਟੀਨੇਸ਼ਨ ਹੈ। ਸਮੱਸਿਆ ਬਸ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਨਿਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਹੀਂ, ਸਮਾਜਿਕ ਕਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਰਸੀ ਗਵਾਉਣੀ ਪਈ, ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅੱਜ ਵੀ ਓਨਾ ਹੀ ਸਹੀ ਹੈ। ਧਾਰਾ 370 ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ 370 ਦੇ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਿਵੇਸ਼ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਲਗਪਗ ਇਹੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਜਾਂ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਦੀ ਵੀ ਸ਼ਰਤ ਹੈ।

ਬੇਵਕੂਫ਼ ਸੀ ਅਸੀਂ

ਉਰਫ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ 'ਚ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ

2018 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਿਆ ਤਾਂ ਹਲਕੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਬੋਲੇ ਬੇਵਕੂਫ਼ ਸੀ ਨਾਂ ਅਸੀਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹੱਸ ਪਏ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਟਰੀਟ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਡੀਕਲ ਉਪਕਰਨਾਂ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਇੱਥੇ ਰੁਕ ਕੇ ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਕਰ ਲੈਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਰਜ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਦੋਸ਼ ਅਕਸਰ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪਲਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗਲੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਂ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਯਾਤਰਾਵਾਂ ਦੌਰਾਨ ਘਾਟੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਆਖਰੀ ਡੋਗਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਣਵਾਈ ਗਈ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਟਰੀਟ ਹੁਣ ਵੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਟਰੀਟ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਾਚਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਣੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਨਾਮ ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਹੈ। ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਜ ਵੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹਾਇਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ ਵੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ, ਕਰਨ ਨਗਰ, ਮਹਾਰਾਜਗੰਜ, ਮੁਨਸ਼ੀਬਾਗ, ਦੇਵੀ ਆਂਗਣ, ਰੈਨਾ ਬਾਰੀ, ਵਿਚਰਨਾਗ, ਗਣਪਤਿਆਰ, ਸ਼ੀਤਲ ਨਾਥ, ਜੋਗੀ ਲੰਕਰ ਵਰਗੇ ਨਾਂ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦੇ ਉੱਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਅਵੰਤੀਪੁਰਾ, ਸੰਗਰਾਮਪੁਰਾ, ਮਟਨ, ਨਾਰਾਇਣ ਬਾਗ, ਭੱਦਰਕਾਲੀ ਗਣੇਸ਼ ਬਲ, ਯੋਗੀ ਘਾਟ ਵਰਗੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਨਾਮ ਮੈਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦੇ ਹੋਏ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ੱਕ ਦੋ ਪੰਡਿਤ ਰਹਿ ਗਏ ਹੋਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਹੱਲੇ ਨੂੰ ਅੱਜ ਵੀ ਭਟਪੁਰਾ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਡਾ. ਬਿਮਲਾ ਧਰ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹ ਅਨੰਤਨਾਗ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਸ਼ੀਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੰਤਨਾਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਾਰੈਂਸ ਜਾਂ ਆਨੰਦ ਕੌਲ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਲ 1915 ਵਿਚ ਸਰ ਬੇਡੇਨ ਪਾਵੇਲ ਦੁਆਰਾ ਲਿਖੀ ਗਈ *ਮੈਮਰੀਜ਼ ਆਫ ਇੰਡੀਆ* ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਨਾਮਕਰਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਆਮ ਮਾਨਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਮ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵਿਚ ਸਾਲ 1663 'ਚ ਸੂਬੇਦਾਰ ਰਹੇ ਇਸਲਾਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਡੋਗਰਾ ਕਾਲ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਅਨੰਤਨਾਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।¹⁴ ਹਾਲਾਂਕਿ *ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਚ* ਵਿਚ ਛਪੇ ਇਕ ਲੇਖ 'ਚ ਐਮ.ਜੇ. ਇਸਲਾਮ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਾਮ ਬਖਸ਼ੀ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਦਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।¹⁵ ਵੈਸੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਨੰਤਨਾਗ ਹੀ ਇਸ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਕ ਨਾਮ ਹੈ, ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਇਸਲਾਮਾਬਾਦ ਨਾਮ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਹੈ।

ਖੈਰ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ 'ਤੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੱਸਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਪਿਤਾ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਘਰ ਦੇ ਮੁਖੀ। ਪਿਆਰ ਅਜਿਹਾ ਕਿ ਮੈਟ੍ਰਿਕ ਦੇ ਫ਼ਾਰਮ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਲਿਖਾ ਆਏ। ਅਧਿਆਪਕ ਜਾਣੂ ਸਨ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਜਦ ਦੰਗੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਗਰਮਲ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲੇ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੂਰ ਹੀ ਬੱਸਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਡੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜੇ.ਕੇ.ਐਲ.ਐਫ. ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਕਮਾਂਡਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਸੀ। ਹਾਮਿਦ ਸ਼ੇਖ, ਅਸ਼ਫ਼ਾਕ ਬਾਨੀ, ਯਾਸੀਨ ਮਲਿਕ ਸਭ ਆਸ-ਪਾਸ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਰੋਜ਼ ਐਕਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕੌਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕੁੱਲ ਅੱਠ-ਦਸ ਮੁੰਡੇ ਹੀ ਸਨ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਰੂਬੀਆ ਸਈਦ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਏਨਾ ਵਡਿਆਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਝੁੰਡਾਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਲੱਗੇ।

ਪਰ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਅਸਲ ਵਜ੍ਹਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤਾਇਆ ਤਾਈ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਿੱਦ 'ਤੇ ਅੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਾਂ, ਪਿਓ, ਭੈਣਾਂ, ਸਭ ਲੋਕ ਗਏ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਲਈ ਉਹ ਰੁਕ ਗਏ। ਸਾਲ 1944 ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ। ਸਹੁਰੇ ਪਲਾਇਨ ਕਰ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁੜਮਾਈ ਸਮੇਂ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਉਹ ਸੋਪੋਰ ਤੋਂ ਡੇਢ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਹ ਦੌਰ ਦੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਝੱਲਿਆ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਗਵਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਦ ਘਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੱਸੇ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਉਹ ਅਜੀਬ ਦੌਰ ਸੀ। ਕਿਤੇ ਚਾਰ ਲੜਕੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ 'ਅਲ' ਦੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਵੀ ਲਿਖ ਕੇ ਪਰਚੀ ਛਪਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਬਣ ਗਿਆ ਸੰਗਠਨ। ਪੈਸੇ ਕਮਾਉਣ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀਆ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਗਵਾਕਾਰ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪ੍ਰੋਟੈਕਸ਼ਨ ਫੀਸ ਮੰਗ ਰਹੇ ਸੀ।

ਸਾਲ 2016 'ਚ ਵੀ ਜਦ ਬੁਰਹਾਨ ਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਾਹੌਲ ਖਰਾਬ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਭੜਕੀ ਹੋਈ ਭੀੜ ਨੇ ਘਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਦੋ ਬੱਚੇ ਹਨ। ਬਾਰੂਵੀਂ ਤਕ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹੇ, ਇਕ ਹੁਣ ਦਿੱਲੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਪੂਨੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਤਾਰਾ ਆਮ ਹੈ। ਮੈਂ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬਾਹਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਹੁਰੀਅਤ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਫਜ਼ਲ-ਹੱਕ ਅੰਸਾਰੀ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਉੱਥੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਈ ਮੱਧਵਰਗੀ ਮੁਸਲਿਮ ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਇਹ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਿਆ। ਕਾਰਨ ਉਹੀ ਜੋ ਕੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ।

ਕੋਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਸਭ ਹੀ ਹਨ। ਨੱਬੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਡਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਭਵਿੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਵੇਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਗੱਲ ਯਾਦ ਆਈ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇ ਤਣਾਅ ਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ। ਜਦ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਘਟਨਾ ਸੁਣਾਈ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਟੇਟ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਬਣਵਾਉਣ ਗਏ ਤਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਜੰਮੂ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਕਾਫੀ ਭਜਾਉਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮੰਗੇ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨਾਲ ਭੇਦਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਕੰਮ ਬਿਨਾਂ ਪੈਸੇ ਦੇ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਸਵਾਲ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ ਪੰਡਿਤਾਂ ਤੋਂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੀ, ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਦੁੱਖ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝਾ ਹੈ। ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ, ਸ਼ਾਦੀ-ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਰੜਕਦੀ ਹੈ। ਉਜਾੜੇ ਨੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਖਤਰੇ ਵੱਲ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੋ ਬਾਹਰ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਅ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬਾਹਰ ਗਏ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਤਰਜਾਤੀ ਵਿਆਹਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਚਿੰਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਜੇਕਰ ਇਹ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਜਲਦ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।

ਕੁਮਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵੀ ਪਨੁਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅਲੱਗ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬੇਵਕੂਫੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਉਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ— ਪੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਮਿਡਲ ਕਲਾਸ ਦਾ ਸਮਾਜ ਹੈ। ਨਾਈ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਪੋਬੀ ਤਕ ਅਸੀਂ

ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਸੀ। ਅੱਜ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਭੱਜ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕੱਲ੍ਹ ਵੱਖਰਾ ਰਾਜ ਬਣਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਸਵੰਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕੋਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਡਿਤ ਵਾਪਸ ਮੁੜੇ ਹਨ ਹੁਣ ਵੀ ਮੁੜਣਗੇ। ਇਕ-ਦੋ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗਾ। ਪੰਜੀ-ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪਰਤਣ ਤਾਂ ਹੀ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪਵੇਗਾ, ਪਰ ਕਦੋਂ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਫਿਰ ਪਰਤ ਕੇ ਰਹਿਣਗੇ ਕਿੱਥੇ? ਘਰ ਰਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁਣ। ਜਦੋਂ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗੁਆਂਢੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਬੀਆਂ ਦੇ ਗਏ। ਸਭ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਇਕ-ਦੋ ਸਾਲ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਸਾਲ 1994-95 ਤੱਕ ਘਰ ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਸਨ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ। ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜੇ ਤਾਂ ਪੁਲਸ ਸਾਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਡੱਲ ਗੇਟ ਦੇ ਕੋਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਲੈ ਗਈ। ਉਦੋਂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਜ-ਛੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਇਕ-ਇਕ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਕਮਰਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੀ ਰਸੋਈ ਮਿਲੀ। ਦੁਕਾਨ-ਧੰਦਾ ਸਭ ਬੰਦ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣ ਨਾਲੋਂ ਜੰਮੂ ਚਲੇ ਜਾਈਏ। ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਚਲੇ ਵੀ ਗਏ, ਪਰ ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ। ਇਸ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਵਾਪਸ ਮੁੜਣਾ ਹੁਣ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ। ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਖਰੀਦਣਾ ਇਕ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਾਂਗ ਹੋ ਗਿਆ। ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕੀਮਤ ਦੇ ਤੀਜੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਵੇਚੇ। ਚੋਰੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ। ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਵੀ ਹਾਈਡ ਆਊਟ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਕਾਨ ਵਿਕ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਜੇ ਬਾਹਰ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਲੱਖ ਮਹੀਨੇ ਦਾ ਕਮਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਿਉਂ ਮੁੜਣਗੇ ਇੱਥੇ?

ਉੱਤਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਅੰਦਰ ਸਿੰਚਾਈ ਵਿਭਾਗ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਵੀ ਧਰਾਂ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾ ਕੇ ਬੇਵਕੂਫ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਰੁਕਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਅੰਤ ਰੁਕਣਾ ਪਿਆ। ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਮੁਆਮਲੇ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਵੀ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਲਈ ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਇੱਥੇ। ਬੱਚੇ ਛੋਟੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਨੁਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੰਗ 'ਤੇ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਇਹ ਸਭ ਰਾਜਨੀਤੀ ਹੈ।

ਵੈਸੇ ਪਲਾਇਨ ਦਾ ਇਕ ਅਸਰ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤ ਬਾਹਰ ਹੋ ਗਏ। ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਅਤੇ ਰੈਨਾਵਾਰੀ, ਦੋ ਅਜਿਹੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਲਈ ਪੰਡਿਤ ਵੋਟ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਾਖਨ ਲਾਲ ਫੋਤੇਦਾਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਦੱਖਣੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਜਿੱਤੇ ਸਨ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਵੀ ਦਿਲਚਸਪ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਤੋਂ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਟੀਕਾ ਲਾਲ ਟਪਲੂ ਕਦੇ ਵੀ ਚੋਣਾਂ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤ ਸਕੇ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਜਦ ਸਾਲ 1996 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਰਲਾ ਟਪਲੂ ਚੋਣ ਲੜੀ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਲਾਲ ਹਾਂਡੂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਵਿਚ ਵੀ ਖੇਮ ਲਤਾ ਵਖਲੂ ਵਰਗੇ ਕਈ ਲੋਕ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਸਨ, ਪਰ ਪਲਾਇਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਜਾਂ ਘਾਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਉੱਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਲਾਂ ਨੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੱਕ ਭੇਜਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਸਾਲ 2002 ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਤੋਂ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਮਨ ਮੱਟੂ ਨੇ ਚੋਣ ਜਿੱਤੀ।¹⁶ ਅੱਜ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਅਤੇ ਫਾਰੂਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਾਬਕਾ ਨੌਕਰਸ਼ਾਹ ਵਿਜੈ ਬਕਾਇਆ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਾਜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਦਿਖਦਾ। ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ, ਪੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਜਾਂ ਕਾਂਗਰਸ ਇਹ ਤਾਂ ਕਰ ਹੀ ਸਕਦੀ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਤੀਕ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ

¹⁶ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਾਮ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਹੀ ਸਹੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਟਿਕਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੰਡਿਤਾਂ ਲਈ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀਆਂ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਇਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਚੁੱਕੇ ਜਾ ਸਕਣ, ਪਰ ਇਹ ਛੱਡੋ, ਦਿਨ-ਰਾਤ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਨੇ ਵੀ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਪਹਿਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਤੰਨਮਰਗ ਦੇ ਕੁੰਜਰ ਵ੍ਰਸਨ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੁਸਲਿਮ-ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਵਾਰਡ ਤੋਂ ਪੰਚ ਦੀ ਚੋਣ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲੀ ਆਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਲ 2018 ਦੇ ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਕਾਹਵੇ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਟੀ ਅਤੇ ਮੂਲੀ ਦਾ ਸਾਗ ਖਵਾਇਆ। ਮੂਲੀ ਦਾ ਓਨਾ ਸੁਆਦੀ ਸਾਗ ਮੈਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਖਾਧਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸੱਚ ਕਹਾਂ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਪੰਚ ਸੁਣ ਕੇ ਲੱਗਿਆ ਸੀ— ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਨਾ ਸਹੀ, ਇਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਘਰ ਤਾਂ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧ-ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਸੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਖੇਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦਰੱਖਤ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਤੀ ਆਪਣੇ ਬਗੀਚੇ ਵਿਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਆਸ਼ਾ ਜੀ ਘਰੇਲੂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੱਗੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਭੱਦਰਵਾਹ ਦੇ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਗ਼ਰੀਬ ਘਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਲਗਪਗ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰੌਲਾ ਸ਼ੂਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾ ਸਵਾਲ ਮੈਂ ਇਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੋ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਦਾ ਇਕ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਜਦ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪਲਾਇਨ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਕਿ ਅਜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਭ ਇਕੱਠੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਜਦ ਸੌਂ ਕੇ ਉੱਠੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਜੋ ਸਰਦੇ-ਪੁੱਜਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਉਹ ਰਾਤ ਨੂੰ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਨਿਕਲ ਗਏ। ਆਸ਼ਾ ਜੀ ਹੱਸਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ— ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਾਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬੋਝ ਸਾਮਾਨ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਗਏ। ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਜਦ ਬਾਕੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਆਏ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਨਾ ਜਾਓ, ਅਸੀਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਆਸ਼ਾ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਮਕਾਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਹੁਣ ਘਰ ਖਾਲੀ ਪਏ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਚ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਪੁਣਛ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਜੰਮੂ ਦਾ। ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਖਾਲੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲੇ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਿਚ ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ.ਪੀ. ਤੋਂ ਆਏ ਮਜ਼ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦੋ ਲੜਕੇ ਹਨ, ਇਕ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੁਲਿਸ ਵਿਚ ਅਤੇ ਦੂਸਰਾ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਜਯਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਾਜਦਾਨ ਦੇ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਫਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਘਾਟੀ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਨੁਕਸਾਨੇ ਗਏ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਆਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇਕ ਮੰਦਰ ਵੀ ਬਣਵਾਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਾਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਹੋਰ ਸੂਚਨਾ ਮਿਲੀ ਜੋ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਆਸ਼ਾ ਜੀ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲ ਐਡਹਾਕ ਚਪੜਾਸੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕੇਵਲ 75 ਰੁਪਏ ਮਹੀਨਾ! ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਕੋਈ 5000 ਲੋਕ ਇਸੇ ਤਨਖ਼ਾਹ 'ਤੇ

ਨੌਕਰੀ ਪੱਕੇ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿਚ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਕਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦਾ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸੀ। ਬੁਰਹਾਨ ਵਾਨੀ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅੱਤਵਾਦ ਦਾ ਜੋ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਉਸ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਦੱਖਣੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹੋਇਆ। ਗੌਹਰ ਗਿਲਾਨੀ ਦੀ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਆਈ ਕਿਤਾਬ *ਰੇਜ਼ ਐਂਡ ਰੀਜਨ* ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕਤਾ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਨੱਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਖਣ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਸਤੇ ਆਨੰਤਨਾਗ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵੰਤੀਪੁਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮਟਨ। ਅਵੰਤੀਪੁਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਵੰਤੀ ਬਰਮਨ (855-883) ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਸ਼ਿਵ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ— ਅਵਨੰਤਸਵਾਮੀ ਮੰਦਰ। ਲਲਿਤਾਦਿੱਤਿਆ ਨੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਹੁਣ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਲੋਕ ਬਚੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਮਾਰਗ 'ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਰੈਨਾ ਜਨਰਲ ਸਟੋਰ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਰੈਨਾ ਸਾਹਿਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਇਕ ਕੈਂਪਸ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਮਟਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਪੰਜ-ਛੇ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾਈ 'ਤੇ ਮਾਰਤੰਡ ਦਾ ਸੂਰਜ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਪੂਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸ਼ਿਵ ਮੰਦਰ ਮਿਲਣਗੇ, ਪਰ ਸੈਵ ਧਰਮ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਹ ਇਕਲੌਤਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਕਾਕਰੋਟ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਸਕ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯਾ ਮੁਕਤੀਪੀਠ ਦਾ ਮਹਾਨ ਸ਼ਾਹਕਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਢਾਂਚਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸੀ। ਚੂਨਾ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ। ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਚੌਰਾਸੀ ਸਤੰਭ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮੰਦਰ। ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਲਈ ਝਰੋਖਾ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਰਨਾਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਰੀ ਦੀਵਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਲ ਦੇ 364 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਲਈ 364 ਦੇਵੀ-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ, ਸਾਹਮਣੇ ਗੰਗਾ, ਜਮੁਨਾ, ਸਰਸਵਤੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਉੱਕਰੀਆਂ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਕੁੰਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਲ ਇਕੱਠਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਵਨ ਕੁੰਡ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਗਾਈਡ ਸਾਹਿਲ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਇੱਥੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਹਵਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਦਰ ਪੁਰਾਤੱਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੀਨੀਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੋਲ ਹੀ ਇਕ ਖੰਭੇ ਉੱਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਾਰਧਾ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਮੰਦਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ। ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਇਹ ਮੰਦਰ ਭੂਚਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਖੰਡਰ ਵਿਚ ਬਦਲ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਜੇ ਵੀ ਦੂਰ ਤੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਗਾਮ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਲਿੱਦੜ ਨਦੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਬਲਰਹਾਮਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਵੰਬਰ 2018 ਅਸੀਂ ਰਤਨ ਲਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚੇ। ਆਮ ਮੱਧਵਰਗੀ ਘਰ। ਬਾਹਰ ਦੇ ਦੁਕਾਨਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ 'ਚ ਉਹ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਬੰਦ ਦੇ ਸੱਦੇ ਕਾਰਨ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਸੀ ਤਾਂ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਕਿਚਨ ਗਾਰਡਨ ਵਰਗਾ ਖੇਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਬਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਬੂਟੇ ਅਤੇ ਸਟਰਾਅਬੇਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਾਗ-ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਸਨ, ਖਬਰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਿਚ ਭੱਜੇ ਆਏ। ਹੱਥ ਮਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਪਰੰਪਰਿਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਫਰਨੀਚਰ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਕ ਸਾਧਾਰਨ ਦਰੀ ਅਤੇ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟਿਕਣ ਲਈ ਕੁਸਣ। ਰਤਨ ਲਾਲ

ਸਿੱਧੇ ਮੁੱਦੇ ਉੱਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ— ਸਮੱਸਿਆ ਸਾਲ 1986 ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਰਾਮ ਮੰਦਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਪਰਦਾਈ ਦੰਗੇ ਹੋਏ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਮੰਦਰ ਸਾੜੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਘਰ ਵੀ। ਕੁਝ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕਤਲ ਹੋਇਆ। ਮੈਂ ਰੋਕ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਮੁਫਤੀ ਮੁਹੰਮਦ ਸਈਦ 'ਤੇ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਇਕ ਫਿੱਕੀ ਹਾਸੀ ਨਾਲ ਸ਼ਸੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ, ਕਿਸ ਨੇ ਕਰਵਾਏ, ਪਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੀ। ਰਤਨ ਲਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਮਾਹੌਲ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਲੋਕ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਕੋਲਰ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਡਰ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨੇਤਾ ਸਨ। ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਕਰੀਬੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਗਮੋਹਨ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਲੋਕ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 32 ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਹੁਣ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਰਹਿ ਗਏ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਕੁਝ ਵਪਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਵੀ। ਮੈਂ ਫਿਰ ਟੋਕਿਆ ਸਿਰਫ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਈ ਲੋਕ ਘਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਗੇ। ਰਤਨ ਲਾਲ ਫਿੱਕੀ ਹਾਸੀ ਹੱਸਦੇ ਹਨ— ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮਾਮੂਲੀ ਰਕਮ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਫਿਰ ਡਰ ਵੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਬੱਚਾ ਹੀ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਅੰਕਲ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਇੱਥੇ ਹੀ ਜੀਵਾਂਗੇ ਅਤੇ ਜੇ ਮਰਨਾ ਪਿਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਹੀ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਘਟਨਾ ਹੋਈ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਸੀਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਾਂ। ਇਕ ਬੇਟਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਰੂਵੀਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਚਲਾ ਗਿਆ ਇੰਜੀਨੀਅਰਿੰਗ ਕਰਨ। ਬੇਟੀ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਫਿਰ ਪੁੱਛਦਾ ਹਾਂ— ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਜੋ ਪੰਡਿਤ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੋਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਫੈਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਸਾੜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਉੱਠਦੇ ਹਨ— ਜੰਮੂ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੰਮ ਹੈ ਇਹ। ਉਹ ਤਾਂ ਕਹਿਣਗੇ ਹੀ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਾਂ ਕਿ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਜੋ ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਇੱਥੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਝੂਠ ਹੈ। ਸਾਲ 1986 ਦੇ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੰਦਰ ਨਹੀਂ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖ ਲਵੋ। ਪੁਰਾਣਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਵੀ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਸੀ ਨੂੰ ਮੁਖ਼ਾਤਬ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਵਾਪਸ ਆਉਣਗੇ? ਉਹ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਉਹੀ ਫਿੱਕੀ ਮੁਸਕਾਨ ਜੋ ਗਏ ਉਹ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਜੰਮੂ, ਦਿੱਲੀ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸੈੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਵੀ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲਈ ਬਾਹਰ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉੱਥੋਂ ਕੌਣ ਪਰਤੇਗਾ ਹੁਣ? ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਖੇਤ, ਮਕਾਨ ਸਭ ਵੇਚ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹਨ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ। ਕਬਜ਼ੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸਭ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਕਰਨਗੇ ਕੀ? ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਕਿੱਸਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1986 ਤੋਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂਤਵ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਅਤੇ ਸਾੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੈਕੂਲਰ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਬਾਬਰੀ ਵਰਗੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ-ਸੰਗਤ ਠਹਿਰਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਨ 1993 ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਹਰਿੰਦਰ ਬਵੇਜਾ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਪੋਰਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਜੋ 28 ਫਰਵਰੀ 1993 ਨੂੰ *ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ* ਵਿਚ *ਡੈਮੋਜਿੰਗ ਲਾਈਜ਼* ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਲ ਛਪੀ ਸੀ। ਬਵੇਜਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਰਵਰੀ 1991 ਵਿਚ ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਜੋ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਬਚਾਉਣ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਤੋੜੇ ਗਏ 55 ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੀਆਂ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸੰਖਿਆ 40 ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਕੇਦਾਰ ਨਾਥ

ਸਾਹਨੀ ਨੇ ਇਕ ਸੂਚੀ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਲ 1986 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋੜੇ ਗਏ, ਜਦਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਕੇ.ਆਰ. ਮਲਕਾਨੀ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉਹ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜੋ ਸਾਲ 1989 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਿਮ ਕੱਟੜਪੰਥੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਤੋੜੇ ਗਏ। ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਅਗਵਾਈ ਸੰਨ 1986 ਵਿਚ ਤੋੜੇ ਗਏ 46 ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਹੀ ਜੰਮੂ ਦਫ਼ਤਰ ਤੋਂ 82 ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਜਾਰੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਾਲ 1991 ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਿੰਸਿਪਲ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਨੇਤਾ ਨੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਬੀ.ਜੀ. ਵਰਗੀਸ ਨੂੰ ਸਾਲ 1989 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੋੜੇ ਗਏ 62 ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ। ਦਿਲਚਸਪ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਹੁਣ ਜੋ ਮੰਦਰ ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਤੋੜੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹ ਸੰਨ 1989 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੁਬਾਰਾ ਕਿਵੇਂ ਟੁੱਟ ਸਕਦੇ ਸਨ? ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਦਨ ਲਾਲ ਖੁਰਾਣਾ ਨੇ 52 ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ 6 ਦਸੰਬਰ 1992 ਨੂੰ ਬਾਬਰੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਤੋੜੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇੰਡੀਆ ਟੂਡੇ ਨੇ ਭਾਜਪਾ ਦੀ ਸੂਚੀ ਦੇ 23 ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਪਾਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਦੋ ਮੰਦਰ ਬਾਰਾਮੂਲਾ ਦੇ ਤੋੜੇ ਗਏ ਹਨ— ਸ਼ੈਲ ਪੁੱਤਰੀ ਅਤੇ ਭੈਰਵ ਮੰਦਰ। ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਮੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਪਾਏ ਗਏ, ਜਿੱਥੇ ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਸੂਚੀ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤੁਲਮੁਲਾ ਦਾ ਖੀਰ ਭਵਾਨੀ ਮੰਦਰ ਰਾਕਟ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਾਲ 2018 ਤੱਕ ਮੈਂ ਖੁਦ ਕਈ ਵਾਰ ਖੀਰ ਭਵਾਨੀ ਮੰਦਰ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ ਤੇ ਜੇਠੀ ਅਸ਼ਟਮੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਥੇ ਮੇਲਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਬਡਸ਼ਾਹ ਚੌਕ 'ਤੇ ਸਥਿਤ ਦਸ਼ਨਾਮੀ ਅਖਾੜਾ ਦੇ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜ ਕੇ ਸੁਆਹ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਦ ਕਿ ਹੁਣ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਹੀ ਅਮਰ ਨਾਥ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਯਾਤਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਦਾ ਗਣਪਤਿਆਰ ਮੰਦਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੈ। ਬਵੇਜਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕ-ਦੋ ਹੀ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਵੀ ਮੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਕਈ ਮੰਦਰ ਦੇਖੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕੇ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਆਇਆ ਹੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਆਪਕ ਯੋਜਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸੋਚੋ ਦੂਰ ਦਿਆਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਮੰਦਰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ 'ਕੁ ਔਖਾ ਕੰਮ ਸੀ?'

ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਲਈ ਤਤਕਾਲੀ ਗ੍ਰਹਿ ਰਾਜ ਮੰਤਰੀ ਦੇ 3 ਮਾਰਚ, 1992 ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਬਿਆਨ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲ 1989-91 ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ 38 ਪੂਜਾ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਥਾਨ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਬਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਰਾਸ ਫਾਇਰਿੰਗ ਵਿਚ ਨਸ਼ਟ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ 38 ਵਿੱਚੋਂ 16 ਮਸਜਿਦਾਂ ਜਾਂ ਮਸਜਿਦਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਸਨ। ਜਿੱਥੋਂ ਤਕ ਸਾਲ 1986 ਵਿਚ ਮੰਦਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋ ਰਾਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਘਰ ਅਤੇ ਮੰਦਰ ਸਾੜੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਲ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਗਈ, ਬਲਕਿ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਬਲਰਾਜ ਪੁਰੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਦਰਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਵੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਵੇਜਾ ਵੀ ਇਸ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਅਡਵਾਨੀ ਜੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ— ਮੈਨੂੰ ਸਹੀ ਸੰਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਤਾ, ਪਰ ਸੰਖਿਆ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਹੀਂ, 40 ਨਹੀਂ ਤਾਂ 39 ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ 38। ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਸੰਖਿਆ ਸਹੀ ਨਹੀਂ।¹⁷

ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਮੁੜ ਬਹਾਲੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕੁਮਾਰ ਵਾਚੂ ਹੱਸਦੇ ਹਨ— ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ

ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡੇਢ ਸੌ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਨੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਕੀ ਹੈ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਕੌਣ ਕਰੇਗਾ? ਪਰ ਸੰਜੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹਿਜ਼ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਆਰ.ਐਸ.ਐਸ. ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੀ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਇਕ ਲੱਖ ਬਾਹਰੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਉਣ ਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਸਾਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਓਨਾ ਹੈ ਨਹੀਂ। ਮੰਦਰ ਦੂਰ-ਦਰਾਜ਼ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਜਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੋਣਗੇ, ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਜੇਕਰ ਮਾਹੌਲ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਨਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਕੇਵਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਮੰਦਰ ਸੰਮਤੀ ਨੇ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਇਆ ਕਿ ਉੱਥੇ ਕੁੱਲ 184 ਮੰਦਰ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸੰਜੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਕੁਝ ਮੰਦਿਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਸਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲ ਵਿਭਾਗ ਨਾਲ ਮਿਲੀਭੁਗਤ ਕਰਕੇ ਮੰਦਿਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਪਤੀਆਂ ਵੇਚਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਲੰਮਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲਾਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਦੇਖ-ਰੇਖ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਥਾਨਕ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ— ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੰਦਰ ਧਰਮ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਡੋਗਰਾ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੈ! ਕਰਨ ਸਿੰਘ ਇਹ ਕਬਜ਼ਾ ਛੱਡਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਠੀਕ ਨਾਲ ਇਕ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲਾ ਘਰ ਹੈ। ਸ਼ਸ਼ੀ ਜੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਨਾਥ ਜੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ। ਉਹ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਮੁੜ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਏ? ਜਵਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਗੁਆਂਢੀ ਨੇ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਾਡੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਤ੍ਰੈਲੋਕ ਨਾਥ ਜੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਦੇ-ਕਦੇ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਖੀਰ ਭਵਾਨੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਵੀ ਆਏ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ। ਦੇਖ ਲਵੋ, ਅਖਰੋਟ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹਨ ਸਭ। ਜਿੰਦਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਲਗਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਰੱਖਤ। ਅੰਦਰ ਸ਼ਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਆਸੇ-ਪਾਸੇ ਹਨੂਮਾਨ ਅਤੇ ਦੁਰਗਾ ਸਮੇਤ ਅਨੇਕਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ। ਸ਼ਸ਼ੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੀ ਇੱਥੇ ਸਾਫ਼-ਸਫ਼ਾਈ ਵਗੈਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਘਰ ਹੈ। ਸਾਹਮਣੇ ਗਾਂ ਬੰਨ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚੌਲਾਂ ਦੇ ਬੋਰੇ ਰੱਖੇ ਹਨ। ਲੱਕੜ ਦੀ ਬਾਊਂਡਰੀ ਅਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਅੰਦਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਚਾਂਦ ਰੈਨਾ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਇੱਥੋਂ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪਛਤਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਠੀਕ-ਠਾਕ ਖੇਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬੋਟਾ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਹੈ। ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੋਰ ਘਰ ਖਾਲੀ ਸਨ। ਇਕ ਸੜਿਆ ਹੋਇਆ ਘਰ ਵੀ ਸੀ। ਸ਼ਸ਼ੀ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਦਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਤਨ ਲਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮੰਦਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਾਲ ਅਨੰਤਨਾਗ ਤੋਂ ਹੀ ਲਿਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਸ-ਪਾਸ ਸਾਰੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ, ਪਰ ਕਦੀ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪਰਤਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਸ਼ੀ ਸੁਜਾਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਕੇ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੁਜਾਤਾ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬੇਹੱਦ ਹੌਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਸ਼ੀ ਨੇ ਕਿਹਾ— ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਰੂਪ ਕੁਮਾਰ ਰੈਨਾ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 1990 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਜੰਮੂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ! ਪੁਰਾਣੇ ਜਿਹੇ ਘਰ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਗਏ। ਜਾਵੇਦ ਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ ਤਾਂ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਜਾਵੇਦ ਅੜੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਤੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਰੂਪ ਉਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ। ਇਕ ਵਾਰ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਈ ਵੀ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ, ਪਰ ਜਾਵੇਦ ਨੇ

ਇਸ ਦਾ ਤਿੱਖਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਘਰ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਜੀਵਨ ਬੀਮਾ ਨਿਗਮ ਦੇ ਏਜੰਟ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰੂਪ ਨਾਲ ਜਦ ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਵਿਚ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤਾਂ ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮਕਾਜ ਠੱਪ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਭਤੀਜੀਆਂ ਨਾਲ ਰੁੱਝੇ ਸਨ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਥਨ ਆਖਰੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਥਨ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪੰਡਿਤ ਕਲੋਨੀ: ਨਿਵਾਸੀ ਜਾਂ ਮਹਿਮਾਨ?

ਸਾਲ 2000 ਦੇ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਸੇਰੇ ਦੇ ਲਈ ਕੁਝ ਟ੍ਰਾਂਜਿਟ ਹੋਮ ਬਣਵਾਏ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਕਲੋਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਤੇ ਬਡਗਾਮ ਜਾਂਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਖਪੁਰਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਟਰਾਂਜਿਟ ਕੈਂਪ ਬਣਿਆ। ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਣੀ ਸਰਕਾਰੀ ਕਲੋਨੀ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ। ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗੀਆਂ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਿਲਾ ਇਮਾਰਤਾਂ। ਇੱਥੇ ਸਾਡੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਪੱਤਰਕਾਰ ਮਨੋਹਰ ਲਲਗਾਮੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਲਗਾਮੀ ਆਕਾਸ਼ਵਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਕ ਉਰਦੂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲਕੀ ਵਾਲੀ ਚਰਾਗਾਹ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਪੰਡਿਤ ਕਲੋਨੀ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਗੱਲ ਨਿੱਜੀ ਅਨੁਭਵਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਲਗਾਮੀ ਦਾ ਪਿੰਡ ਲਾਲਗਾਮ ਬਡਗਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਹੈ। ਉੱਥੇ 15-16 ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਅਤੇ ਸਾਲ 1998 ਵਿਚ ਬੰਧਾਮਾ 'ਚ 23 ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਗਾਂਦਰਬਲ ਦੇ ਕੋਲ ਬੰਧਾਮਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ 25 ਜਨਵਰੀ 1998 ਨੂੰ 23 ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਕਾਤਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 21 ਮਾਰਚ 1997 ਨੂੰ ਬਡਗਾਮ ਦੇ ਸੰਗਰਾਮਪੋਰਾ ਵਿਚ 7 ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਆਰੋਪੀ ਅਬੂ ਹਾਰਿਸ ਉਰਫ ਅਬੂ ਖਾਲਿਦ ਨੂੰ ਦੋ ਦਿਨ ਬਾਅਦ ਇਕ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਘਟਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਜਾਂਚ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਹੱਤਿਆ 23 ਮਾਰਚ 2003 ਨੂੰ ਪੁਲਵਾਮਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਨੰਦੀਮਾਰਗ ਵਿਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ 24 ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉੱਥੇ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮ੍ਰਿਤਕਾਂ ਨੂੰ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਟਿੱਕਾ ਲਗਾਇਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੋਲੀ ਮੱਥੇ ਅਤੇ ਠੋਡੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਮਾਹਰ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ 'ਤੇ ਕਤਲ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਲ ਹੱਤਿਆਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਨਿਆਂ ਨਾ ਮਿਲਣਾ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਹੋਰ ਹੱਤਿਆਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਜਾਂਚ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਅਸੰਤੋਖ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਰੇਖਾ ਚੌਧਰੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਤਲ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉਣ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ,¹⁸ ਪਰ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣਾ ਤਾਂ ਦੂਰ, ਬੰਧਾਮਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਾਟੀ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਹੋਰ ਪਰਿਵਾਰ ਪਲਾਇਨ ਕਰ ਗਏ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਮਾਹੌਲ ਬਦਲਣ ਲੱਗਾ— ਜਿਵੇਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਲੋਕ ਮਿਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਵੀ ਪਾਸਾ ਵੱਟਣ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਲਲਗਾਮੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਲੇਖਕ ਬਸ਼ਾਰਤ ਪੀਰ ਦੇ ਪਿਤਾ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਪੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬਡਗਾਮ ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਉਹ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਬਡਗਾਮ ਵਿਚ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਦੁਆਰਾ ਖਾਲੀ ਕੀਤੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣ

ਲਈ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਇਹ ਕਲੋਨੀ ਬਣੀ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਜਗ੍ਹਾ ਮਿਲੀ। ਜਦ ਸਾਲ 2011 ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਸਪੈਸ਼ਲ ਪੈਕੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਮਿਲੀਆਂ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਲੋਕ ਆ ਗਏ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕੁਆਰਟਰ ਵਿਚ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਲੋਕ ਰੱਖੇ ਗਏ, ਪਰ ਹੁਣ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਕੁਆਰਟਰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਉਹ ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਦੀ ਵੀ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੰਮੂ ਦੇ ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਤੇ ਅਨੰਤਨਾਗ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ ਪੰਡਿਤ ਕਲੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਜੰਮ ਕੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲਲਗਾਮੀ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਦੌਰ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲੋਨੀ ਵਿਚ ਸਾਨੂੰ ਰਾਜੀਵ ਮਿਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੈਕੇਜ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਜੀਵ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀਕਰਨ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਚੀਜ਼ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਾਫ਼ ਦਿਖਾਈ ਵੀ ਦਿੰਦੀ। ਕਈ ਮੁਸਲਿਮ ਮਿੱਤਰਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ 'ਜਮਾਤ' ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਇਸਲਾਮਕ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਤੀਸ਼ ਬਿਮਲ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੋਸ਼ਲ ਮੀਡੀਆ 'ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਡਿਆਏ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਵਧ ਰਹੇ ਹਿੰਦੂਵਾਦੀ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜੀਵ ਇੱਥੇ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਦਕਿ ਪਰਿਵਾਰ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਹੀ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਜੰਮੂ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇੱਥੋਂ ਸਾਮਾਨ ਉਠਾਏ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਚਲਾ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੋਕ ਬਿਨਾਂ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਪਰ ਲਗਾਤਾਰ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੈਕੇਜ ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਵਾਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇ ਵਪਸ ਮੁੜ ਕੇ ਆਏ ਹਨ ਉਹ ਮਹਿਮਾਨਾ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਅਕਸਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਕਾਨ ਵਿਕ ਗਏ, ਪਰ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਪਰਤਣ ਵਿਚ। ਸਾਲ 2016 ਵਿਚ ਦੋ ਕੈਂਪਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪੱਥਰ ਚੱਲੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਇਕ ਤੱਥ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬੇਹੱਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। 2010 ਵਿਚ ਦਲੀਪ ਪਡਗਾਵਕਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਗਏ ਵਾਰਤਾਕਾਰ ਸਮੂਹ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਰਹੀ ਰਾਧਾ ਕੁਮਾਰ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕੇ ਜਦ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ ਗਈ ਤਾਂ ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ 3000 ਅਧਿਆਪਕਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ, ਪਰ ਭਰਤੀ ਸਿਰਫ 1179 ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਹੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੌਜਵਾਨ ਔਰਤਾਂ ਸਨ। ਬਡਗਾਮ ਅਤੇ ਅਨੰਤਨਾਗ ਦੇ ਟਰਾਂਜਿਟ ਕੈਂਪਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਦੌਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਇਆ ਕੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਂਡ ਭਰਵਾਏ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਣਗੀਆਂ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਟਰਾਂਜਿਟ ਕੈਂਪ ਕੇਵਲ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਲਈ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਮਿਲੇਗੀ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿਵਾਸ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਉਜਾੜੇ ਗਏ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।¹⁹

ਕੋਈ ਸੱਤਰ ਸਾਲ ਦੇ ਧਨਾਜੀ ਭਾਈ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਸਭ ਲੋਕ ਪਲਾਇਨ ਕਰ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਉਹ ਵੀ ਇਸੇ ਟਰਾਂਜਿਟ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ

ਪਾਵਰ ਸੀ ਸਾਡੀ, 35 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਆਬਾਦੀ ਸੀ ਸਾਡੀ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕੜੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਅੰਕੜਾ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਰੇਡੀਓ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਵਿਮਲ ਰਾਜਬਾਗ ਦੀ ਸੀ.ਆਰ.ਪੀ.ਐਫ. ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਲੋਨੀ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਲ 1998 ਤਕ ਤੂਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਓਛੂ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਪਰ ਜਦ ਹਾਲਾਤ ਵਿਗੜੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਇੱਥੇ ਰਹਿਣ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰੇਡੀਓ ਤੋਂ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਅਗਲੇ ਸ਼ੁੱਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਲੇਵਾਂ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਰੋੜਾ ਸੀ ਇਸ ਰਾਹ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾਏਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰਕ ਵਚਨਬੱਧਤਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਸ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ। ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬੇਹੱਦ ਔਖੇ ਹਨ ਜੋ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਲਗਾਤਾਰ ਸੁਣਾਈ ਦੇਵੇਗਾ। ਬਿਮਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਿਛਲੇ 20 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇ। ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ, ਬਗੀਚੇ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹਨ।

ਸੇਂਡਰ ਜਿਸ ਸਮੂਹਿਕ ਸਿਮਰਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨੱਬੇ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਵੇ, ਆਬਾਦੀ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਘਟੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ, ਇੱਥੇ ਅੰਕੜੇ ਬੇਮਾਅਨੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ।

ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸੜੇਗਾ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੀ ਸੜੇਗਾ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੜੇਗਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਵੀ ਸੜੇਗਾ

ਕਿੱਸੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਜੇਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੂਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ, ਲੋੜਾਂ, ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਨਾ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਲਗਪਗ ਸਹਿਮਤੀ ਹੈ। ਜਗਮੋਹਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਲੈ ਲਓ, ਜਿੱਥੇ ਅਨੰਤਨਾਗ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਤਨ ਲਾਲ ਤਲਾਸ਼ੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੀ ਉੱਚ-ਮੱਧਵਰਗੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦੇ ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਵਿਮਲ ਇਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਿਮ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ 'ਫੇਸ ਸੇਵਿੰਗ' ਦੱਸਦੇ ਹੋਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਖਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਮੱਧ-ਵਰਗੀ ਵਪਾਰੀ ਰੂਪ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕੌਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਮੋਹਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉੱਜੜਿਆਂ ਲਈ ਬਣੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲਲਗਾਮੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਮੋਹਨ ਨੇ ਸੇਫ਼ ਜ਼ੋਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਏਨੇ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਜੋੜਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਗਮੋਹਨ ਨੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਕੈਂਪ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਏ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਉੱਤਰੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪੰਚ ਰਹੀ ਆਸ਼ਾ ਦੇਵੀ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਟਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਸਿੱਧੇ-ਸਿੱਧੇ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੀ ਥਾਂ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੱਲ ਵੀ ਉਂਗਲੀ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਦੋ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੱਕ ਫਾਰੂਖ ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਲੂਸ ਕਿਉਂ ਨਿਕਲਣ ਲੱਗੇ? ਡਾ. ਬਿਮਲਾ ਧਰ ਵੀ ਜਗਮੋਹਨ ਦੇ ਆਗਮਨ ਦੇ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਵੀ

ਨਿਕਲੇ ਜਲੂਸਾਂ ਪਿੱਛੇ ਫਾਰੂਖ ਦੇ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਟਾਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਫਿਰ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਏਨੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਿਉਂ ਹੋਈ?

ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੰਡਿਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਸੰਜੇ ਟਿੱਕੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਸਰਗਰਮ ਹਨ। ਇਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਾਟੀ 'ਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਲ 2008 ਤੱਕ ਸਾਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਡਾ ਨਾ ਜਾਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਠੀਕ ਸੀ। ਜਦ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਧਰ-ਉੱਧਰ ਭਟਕਦੇ ਅਤੇ ਡੇਢ-ਦੋ ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਝੱਲਦੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਉੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਜਿਉਣ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਮਰਨਾ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਅਮਰਨਾਥ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਵਾਦ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮੁਆਮਲਾ ਵਿਗੜਨ ਲੱਗਾ। ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਅਮਰਨਾਥ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਾਦ ਉਦੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਜਦ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਆਜ਼ਾਦ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਨਾਥ ਸ਼ਰਾਈਨ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਲਗਪਗ 800 ਕਨਾਲ (88 ਏਕੜ) ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ 17 ਜੁਲਾਈ 2008 ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਸ਼ਰਾਈਨ ਬੋਰਡ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸੀ.ਈ.ਓ. ਅਰੁਣ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੈੱਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਇਹ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਇਹ ਤਬਾਦਲਾ ਸਥਾਈ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਇਹ ਮੁਆਮਲਾ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਰੀਅਤ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਧੜਿਆਂ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਤਾ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਪੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਵੀ ਸਥਾਈ ਭੂਮੀ-ਤਬਾਦਲੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤੀਜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਉਮਰ ਅਬਦੁੱਲਾ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਾਡੀ ਇਕ ਇੰਚ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਮੋਰਚਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਿੰਸਕ ਝੜਪਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਉੱਧਰ ਸ਼ਿਵ ਸੈਨਾ, ਭਾਜਪਾ, ਵਿਸ਼ਵ ਹਿੰਦੂ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ, ਬਜਰੰਗ ਦਲ ਅਤੇ ਨਵਗਠਿਤ ਸ੍ਰੀ ਅਮਰਨਾਥ ਯਾਤਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਸਮਿਤੀ ਨੇ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਘਾਟੀ ਦੇ ਦੁਕਾਨਦਾਰਾਂ ਨੇ 'ਚਲੋ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ' ਨਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ 28 ਜੂਨ 2008 ਨੂੰ ਪੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਲਾਲ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਡਵਾਨੀ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਮੁੱਦਾ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੀ.ਡੀ.ਪੀ. ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਆਪਣੀ ਵੱਖਵਾਦੀ ਅਤੇ ਕੱਟੜ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਵੱਖਵਾਦੀ ਨੇਤਾ ਸ਼ੇਖ ਸ਼ੌਕਤ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਸਮੇਤ 21 ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਅਤੇ ਗੁਲਾਮ ਨਬੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਬਲੀ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਮਾਮਲਾ 61 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਰਾਜਪਾਲ ਵੱਲੋਂ ਬਣਾਏ ਗਏ ਇਕ ਪੈਨਲ ਦੁਆਰਾ ਤਬਾਦਲੇ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਇਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਤਾਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਜ਼ਹਿਰੀ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੋਰ ਜ਼ਹਿਰ ਭਰ ਗਿਆ।²⁰ ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੰਮੂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੂਰੀਆਂ ਵਧ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਉਹੀ ਨਾਅਰੇ ਗੂੰਜਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਇਹ ਮਾਹੌਲ ਲੰਮਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਵਾਰ ਚਾਰ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਦੇ ਘਰ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਲੋਕ ਡਰੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸਨ ਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਨੁਭਵ ਇਹੀ ਰਿਹਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਲਬਧ ਕਰਾਉਣ ਵਿਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸੰਜੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਸੇ ਪੰਡਿਤ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਦੁੱਧ ਵਾਲਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਜਾਂ ਆਟੇ ਵਾਲਾ ਬਿਠਾਉਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਦ ਭਾਈਚਾਰਕ

ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭੜਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਭੀੜ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ (ਨੋਟ: ਨਵੰਬਰ 2018 ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਅਯੁੱਧਿਆ ਵਿਚ ਸੰਤ ਸਭਾ ਦੀ ਤਿਆਰੀ) ਹੁਣ ਜਦ ਬਹੁ-ਸਿੱਖਿਆ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭੀੜ ਇਕੱਠੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਜਦ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਭਾਈਚਾਰਾ ਉਤੇਜਤ ਹੋ ਕੇ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਉਹ ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਪਰ ਇਕ ਡਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਲ 2003-2008 ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਦ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਨ ਸਮਾਂ ਸੀ ਤਾਂ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ ਸੀ। ਗਲਤੀਆਂ ਸਭ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਨਾ ਨੇ ਵੀ ਗਲਤੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।

ਨੱਬੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ 19 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਾਤ ਸਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਾਲ ਹੇਰਾਥਾਂ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਨਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਤਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਭ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੱਥਾਂ ਕਦਲ ਵਿਚ ਮਿਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਰਬਾਰ ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਤੋਂ ਜੰਮੂ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪੰਡਿਤ ਨੌਕਰੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਲੋਕ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਗਏ। ਸੰਨ 1992 ਵਿਚ ਇੱਥੇ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਸਨ। ਸਾਲ 1998 ਵਿਚ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਬਚੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਘਾਟੀ ਵਿਚ 292 ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕੁੱਲ 808 ਹਿੰਦੂ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੱਖਣ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਡੋਗਰਾ ਪਰਿਵਾਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਖੱਤਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ 35000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਸਿੱਖ ਅਤੇ 625 ਇਸਾਈ ਵੀ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸੰਗ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੋਈ ਦੋ ਤੋਂ ਢਾਈ ਲੱਖ ਪਰਵਾਸੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਨਿਯਮਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਖੇਤੀ, ਭਵਨ ਨਿਰਮਾਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਠੇਲੇ ਲਗਾਈਂ ਇਹ ਆਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਕਰਨ ਨਗਰ ਵਿਚ ਭੁਜੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਗੁੱਡੂ ਤੋਂ ਜਦ ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕਿਵੇਂ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਲੋਕ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਹੜਤਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ, ਪਰ ਬਾਕੀ ਵਕਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਧੰਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ— ਇਕ ਆਮ ਉਸਾਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਰੋਜ਼ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਿਸਤਰੀ ਦੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਅੱਠ ਸੌ ਤੋਂ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਤਕ ਹੈ। ਛੂਆ-ਛਾਤ ਹੈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸਾਲ 2004 ਵਿਚ 7 ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪਰੈਲ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫਿਰ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਪਰਤ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਾ 370 ਹਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀਆਂ ਕਈ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆਈਆਂ ਸਨ। ਪੰਪੋਰ ਤੋਂ ਅਵੰਤੀਪੁਰਾ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਝੁੱਗੀਆਂ ਦੇ ਝੁੰਡ ਦਿਖਾਈ ਦਿੱਤੇ। ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਰਾਜਸਥਾਨ ਦੇ ਭੀਲਵਾੜਾ, ਉਦੈਪੁਰ ਅਤੇ ਦੀਗਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਆਏ ਬਾਘਰੀਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ। ਬੱਸ! ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਭਟਕਦੇ ਜੰਮੂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇੱਥੇ ਆ ਗਏ ਹਨ। ਪੁੱਛਿਆ ਕੋਈ ਪ੍ਰੇਸ਼ਾਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ? ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਅਧਖੜ ਉਮਰ ਦੀ ਔਰਤ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਸਾਨੂੰ ਕੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰੇਗਾ ਕੋਈ ਸਾਬੂ? ਮਿਹਨਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਮਾਉਂਦੇ-ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੁੱਝਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਪੁੱਛ ਲਿਆ, ਪੂਜਾ-ਪਾਠ ਕਿੱਥੇ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਮੰਦਿਰ ਹੈ ਕੋਈ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ? ਇਸ ਵਾਰ ਹਾਸਾ ਹੋਰ ਡੂੰਘਾ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਦੇਵਤਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਅਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਦੇਵਤਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ

*ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਰਾਤਰੀ ਤੋਂ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਫੱਗਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਤੁਰਥੀ ਨੂੰ ਹੇਰਾਥ ਜਾਣੀ ਕਿ ਹਰ ਰਾਤ ਮਨਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹਾਂ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਦੇਵਤਾ ਵੀ। 5 ਅਗਸਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ ਪਰਤ ਆਏ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਬੰਗਾਲੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਪਸ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵੀ ਧੁੰਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

ਟਿੱਕੂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਹਮਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਲਿਬਰੇਸ਼ਨ ਫਰੰਟ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਤੈਅ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸੇ ਸਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜਲੂਸ ਕੱਢਿਆ ਸੀ ਜੋ ਡਾਊਨਟਾਊਨ ਤੋਂ ਹੱਬਾ ਕਦਲ ਅਤੇ ਰੈਨਾਵਾਰੀ ਵਰਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਨਾਅਰਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ: ਝਟਕਾ-ਹਲਾਲ ਭਾਈ-ਭਾਈ, ਮਸਰ ਕੀ ਦਾਲ ਕਿੱਧਰ ਸੇ ਆਈ! ਡਾ. ਸਤੀਸ਼ ਵਿਮਲ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਤ੍ਰਾਲ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਕਾਲੀ ਦਲ ਦੇ ਲੋਕ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤਕ ਤ੍ਰਾਲ ਬੰਦ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਛੂਹਿਆ।

ਟਿੱਕੂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਉਜਾੜਾ ਡਰ ਦੀ ਵਜ੍ਹਾ ਨਾਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਕਾਰਨ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋ ਸਾਲ 1947 ਦੇ ਬਾਅਦ ਤੋਂ ਹੀ ਲੋਕ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਲੋਕ ਨੌਖਰੀ ਦੇ ਲਈ ਗਏ। ਬਾਅਦ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਚੰਗੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਲਈ ਘਾਟੀ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਸਮੱਸਿਆ ਇਹ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੇ ਲਈ ਵਰ-ਕੰਨਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਇੱਥੇ ਏਨੇ ਘੱਟ ਪੰਡਿਤ ਰਹਿ ਗਏ ਕਈ ਰਿਸ਼ਤੇ ਮਿਲਣੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਏ।

ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਪਰਪੱਕ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਗਾਂਧੀ ਜੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਬਾਂਦਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਸਮਾਜ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਚੁੱਪ ਰਹੋ। ਨੰਦੀ ਮਾਰਗ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕੀਆਂ ਵੀ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਸੀਂ। ਫਿਰ ਹੁਣ 90 ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਿਆ। ਅੱਜ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿਚ ਤਰਥੱਲੀ ਮੱਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਅਲੱਗ-ਅਲੱਗ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਵੇਗੀ। ਜੋ ਸਮੱਸਿਆ ਹੈ ਉਹ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਵੀ। ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਲਈ ਹਿੰਦੂਤਵ ਗਰੁੱਪ ਅਤੇ ਮੀਡੀਆ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਵਿਗੜੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੁਆਮਲਾ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਤੇ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਤਣਾਅ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਝੱਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਭੀੜ ਕੋਲ ਦਿਮਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਟਿੱਕੂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਲਾਇਨ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਗਰਾਮਪੁਰਾ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਹੁਣ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੰਡਿਤ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਉੱਜੜ ਗਏ ਨੌਜਵਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵੈੱਬਸਾਈਟ 'ਰੂਟਸ ਇਨ ਕਸ਼ਮੀਰ' 'ਤੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਇਕ ਲੇਖ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਜਾਂ ਪੂਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। 30 ਅਪ੍ਰੈਲ 2018 ਨੂੰ ਛਪੇ ਇਕ ਲੇਖ *ਬੈਨ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਫਲੇਡ ਇਸਲਾਮਕ ਟੈਰਰ* ਵਿਚ ਕੰਚਨ ਗੁਪਤਾ ਲਿਖਦੀ ਹੈ— ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਜਾਂ ਘਾਟੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੁਣ ਉਹ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ।[§] ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਸੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਲਕੱਤਾ ਤੋਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਸਾਹਿਤ ਉੱਤੇ ਖੋਜ ਕਰ ਰਹੀ ਨੇਹਾ ਚਤ੍ਰਵੇਦੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੰਮੂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੀ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਨਾਵਲਕਾਰ ਤੋਂ ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਵੀ ਇਹੀ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ

[§] ਵੇਖੋ, <https://kashmiris-in-exile.blogspot.com/2018/04/190/90-kashmiri-pandit-fled.html>=1 (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 5/11/2019 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)

ਦਾ ਇੱਥੇ ਹੋਣਾ ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਚੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਕੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਟਿੱਕੂ ਕਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਿਵੇਂ ਇੱਥੇ ਮਿਲ ਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹੈਰਾਤ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਅਖਰੋਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਦੇਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਹੀ ਬਕਰੀਦ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਪੰਡਿਤ ਇੱਥੋਂ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਸਵਾਗਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਔਰਤਾਂ-ਬੇਟੀਆਂ ਨਾਲ ਕੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ! ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਮਾਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਸਭ ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਾਹੌਲ ਹੋਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੁੰਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵਧਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

ਟਿੱਕੂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਝ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਨੇ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤ ਹਿਜ਼ਬੁਲ ਮੁਜ਼ਾਹੂਦੀਨ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਟਿੱਕੂ ਹੱਸ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਅਸੀਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੁਸਹਿਰਾ ਮਨਾਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਇੰਟੈਲੀਜੈਂਸ ਅਫ਼ਸਰ ਉੱਥੇ ਮਿਲ ਗਏ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਰਿਪੋਰਟ ਭੇਜ ਦਿਓ ਕਿ ਇਹ ਪੁਤਲਾ ਸਲਾਹੂਦੀਨ ਨੇ ਭਿਜਵਾਇਆ ਹੈ।

ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੇ ਆਯੋਜਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਚਸਪ ਅਨੁਭਵ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰੰਪਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਇਹ ਤਿਉਹਾਰ ਨਹੀਂ ਮਨਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਡੋਗਰਾ ਸ਼ਾਸਨ ਆਇਆ ਤਾਂ ਦੁਸਹਿਰਾ ਮਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਲ 2007 ਵਿਚ ਦੁਬਾਰਾ ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਖਚਾ-ਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 99% ਭੀੜ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ 'ਜੈ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ' ਦਾ ਜੈਕਾਰਾ ਲਗਾਇਆ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਅਰਾ ਲਗਾਇਆ। ਫਿਰ ਰਾਵਣ ਸਾੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਖ ਚੁੱਕ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਕੀ ਕਰੋਗੇ? ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਾਦੇ ਨੇ ਮੰਗਵਾਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਵਿਚ ਡੋਗਰਾ ਕਾਲ ਦਾ ਦੁਸਹਿਰਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਖ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ, 'ਮੈਂ ਮਜ਼ਾਕ ਵਿਚ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਬੋਲੋ ਛੱਡੋ ਇਸਲਾਮ,' ਦਾਦਾ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਲੈ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ।' ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ, 'ਇਹ ਹੈ ਕਸ਼ਮੀਰੀਅਤ ਜੋ ਹੁਣ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।' ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਰ ਸਾਲ ਦੁਸਹਿਰਾ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਬਾਤ ਨਵੰਬਰ 2018 ਦੀ ਸੀ। ਅਕਤੂਬਰ 2019 ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਕੌੜੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ 2007 ਤੋਂ ਜਾਰੀ ਦੁਸਹਿਰਾ ਇਸ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਹਾਲਾਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਦੂਸਰਾ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਫੋਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਜੋ ਆਰਥਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਰਾਜਪਾਲ ਨੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਭੇਜੇ ਗਏ ਪੱਤਰ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ।

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਪੈਕੇਜ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਟਿੱਕੂ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਪੈਕੇਜ ਕੇਵਲ ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸੀ।' 2013 ਦੇ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਦੋ ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਈਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਅੰਕੜੇ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤ ਕਿੰਨੇ ਖ਼ਰਾਬ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਤੇ ਸਵਾਲ

ਉੱਠਿਆ। ਸਾਲ 2016 ਵਿਚ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਕੇਂਦਰ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤ ਵੀ ਇਸ ਪੈਕੇਜ ਦੇ ਲਈ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚਕਾਰ ਬੀ.ਜੇ.ਪੀ. ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੈਕੇਜ ਨੂੰ ਹੀ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦਾ ਕੇਸ ਕਰਕੇ ਸਟੇਅ ਲੈ ਲਈ। ਵੈਸੇ ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਸਾਲ 2003 'ਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ 'ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਆਯੋਗ'²¹ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਲਈ ਇਕ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਹੋਇਆ ਕਦਮ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਵਾਲ ਉੱਤੇ ਟਿੱਕੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਿਲਹਾਲ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਖਰਾਬ ਹੋਣਗੇ। ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਜੋ 808 ਪਰਿਵਾਰ ਬਚੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਚਲੇ ਜਾਣਗੇ। ਜਦ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਾ 370 ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਰਾਜਪਾਲ ਤੋਂ ਬੇਹੱਦ ਨਿਰਾਸ਼ ਲੱਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਅਪ੍ਰੇਸ਼ਨ 'ਬਲੈਕ ਆਊਟ' ਵਰਗੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਹੱਲ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇਗਾ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਘਾਟੀ ਵਿਚ ਨੱਬੇ ਤੋਂ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰਤ-ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਹਨ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਸਟੀਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕਰਦੇ ਹਨ— ਨੱਬੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਉਹ ਕੇਵਲ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਹੁਣ ਜੇਕਰ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ 'ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ।

ਉਦਾਸ ਵਕਤਾਂ 'ਚ 'ਕਲੀਆਂ' ਖਿੜਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼

ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਾਂਗੂ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵੀ ਉਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਮਿਤ ਵਾਂਗੂ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਵੰਬਰ 2018 ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ 'ਚ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਨਵਰੀ 2019 'ਚ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਹੋਈ। ਅਮਿਤ ਨੇ ਮਿਲੀਟੈਂਸੀ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਦੇਖੀ। ਸਾਲ 1989 ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਕੂਲ ਟਿੰਡਲ ਬਿਸਕੋ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ। ਜੇ.ਕੇ.ਐਲ.ਐਫ. ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਮਾਂਡਰ ਅਸ਼ਫਾਕ ਮਾਜਿਦ ਵਾਨੀ ਵੀ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਿਹਾ। ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਗ੍ਰੂਨੇਡ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਗ਼ੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਪੰਡਿਤ ਬਚਿਆ ਸੀ। ਅੱਠਵੀਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਬੰਦੂਕ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੇ ਲਈ ਕੈਰੀਅਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸੀ। ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੋਸਟਰ ਲਗਾਉਂਦੇ ਸੀ। ਮਿਲੀਟੈਂਟ ਹੀਰੋ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੁੱਸਾ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਦੋ ਸਾਲ ਤੱਕ ਘਰੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਆਏ। ਚਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਵੀ ਸਕੂਲ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ, ਹੁਣ ਮਾਰੇ ਜਾਣਗੇ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮੌਤ ਦਾ ਡਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐਸ. ਕੀਤੀ, ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸਕੱਤਰ ਬਣਿਆ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ।

ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉੱਜੜੇ ਨਹੀਂ— ਸਾਡਾ ਫੈਸਲਾ ਸਹੀ ਸੀ। ਦਾਦਾ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਕਈ ਲੋਕ ਆਏ ਕਿ ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਰਹੋਗੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਹਾਂਗੇ। ਸ਼ੀਆ ਵੀ ਡਰੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਨੂੰ, ਫਿਰ ਦੂਸਰੇ ਨੂੰ ਟਾਰਗੇਟ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਨਾ ਜਾਣ ਨਾਲ ਕਈ ਲੋਕ ਰੁਕ ਗਏ। ਤੁਸੀਂ ਭੱਜ ਕੇ ਕਿੱਥੇ ਜਾਉਂਗੇ। ਮੇਰੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਹੁਣ ਉਜਾੜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਜਾੜਾ ਤਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ, ਓਨਾ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਝੱਲਿਆ ਹੈ। ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਖਾ ਲੈਂਦੇ। ਇੱਥੇ ਆਮ ਲੋਕ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਅੱਜ ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹਨ ਕਿ ਨੌਜਵਾਨ ਕਸ਼ਮੀਰ ਛੱਡ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਕੀ ਹੈ? ਇੱਥੇ ਇੰਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨ ਬਿਲਡਿੰਗ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਬਾਕੀ ਛੱਡੋ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਚਿਹਰਾ ਦੇਖਿਆ ਤੁਸੀਂ?

ਚਾਹੇ ਹੁਰੀਅਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੁੱਖ-ਧਾਰਾ ਦੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ— ਤੀਹ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਹੀ ਲੋਕ ਹਨ। ਚੋਣਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਲੋਕ ਜਾਨ ਦਾ ਖਤਰਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਵੋਟ ਦੇਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਕੀਤਾ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੇ? ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਜਿੱਥੇ ਗਵਰਨੈਂਸ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ? ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਗਵਰਨੈਂਸ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਕੀ ਹੈ? ਹਾਲਾਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਿਆ ਠੇਕੇ 'ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਰਹੇ ਹਨ 'ਰਹਿਬਰ-ਏ-ਤਾਲੀਮ' ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਢ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਭੂਮੰਡਲੀਕਰਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਅੱਤਵਾਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਸਾਲ 1989 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਸੀਂ ਦੇਖੋਗੇ ਤਾਂ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਜ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ ਹੈ, ਸਭ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ। ਫਿਰ ਵੀ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਵਿਚ ਦਸ ਸਾਲ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਭਾਰੀ ਇੰਡਸਟਰੀ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹੋ ਤੁਸੀਂ। ਤਿੰਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਮੁਮਕਿਨ ਹਨ: ਇਕ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਹੱਥ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ, ਮੈਡੀਕਲ ਹੱਥ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਰਟੀਕਲਚਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਟੂਰਿਜ਼ਮ ਹੈ, ਏਨਾ ਬਹੁਤ ਹੈ ਸੱਤਰ ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਲਈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸ ਸਾਲ ਵਧੀਆ ਗਵਰਨੈਂਸ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਦਲ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਲਾਇਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ— ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੋਵੇ। ਮੱਧ-ਵਰਗ ਤਾਂ ਜਿੱਥੇ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨੱਬੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗਏ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਨਖ਼ਾਹ ਮਿਲਦੀ ਰਹੀ। ਅੱਠ ਸੌ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਪਰਿਵਾਰ ਘਾਟੀ ਦੀ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦਾ 0.1 ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਾ ਜਾਣ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੰਨ ਲਓ ਮੇਰੇ ਸੰਪਰਕ ਵਿਚ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਿਵਾਰ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕਰਨਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ 800 ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੇ ਮਾੜੇ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਸਮਾਂ ਦੇਖਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੈਅ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਕਿਵੇਂ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਜੇਕਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਰਹੇਗਾ, ਜੇਕਰ ਬਾਹਰ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਮਿਲੇਗਾ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਚਲਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇੱਥੇ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਸਭ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਲਈ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਕੀ ਯੋਗਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ?

ਅਮਿਤ ਨੇ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ ਲਗਾਤਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਲਜ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਕ ਬੈਂਡ ਬਣਾਇਆ 'ਇਮਰਸਨ' ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਲੜਕੇ-ਲੜਕੀਆਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੀਤ ਸੀ: ਬਦਲ ਦੇਂਗੇ ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਤਸਵੀਰ/ਵੀ ਦਾ ਯੰਗਸਟਰਸ ਆਫ ਕਸ਼ਮੀਰ। ਐਮ.ਬੀ.ਬੀ.ਐਸ. ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਕ ਐਂਟਰਟੇਨਮੈਂਟ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾਈ 'ਸਪੇਸ' ਜੋ ਦੂਰਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਲੜੀਵਾਰ 'ਕਲੀਆਂ' ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੀਰਵਾਇਜ਼ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤੀ ਸਈਦ ਦੀ ਧੀ ਐਂਕਰ ਸੀ। ਇਹ ਲੜੀਵਾਰ ਦਸ ਸਾਲਾਂ ਤਕ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦਵਾਈਆਂ ਦੀ ਫੈਕਟਰੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਅਤੇ ਸਸਤੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਉਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ। ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ ਵਿਚ ਰੋਟਰੀ ਕਲੱਬ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵੀ ਬਣੇ। ਸਾਲ 2007 ਵਿਚ ਯੇਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਮਿਲੀ। ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਕ ਈਵੈਂਟ ਮੈਨੇਜਮੈਂਟ ਕੰਪਨੀ ਬਣਾਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੱਜ ਦਸ ਤੋਂ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਫਿਰ ਲਾਈਨ ਪ੍ਰੋਡਕਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਪਹਿਲੀ ਫਿਲਮ 'ਰਾਕ ਸਟਾਰ' ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਮਤਿਆਜ਼ ਅਲੀ ਤੋਂ ਵਾਅਦਾ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਬੰਕਰ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੈਦਰ, ਬਜ਼ਰੰਗੀ ਭਾਈਜਾਨ, ਜਬ

ਤਕ ਹੈ ਜਾਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸੂਟ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਿਲਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਮਿੱਤ ਦਿਲਚਸਪ ਕਿੱਸਾ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ— ਮਾਰਤੰਡ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪੂਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਲੈਂਡ ਮਾਫ਼ੀਆ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਪੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਬਿਸਮਿਲ-ਬਿਸਮਿਲ ਗਾਣੇ ਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭਾਰਦਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਸੂਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਸੂਟਿੰਗ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਅੰਤ ਕਬਜ਼ਾ ਖਾਲੀ ਕਰਾਉਣਾ ਪਿਆ। ਅਮਿੱਤ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿਚ ਵਰਲਡ ਇਕਨੌਮਿਕ ਫੋਰਮ ਦੇ ਵਰਲਡ ਲੀਡਰ ਵੀ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਗਾਪੁਰ ਤੋਂ ਇਕ ਫੈਲੋਸ਼ਿਪ ਵੀ ਮਿਲੀ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਟਰੱਸਟ ਅਧੀਨ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਸਰਵਿਸ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਟਰੱਸਟ ਹੜ੍ਹ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਐਂਬੂਲੈਂਸਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਇਹ ਕਾਫ਼ਲਾ ਹੁਣ ਅੱਠ ਤੱਕ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਲ 2016 ਵਿਚ ਜਦ ਹੰਗਾਮਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਇਕਲੌਤੀ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਸੇਵਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਇਕ ਵੀ ਪੱਥਰ ਨਹੀਂ ਚੱਲਿਆ।

ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਜਦ ਅਮਿੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਤਾਂ ਕਰਕੇ ਜਾਵਾਂਗਾ, ਇਸ ਥਾਂ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਜਾਊਂਗਾ’— ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਦੀਵਾਰ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਉੱਤੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਵੰਡ ਦੇ ਗਹਿਰੇ ਹੁੰਦੇ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬੰਦ ਫਕਤੂ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਲਈ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਲੇਖ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ, ਪਰ ਨੱਬੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀਆਂ ਬੱਸ ਕੁਝ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ ਤੇ ਉੱਜੜੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਮਿਲੇਗਾ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਜਵਾਹਰ ਨਗਰ ਦੇ ਆਟੋ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਹਿਰਦੈਨਾਥ ਵਾਂਚੂ ਬੱਸ ਸਟੈਂਡ’ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਅੱਖ ਭਰੀ ਵੀ ਅਤੇ ਉਦਾਸ ਵੀ ਹੋਈ।

ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ ਵਿਕਾਸ

ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਬੇਹੱਦ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੂਰੀਆਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ ਅਧੂਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਪੰਨੇ ਰੰਗ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ‘ਤੇ ਮੇਰਾ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। 70 ਲੱਖ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦਾ ਘਰ, ਦੋ-ਢਾਈ ਲੱਖ ਉੱਜੜੇ ਲੋਕ ਅਤੇ ਦੋ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸਹਾਰੇ ਚਲਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਬੇਹੱਦ ਉਲਝਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਰੂਪ ਨਾਲ ਇਹਨਾਂ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਕਸਰ ਗੱਲਬਾਤ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪੱਖ ਚੁਣਦੇ ਹੋਏ ਕੇਵਲ ਸੱਚ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਡਰ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਵੀ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੱਖਣੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਖ਼ੁਬ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਹੋ ਰਹੇ ਇਕ ਪੰਡਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਸ਼ਾਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਗਾਤਾਰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਈ ਥਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰਾ ਨਾਮ ਪੁੱਛ ਕੇ ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ। ਕਈ ਵਾਰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੇਰੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉੱਤਰ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਏ ਤੁਹਾਡੀ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ ਵੀ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦਾ ਜਾਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਪੂਰਾ ਸੱਚ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਤੁਸੀਂ ਮੁਸਲਿਮ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਓ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੋ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਰੋਸਾ

ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੱਸਣਗੇ ਕਿ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਿੰਨਾ ਸਹਿਚਾਰ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੇ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਤੁਸੀਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੋ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੁਸਲਿਮ ਗੁਆਂਢੀਆਂ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਸੁਣਾਉਣਗੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਸਮਾਂ ਲੰਘਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵੀ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਸੰਨ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਵੇਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਏ ਜਾਂ ਕਿਵੇਂ ਸਾਲ 1989-90 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼ਿਕਾਇਤਾਂ ਵਿਚ ਝੂਠ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਰੀਬ ਤੋਂ ਜਾਨਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਆਬਜ਼ਰਬਰ ਗਰੁੱਪ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਆਰ.ਕੇ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਸਮੂਹਾਂ ਦਾ ਭਵਿੱਖ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸੰਵਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।²²

ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਓ। ਸਾਲ 1947 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਸ਼ਬਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿਚ ਬੇਹੱਦ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ੇਖ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜਦ ਸੰਨ 1953 ਵਿਚ ਸੱਤਾ 'ਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪੰਡਿਤ ਅਮਰਨਾਥ ਵੈਸ਼ਨਵੀ ਵਰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਦੱਸ ਕੇ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਣਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਅਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਮ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਫਜ਼ਲ ਬੇਗ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਵਿਚ ਪਲੇਅਬਸਾਈਟ ਫਰੰਟ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਪਸ਼ਟ ਝੁਕਾਅ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੋਈਨੁਦੀਨ ਕਾਰਾ ਨੂੰ ਜਦ ਮੰਤਰੀ ਪਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਅਚਾਨਕ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਮਰਥਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਲ 1977 ਵਿਚ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ! ਸ਼ੇਖ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਲੇਬਸਾਈਟ ਦੀ ਮੰਗ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਫਰੰਟ ਭੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਡਸਟਬਿਨ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿੱਸਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਿਮਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸ਼ੇਖ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹ ਨੀਮ-ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ— ਮੈਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ? ਮਿਰਜ਼ਾ ਬੋਲੇ— ਤੁਹਾਨੂੰ ਜਦ 45 ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣ ਸਕਿਆ ਤਾਂ ਹੁਣ ਕਿਵੇਂ ਪਛਾਣ ਸਕਦਾ ਹਾਂ! ਸਾਲ 1989 ਦੀ ਲੜਾਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਫਿਰ ਜੇਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਅਰਾ ਹੋ ਗਿਆ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣੇਗਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ! ਗਿਲਾਨੀ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਕਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਰਲੇਵਾਂ ਹੈ। ਆਊਟਲੁੱਕ ਦਾ ਇਕ ਸਰਵੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਲਾਨੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਮਕਬੂਲ ਨੇਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬੁਰਹਾਨ ਵਾਨੀ ਤੋਂ ਨਿੱਕੂ ਤਕ ਜੋ ਨਵੀਂ ਪੌਦ ਆਈ ਹੈ ਖੌਫ਼ ਦੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਹਿਜ਼ਬਲ ਮੁਜ਼ਾਹੂਦੀਨ ਦੇ ਬੈਨਰ ਹੇਠ ਆਈ, ਜਿਸ ਨੇ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਬਣੇਗਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ! ਦੱਸੋ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸ 'ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਕਰੋਗੇ ?

ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਸੱਚ ਅਧੂਰੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਰਹਿਣ ਦੇਵੇਗਾ ਨਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ। ਗਿਲਾਨੀ ਦੇ ਲਈਏ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਮਾਤ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇਤਾਵਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਊਦੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਮ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਇਕ ਯੂਟੋਪੀਆ ਹੈ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਇਕ ਡਿਸਟੋਪੀਆ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਜ਼ਬਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਗ਼ਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਗੁੱਸਾ, ਅਸੰਤੋਖ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਯਥਾਰਥ— ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। 'ਅਲ ਫਤਹ' ਤੋਂ 'ਹੁਰੀਅਤ' ਤੱਕ ਦਾ ਸਫਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫਜ਼ਲ

ਹੱਕ ਕੁਰੈਸ਼ੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ-ਆਪ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਡੰਬਨਾ ਦਾ ਇਕ ਜਿਊਂਦਾ-ਜਾਗਦਾ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੱਠ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਰਾਹ ਅਪਣਾਈ ਅਤੇ ਅਲ ਫਤਹ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਸਟੇਟ ਬੈਂਕ ਦੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸ਼ਾਖਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿਚ 23 ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਜਦ ਪੁਨਰ-ਵਾਸ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਿੱਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੀ। ਨੌਬੇ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਹੁਰੀਅਤ ਦੇ ਨਰਮ ਪੰਥੀ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਧ-ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਅਤੇ ਹੁਰੀਅਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਫੋਟੋ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਚਿਦੰਬਰਮ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹਿਜ਼ਬੁਲ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਰਗਰਮ ਰਹੇ। ਇਕ ਮੈਚ ਹੋਇਆ ਕ੍ਰਿਕਟ ਦਾ— ਹਿਜ਼ਬੁਲ ਅਤੇ ਫੌਜ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੇ ਜੋ ਇਹ ਸਭ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਲੀ ਮਾਰੀ ਗਈ, ਜਾਨ ਬਚ ਗਈ, ਪਰ ਸਰੀਰ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਲਕਵਾਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿਡੰਬਣਾ ਦੇ ਕਈ ਬਦਸੂਰਤ ਚਿਹਰੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਹੁਰੀਅਤ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ-ਖੁਸ਼ੀ ਫੋਟੋ ਖਿਚਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਾਜਪਾਈ ਜਦ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਦੋਸ਼ ਲਗਾਏ: ਪਹਿਲਾ, ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਉਹ ਅੱਤਵਾਦ ਉੱਤੇ ਖ਼ਾਮੋਸ਼ ਹਨ ਅਤੇ ਤੀਜਾ ਹੁਰੀਅਤ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ!²³ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਸਰਗਰਮ ਸਮਰਥਕ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਲੋਨ ਦੀ ਜਦ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤਾਂ ਅਮਰੀਕੀ ਸੈਕ੍ਰੇਟਰੀ ਆਫ਼ ਸਟੇਟ ਕੌਂਸਲ ਪਾਵੇਲ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਕਿ, 'ਹਾਲਾਂਕਿ ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਤਿਆਰੇ ਉਹ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪੂਰਨ ਹੱਲ ਹੋਵੇ। 2 ਜਨਵਰੀ 2011 ਨੂੰ ਹੁਰੀਅਤ ਦੇ ਨਰਮ ਪੰਥੀ ਧੜੇ ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੁਲਾਰੇ ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਬੱਟ ਨੇ ਇਕ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਮੀਰਵਾਇਜ਼ ਮੌਲਵੀ ਫਾਰੂਖ਼, ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਲੋਨ ਅਤੇ ਜੇ.ਕੇ.ਐਲ.ਐਫ. ਦੇ ਵਿਚਾਰਕ ਪ੍ਰੋ. ਅਬਦੁਲ ਗਨੀ ਵਾਨੀ ਦਾ ਕਤਲ ਭਾਰਤੀ ਸੈਨਾ ਨੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕਿਸੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉੱਤੇ ਆਯੋਜਿਤ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਮਿਲਿਆ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।'²⁴

ਫਜ਼ਲ-ਹੱਕ ਹੁਣ ਬਿਸਤਰ ਤਕ ਸੀਮਤ ਹਨ ਅਤੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਸੋਨੀ ਟੀ.ਵੀ. ਉੱਤੇ ਸੀ.ਆਈ.ਡੀ. ਦੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਮੈਂ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਪੁਲਿਸ ਕਰਮੀ ਦੀ ਬੰਦੂਕ ਖੋਹ ਲਈ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਕੁਝ ਨੇਤਾਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਟਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਮ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਬੋਲੇ— ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਹੱਲ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ, ਤਿੰਨੋਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਨਸਾਫ਼ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਰ ਇਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੀਮਾ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਮੁਸਲਿਮ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਊਂਟ ਬੇਟਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਯੂ.ਐਨ.ਓ. ਤਕ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਏਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਰਚਾ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕਜੁਟਤਾ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਇਹ ਵੀ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੁਆਰਾ ਸੰਧੀ-ਪੱਤਰ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉੱਠਣਾ, ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਰਾਏ

ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਨਾ ਨਿਭਾਅ ਕੇ, ਲੋਕਤੰਤਰ 'ਤੇ ਕੰਟਰੋਲ ਰੱਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਉਣ 'ਤੇ ਸੈਨਾ ਦੁਆਰਾ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾ ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਖ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਲੱਗਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਫਾਰੂਖ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਤਿਰੰਗਾ ਲਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਨੱਬੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨਾ ਦੇ ਸਕਣਾ ਨਾਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨਾ ਛੱਡਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਾ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਹੈ।

ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ-ਸਮਾਜਿਕ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਬਦ ਬਣਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਭ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਸਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਮੁਆਮਲਾ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦੋਵੇਂ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਲਗਾਤਾਰ ਵਧਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਉੱਜੜਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਣ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਭਾਰਤੀ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਜਾਣ ਨਾਲ ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਲ ਹੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਧਾਰਾ 370 ਹਟਾਉਣ ਨੂੰ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਹੱਲ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜੇ-ਪੱਖੀਆਂ ਨੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਚੰਡ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਿਆਮਾ ਪ੍ਰਸਾਦ ਮੁਖਰਜੀ ਦਾ ਸੁਫ਼ਨਾ ਪੂਰਾ ਤਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਕਤੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਕਰਫਿਊ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਹਨ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਸੇਵਾਵਾਂ ਬੰਦ ਹਨ ਅਤੇ ਨਿੱਕੇ-ਮੋਟੇ ਵਿਰੋਧ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨਾਂ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਤਾਜ਼ਾ ਘੁਸਪੈਠ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ²⁵ ਨਾਲ ਅਮਰੀਕੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਟਰੰਪ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਇਸ ਵਿਡੰਬਣਾ ਨੂੰ ਇਕ ਬਲੈਕ ਕਾਮੇਡੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਟ੍ਰੈਜਡੀ ਵਿਚ ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਾਂ ਹੀ ਦੱਸੇਗਾ। ਹਾਂ ਇਹ ਤੈਅ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉੱਜੜੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਰਹਿ ਰਹੇ ਪੰਡਿਤ, ਦਰਅਸਲ ਹਰ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗੇਰਾ ਭਵਿੱਖ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਸ਼ਾਂਤੀ-ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਲੋਕਤੰਤਰਿਕ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਮੀਦ ਫਿਲਹਾਲ ਬਹੁਤ ਪੁੰਦਲੀ ਹੈ।

*ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਲੇਖ “Rethink Foundation” ਦੁਆਰਾ ਛਾਪੀ ਗਈ ਕਿਤਾਬ “ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ” ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

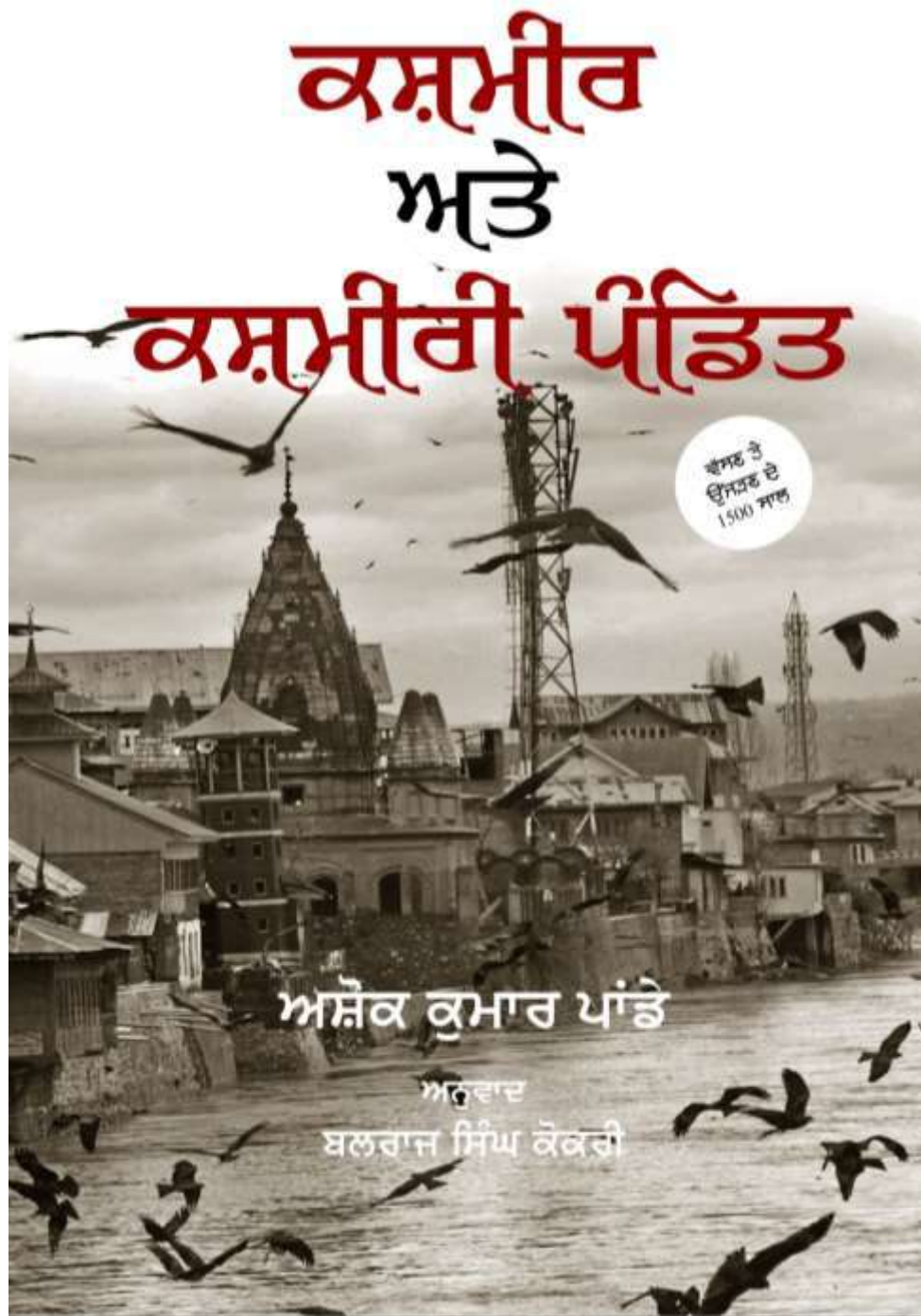
ਹਵਾਲੇ

1. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 60, *ਕਸ਼ਮੀਰ: ਦ ਅਨਟੋਲਡ ਸਟੋਰੀ*, ਹੁਮਰਾ ਕੁਰੈਸ਼ੀ, ਪੈਂਗੁਇਨ ਬੁਕਸ, 2004
2. <https://www.nytimes.com/1992/12/31/opinion/I-india-misery-and-andcorruption-fuel-violence-kashmiri-activisit-dead-160092.html> (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 20/9/2019 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
3. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 132-34, *ਦ ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਕ੍ਰਾਈਸਿਸ ਇਨ ਕਸ਼ਮੀਰ; ਅ ਪੈਟਰਨ ਆ ਇਮਿਊਨਟੀ, ਏਸ਼ੀਆ ਵਾਚ, ਅਡਿਵਿਜ਼ਨ ਆਫ ਹਿਊਮਨ ਰਾਈਟਸ ਵਾਚ, ਜੂਨ, 1993*
4. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 160, *ਦ ਮੈਨੀ ਫੇਸੇਜ਼ ਆਫ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਨੈਸ਼ਨਲਿਜ਼ਮ*, ਨੰਦਿਤਾ ਹਕਸਰ, ਸਪੀਕਿੰਗ ਟਾਈਗਰਸ, ਦਿੱਲੀ 2015

5. <https://www.the.hindu.com/news/national/other-ststes/jk-separatist-leader-completes-23-years-in-jail/article8199339|ece>
6. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ, *ਕਸ਼ਮੀਰ : ਦ ਲੈਂਡ ਆਫ ਰਿਗਰੈਟ*, ਮੁਸਾ ਰਜ਼ਾ, ਸੀ ਨੈਕਸਟ, ਚੇਨਈ 2019
7. https://www.epaper|telegraphindia.com/imageview_286959_154110207_4_71_17-08-2019_1_i_1_sf.html (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 20/09/2019 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
8. ਦੇਖੋ, *ਏ ਫੈਜ਼ੋਲੇਸ਼ਨ ਕਾਲਡ ਪੀਸ* (ਸੰਪਾਦਕ: ਅਤਹਰ ਜਿਆ ਅਤੇ ਜਾਵੇਦ ਇਕਬਾਲ ਭੱਟ) ਵਿਚ ਮੋਨਾ ਭਾਨ ਦਾ ਲੇਖ *ਆਫ ਰੁਮਸ ਐਂਡ ਰਸਿਸਟੈਂਸ*, ਹਾਰਪਰ ਕਾਲਿੰਨਸ, ਨੋਇਡਾ, 2019
9. <https://pdfslides|us/documents/mn-tickoo-on-migration.html> (20/9/2019 ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
10. <https://www.thehindubusinessline.com/todaypaper/tp/opinion/article28925079|tce#> (20/09/2019 ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
11. ਦੇਖੋ, 7/08/2014 ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਰੀਡਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕੇ. ਪੀ. ਫੈਮਿਲੀ ਰਿਟਰਨਸ ਹੋਮ ਆਫਟਰ 26 ਈਅਰਸ, ਓਪਿੰਨਸ ਪ੍ਰਿਪ ਸਕੂਲ ਇਨ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰ
12. https://www.buisnessstandard.com/article/pti-stories/kashmiri-pandit-trader-returns-to-valley-after-29-years-says-no-place-like-kashmir-119050100871_1.html (20/9/2019 ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
13. ਦੇਖੋ, ਦ ਵਾਇਰ ਵਿਚ 18/09/2019 ਨੂੰ ਛਪੀ ਕਪਿਲ ਕਾਕ ਦੀ ਇੰਟਰਵਿਊ 14 ਨੂੰ ਵੇਖੀ ਗਈ।
14. <https://anantnag|nic.in/history/> (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
15. <https://kashmirwatch.com/anantnag-islamabad-actual-name-south-kashmir-district/> (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
16. <https://www.mapsofindia.com/assemblypolls/jammukashmir/habbakadal.html> (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 20/09/2019 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
17. <https://www.indiatoday.in/magazine/investigation/story/19930228damaging-lies-755842-1993-02-28> (ਆਖਰੀ ਵਾਰ 20/09/2019 ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)
18. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 245, 247, *ਕਸ਼ਮੀਰ: ਐਕਸਪੋਜ਼ਿੰਗ ਦ ਮਿਥ ਬਿਹਾਂਈਡ ਦ ਨੈਰੇਟਿਵ*, ਖਾਲਿਦ ਬਸ਼ੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਸੇਜ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਇੰਡੀਆ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਲਿਮਿਟਡ, ਦਿੱਲੀ, 2017
19. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 297, *ਪੈਰਾਡਾਈਜ਼ ਐਟ ਵਾੱਰ*, ਰਾਧਾ ਕੁਮਾਰ, ਅਲਿਫ ਬੁਕ ਕੰਪਨੀ, ਦਿੱਲੀ, 2018
20. ਦੇਖੋ, ਐਪੀਲਾਗ ਦੇ 1/12/2009 ਦੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਛਪੇ ਲੇਖ *ਅੰਡਰਸਟੈਂਡਿੰਗ ਦ ਅਮਰਨਾਥ ਸ਼ਰਾਈਨਲੈਂਡ ਕੰਟਰੋਵਰਸੀ*, ਸੰਦੀਪ ਸਿੰਘ
21. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 2, *ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਸ: ਪ੍ਰੋਬਲਮ ਐਂਡ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ*, ਸੰਪਾਦਕ: ਅਵੰਤੀ ਭਾਟੀ, ਦਿੱਲੀ, 2015
22. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 5, *ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਸ: ਪ੍ਰੋਬਲਮ ਐਂਡ ਜਗਮੋਹਨ ਪਰਸੈਪਸ਼ਨ* (ਸੰਪਾ: ਅਵੰਤੀ ਭਾਟੀ) ਵਿਚ ਆਰ.ਕੇ. ਮਿਸ਼ਰਾ ਦਾ ਲੇਖ *ਕਲੀਅਰਿੰਗ ਦ ਮਾਈਨਫੀਲਡ ਆਫ ਡਿਸਟ੍ਰਸਟ*, ਰੂਪਾ, ਦਿੱਲੀ, 2015
23. ਦੇਖੋ, ਫਰੰਟਲਾਈਨ ਦੇ 16 ਤੋਂ 29 ਜੁਲਾਈ ਦੇ ਅੰਕ ਏ.ਜੀ. ਨੂਰਾਨੀ ਦਾ ਲੇਖ *ਦ ਟਰੁੱਥ ਅਬਾਊਟ ਆਗਰਾ*
24. ਦੇਖੋ, ਪੰਨਾ 244, *ਕਸ਼ਮੀਰ ਐਂਡ ਸ਼ੇਰ-ਏ-ਕਸ਼ਮੀਰ: ਅਰੈਵੋਲਿਊਸ਼ਨ ਡੀਰੇਲਡ*, ਪੀ.ਐਲ.ਡੀ. ਪਾਰਿਮੂ, ਚਿਨਾਰ ਪਬਲੀਸ਼ਿੰਗ, ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ, 2012

25. <https://www.indiatoday.in/india/story/infiltrates-jammu-kashmir1597941-2019-09-11>
(ਆਖਰੀ ਵਾਰ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ)

ਸਮਾਜਵਾਦ, ਕਿਸਾਨ ਅਤੇ The Gulag Archipelago

– ਇਹ ਲੇਖ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ
ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੌਂਕੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਈ ਕਿਤਾਬ
“ਕੇਂਦਰ ਬਿੰਦੂ” ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ “The Gulag Archipelago” ਦੇ ਭਾਗ ਤਿੰਨ, ਅਧਿਆਇ 2 ਵਿਚ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅੰਦਰਲੀ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ “The Peasant Plague” (ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪਲੇਗ) ਨਾਮ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਅਧਿਆਇ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਹੈ– ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਆਤਮਾਵਾਂ, ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੇ ਬਾਰੇ ਵਿਚ।¹ ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿਚ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਬੇਹੱਦ ਕੋਝਾ ਸੀ) ਦੀ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ “ਮੈਤਰੇਓਨਾ ਦਾ ਘਰ” ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰ “ਗੁਲਾਗ...” ਦਾ ਇਹ ਜ਼ਿਕਰ ਉਸ ਸਮੁੱਚੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆ ਕੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਲਿਖਦੇ ਹੋਏ ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਆਖਦੇ ਹਨ:

ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਅੰਦਰ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਰੂਸੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਖ਼ਰੁਸ਼ਚੇਵ ਨੇ ਆਖਿਆ, ਦੋ ਕਰੋੜ ਤੇ ਇਕ-ਚੌਥਾਈ ਸਦੀ ਤੱਕ ਸਾਡਾ ਸਾਹਿਤ ਖੂਨ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਇਕ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਚਲਾਏ ਗਈ ਪਾਰਟੀ ਮੁਹਿੰਮ ਅੰਦਰ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਲੇਖ ਜਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਅਤਿ-ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ, ਸਾਡੇ ਅੱਜ ਦੇ ਮਹਾਨ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਉਸ ਸਮੇਂ, ਸਮਰਥਨ ਵਿਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਸਨ: “ਠੀਕ ਆ! ਉਹ ਇਸੇ ਦੇ ਕਾਬਲ ਸਨ।”

ਇਸ ਵਿਰਾਟ ਮਨੁੱਖੀ-ਕਤਲੇਆਮ ਨੂੰ ਇਸ ਕਦਰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਇੱਥੇ ਇਸ ਦੇ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ। ਸਭ ਕੁਝ ਧੋ-ਸਵਾਰ ਕੇ ਚਮਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸੁਰ ਤੇ ਫੁਸਫਸਾਹਟ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਕਿੱਥੋਂ ਹੋਈ? ‘ਵੇਂਗਾਰਡ ਡਾਕਟ੍ਰੀਨ’ (ਮਾਰਕਸਵਾਦੀ-ਲੈਨਿਨਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ) ਦੇ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਵਿਚੋਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨ ਇਕ ‘ਪੈਟੀ-ਬੁਰਜ਼ੁਆ’ ਵਰਗ ਹੈ।²

ਮਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਲ 1921 ਵਿਚ ਕਾਰਲੈਂਕੋ ਨੇ ਗੋਰਕੀ³ ਨੂੰ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ, “ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।” 1930 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ

¹This chapter will deal with a small matter. Fifteen million souls. Fifteen million Uves.

²ਪਰ ਵੇਂਗਾਰਡ ਡਾਕਟ੍ਰੀਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਫੈਕਟਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੌਣ ਪੈਟੀ-ਬੁਰਜ਼ੁਆ ਨਹੀਂ? ਦਫ਼ਤਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਕਿਸਾਨ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਅਭਿਨੇਤਾ, ਵਕੀਲ... ਇਹ ਸਭ ਉਹੀ ਤਾਂ ਹਨ।

³ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਗੋਰਕੀ ਲੈਨਿਨ ਨਾਲ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਮੱਤਭੇਦਾਂ ਕਾਰਨ ਇਟਲੀ ਸਨ।

ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਇਕ ਬਦਨਾਮ ਸ਼ਬਦ ‘ਕੁਲਕ’ ਪ੍ਰਚਲਣ ਵਿਚ ਆਇਆ. ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਵਰਗ-ਦੁਸ਼ਮਣ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ. 5 ਜਨਵਰੀ, 1929 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਕਿ, “ਪਾਰਟੀ ਬੁਰਜ਼ੂਆ ਕੁਲਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਨੀਤੀ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਗ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਨੂੰ ਉਚਿੱਤ ਮੰਨਦੀ ਹੈ,” ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ‘ਕੋਲ ਖੋਜ’ (ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ) ਅੰਦਰ ਦਖਲ ’ਤੇ ਤੁਰੰਤ ਰੋਕ ਲਗਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ. ਇਕ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਐਗਜ਼ੀਕਿਊਟਿਵ ਕਮੇਟੀ ਨੇ, ਇਸ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਰੂਪ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਬੁਰਜ਼ੂਆ-ਕੁਲਕਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਅੰਦਰ ਸਾਰੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜਾਣ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ. ਵੇਂਗਾਰਡ ਡਾਕਟ੍ਰੀਨ ਅੰਦਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ, ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ‘ਹੈਂਚਮੈਨ’ (ਦਲਾਲ) ਦਾ ਉੱਲੇਖ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ‘ਕਟੀਆ-ਮਸ਼ੀਨ’ (Mowing Machine) ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ.

ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਆਰੰਭ ‘ਬੋਰੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰੋ’ ਦੇ ਨਾਅਰੇ ਨਾਲ ਹੋਇਆ. ‘ਕੋਮਸੋਮੋਲ’ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰ ਪਿੰਡ, ਹਰ ਘਰ ‘ਬੋਰੇ’ ਵਸੂਲਣ ਲਈ ਪਹੁੰਚਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸਾਨ ਅਨਾਜ ਦੇ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਖਾਏਗਾ ਕੀ? ਇਸ ‘ਤੇ ਉਹ ਚੀਕਦੇ— “ਤੁਸੀਂ ਕੁਲਕਾਂ ਦੇ ਦਲਾਲ ਓ, ਨਿਕਲੋ ਬਾਹਰ.”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੇਂ ਵਰਗ-ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੀ ਪਛਾਣ ਹੋਣ ‘ਤੇ ਰੂਸ ਵਿਚ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਜਿਹਾ ਮਾਹੌਲ ਬਣ ਗਿਆ. ਐਕਟਿਵਿਸਟਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ: ‘ਇਕ ਬਦਲੇ ਸੌ’, ਅਰਥਾਤ; ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਐਕਟਿਵਿਸਟ ਦੀ ਮੌਤ ਬਦਲੇ ਸੌ ਸਰਲ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਮੌਤ. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਰਲ ਤੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤੀ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਹੜੇ ਰੂਸ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਦੀ ਹੱਡੀ ਸਨ.

ਮੇਰੇ ‘ਤੇ ਅਕਸਰ ਇਹ ਮਜ਼ਾਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ: “ਤੂੰ ਕੀ ਬਕਵਾਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਏਂ? ਜਨਤਾ ਦਾ ਖੂਨ ਪੀਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ?”

ਪਰ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ‘ਚ ਅਜਿਹੇ ਸੂਦਖੋਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ. ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਕਿਸਾਨ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਖੂਨ ਚੂਸਣ ਵਾਲੇ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਸ ਇਕ ਨਾਅਰੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਡੇਢ ਕਰੋੜ ਕਿਸਾਨ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਾਂ ਮਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ. ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਪਾਰਟੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੂਹਿਕ ਸੰਮਤੀਆਂ ਦੇ ਮੋਟੀਆਂ ਗਰਦਨਾਂ ਤੇ ਵੱਡੇ ਢਿੱਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ.

ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨੇ ਬੈਂਕਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਦੇ ਨਾਲ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਹੜਾ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਹ ‘ਨਾਇਟਿੰਗਲ-ਰਾੱਬਰ’ (Nightingale the Robber) ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਟੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਲੁਟੇਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ‘ਤੇ ਟੁੱਟ ਪੈਂਦੇ. ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹੇਵਾਹ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਕੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ, ਦਲਦਲੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲਈ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ

ਉਹੀ ਕਿਸਾਨ ਵਰਗ, ਜਿਸ ਨੇ ਭੂਮੀ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ, “ਭੂਮੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਮਿਲੇਗੀ, ਜਿਹੜਾ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ...” ਹੁਣ ਉਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁੱਬਨ ਰਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਬੁੱਢਿਆਂ, ਜਵਾਨਾਂ, ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਅਪਾਹਜਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੰਡੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ, ਰਾਜ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਅਪਾਹਜ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ... ਅਸੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਈ ‘ਵਰਗ-ਸਿਧਾਂਤ’ ਦਾ ਕੀ ਮਤਲਬ ਸੀ। ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਅੰਦਰ ਕੁੱਬਨ ਨੇ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ... ਹੁਣ ਉਹੀ ਕੁੱਬਨ ਵਾਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿੰਨਾ ਨਿਰਦਈ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ‘ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿਚੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਸਲੇਨਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਸੁਰਕਾ ਦਿਮਿੱਤਰੀਏਵਿਚ, ਜਦੋਂ 1925 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਈ, ਮਾਤਰ 13 ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਬੇਹੱਦ ਮਿਹਨਤੀ ਮੁੰਡਾ। ਸੰਨ 1929 ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਅਨਾਜ ਨਾਲ ਭਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਸਾਫ਼ ਸੀ— ਇਕ ਕੁਲਕ! ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹਰ ਪਿੰਡ ਦਾ ਹਰ ਚੱਕੀ ਵਾਲਾ, ਲੁਹਾਰ ਕੁਲਕ ਹੋ ਗਏ, ਜਦੋਂਕਿ ਉਹ ਰੂਸ ਦੇ ਇਕ ਮਿਹਨਤੀ ਦਸਤਕਾਰ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਲੱਕੜ ਦੇ ਖੋਖਿਆਂ ਦਰਮਿਆਨ ਕਿਸੇ ਕਿਸਾਨ ਦਾ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਵਾਲਾ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਘਰ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ‘ਕੁਲਕ’ ਸੀ। ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਲੋਕ ਉਸ ‘ਤੇ ਚਿਲਾਉਂਦੇ: “ਤਿਆਰ ਹੋ ਹਰਾਮੀ। ਇਕ ਘੰਟੇ ਦਾ ਵਕਤ ਆ ਤੇਰੇ ਕੋਲ।”

ਇਸ ਉਪਰੰਤ ਇਕ ਰਹੱਸ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਧਨੀ ਕਿਸਾਨ ਬਚ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਭੂਮੀ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਹਠੀ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿ ਗਏ, ਉਹ ਬੇ-ਮੌਤ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਸਟਾਲਿਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸੇ ਜ਼ਮੀਨ ‘ਤੇ ਗੁਲਾਮਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣਾ...

ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਇਹ ਦੂਜਾ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਦੂਜਾ ਮੋੜ— ਇਕ ਨਵੀਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤ। ਸਾਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕੀ ਤੋੜਿਆ?

ਇਸ ਨੇ ਰੂਸ ਦੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਰੀੜ੍ਹ ਤੋੜ ਸੁੱਟੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭਿਆਨਕ ਅਕਾਲ⁴ ਪਏ।

⁴ਰੂਸ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਖਿਆ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਭਾਗ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅੰਕੜਿਆਂ ਮੁਤਾਬਿਕ 5 ਲੱਖ 53 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਅਕਾਲ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਰਮਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਕ ਇੰਟਰਵਿਊ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਅਕਾਲ ਕਾਰਨ ਸਾਢੇ 3 ਕਰੋੜ ਲੋਕ ਪੀੜਿਤ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣ ਜਾਣੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਬੜੀ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਕਿ ਰੂਸ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ-ਸਭਿਅਕ, ਮੂਰਖ ਤੇ ਉਹ ਲੋਕ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਚੋਂ ਅੱਧੇ ਤਾਂ ਮਾਰੇ ਹੀ ਜਾਣਗੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ-ਲਿਖੇ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਲੋਕ ਲੈਣਗੇ।

ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਸਮਾਜਿਕ-ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਰਮ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ) ਲੇਖਕ ਇੱਥੋਂ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖੂਬ ਲਿਖਿਆ. ਇਸ ਦੇ ਕਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਛੁਪਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਇਕ ਦਾ ਭਰਪੂਰ ਮਹਿਮਾ-ਮੰਡਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਖੁੰਬਾਰ ਭੇੜੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੇਖਣ ਵਿਚ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਨੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ ਬਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸੀ. ਇਕ ਖੋਖੇ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ 'ਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਮਰਿਆ ਜੁਆਕ ਹੈ. ਨਾ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੇਠ ਬੈਠੇ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਰੋਟੀ ਮੰਗਦਾ ਸੀ. ਜਦੋਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਸ ਲਈ ਰੋਟੀ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ, ਉਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ. ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦਾ:

1. ਇਕ 'ਵਿਲੇਜ-ਸੋਵੀਅਤ' ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਗਵਾਹ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਧਿਆਪਕ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਖੋਖੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਦੋ ਬੈਂਚਾਂ 'ਤੇ ਬੁੱਢਾ-ਬੁੱਢੀ ਪਏ ਹਨ, ਜੋ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਚਾਹ ਵੇਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰਦੀਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਾਹ ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆਉਂਦੀ ਹੈ. ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸਾਫ਼ ਹੈ. ਚੇਅਰਮੈਨ ਬੁੱਢੇ 'ਤੇ ਪਿਸਤੌਲ ਤਾਣ ਕੇ ਆਖਦਾ: "ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਤਾਂਬੇਬ ਦੇ ਭੇੜੀਏ!" ਬੁੱਢੀ ਰੋਣ-ਚਿੱਲਾਉਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣ ਲਈ ਚੇਅਰਮੈਨ ਸੀਲਿੰਗ 'ਤੇ ਫਾਇਰ ਕਰਦਾ ਹੈ. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਸੀਟ ਕੇ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ. ਸ਼ਲੇਜ 'ਤੇ ਬਰਫ਼ੀਲੇ ਸਫ਼ਰ ਦੌਰਾਨ ਦੋਵੇਂ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ.
2. ਇਕ ਕਜ਼ਾਕ⁵ ਪਿੰਡ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲਿਆਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਮਸ਼ੀਨ-ਗੰਨਾਂ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਵੈਗਨਾਂ ਵਿਚ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਡਿਪੋਰਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ 'ਯੰਗ ਪਾਯੋਨਿਅਰ' ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ.
3. ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਫਿਲਮਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਭਰੇ ਹੋਏ ਕੋਠਾਰ ਦਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ. ਇਹ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਠਨ ਕਾਰਜ ਰਾਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਘੱਟ ਉਪਭੋਗਤਾ ਸਮਗਰੀ ਖਰੀਦੀ. ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਝੌਂਪੜਾ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ, ਕੁਝ ਜ਼ਮੀਨ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਉਗਾਉਣ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਪਸ਼ੂ. ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਂਦੀਆਂ-ਕੁਰਲਾਉਂਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 30 ਘੰਟਿਆਂ ਵਿਚ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦੇ ਫਰਮਾਨ ਸੁਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ. ਕੁਝ ਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਪਲੇਗ (ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ) ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਭੱਜੇ, ਪਰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਰੀਦਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਘੋੜੇ ਰੱਖਣਾ ਤਾਂ 'ਕੁਲਕ' ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ.

ਸਾਲ 1929-30 ਨੂੰ 'ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਪਲੇਗ' ਦਾ ਸਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਣ ਅਗਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪਿੰਡਾਂ 'ਤੇ ਮੰਡਰਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ. ਸੰਨ 1932 ਵਿਚ ਕੁੱਬਨ ਅੰਦਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਥਰੈਸ਼ਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਖਰੀ ਦਾਣਾ ਤੱਕ ਲੁੱਟ ਕੇ 'ਸਟੇਟ ਪ੍ਰੋਕਿਊਰਮੈਂਟ' ਦੇ ਗੁਦਾਮਾਂ ਤੱਕ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ.

⁵'ਕਜ਼ਾਕ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ— ਦਿਹਾੜੀ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ. ਕਜ਼ਾਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਘੋੜਿਆਂ 'ਤੇ ਸਵਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ. ਸ਼ਿਕਾਰ, ਯੁੱਧ, ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਗਸ਼ਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲੋਕ ਮਾਹਿਰ ਸਨ. ਮੱਛੀ ਮਾਰਨ, ਸ਼ਹਿਦ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਇਹ ਲੋਕ ਕਰਦੇ ਸਨ.

4. ਤਿਫੋਮੋਵ ਪਾਵਲੋਵਿਚ (Ttmofey Pavlovich Ovchinnikov) 1886 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਕਿਸ਼ਕਿਨੋ (Kishkino) ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਨਮਿਆ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕਾਂ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਗ੍ਰਹਿ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲੜਿਆ, ਫਿਰ ਦੂਜੇ ਸੰਸਾਰ-ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਰਮਨਾਂ ਖ਼ਿਲਾਫ਼। ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਖੇਤੀ ਲਈ ਜ਼ਮੀਨ ਮਿਲੀ। ਉਹ ਇਕ ਪੜ੍ਹਿਆ-ਲਿਖਿਆ, ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਰੂਬਲ ਕਮਾਏ, ਵਿਆਹ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਨਾਲ ਤੇ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ, ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਸੰਪੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦੋ ਮੰਜ਼ਿਲਾਂ ਘਰ ਵੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਘਰ ਅੱਗੇ ਬਗ਼ੀਚਾ ਤੇ ਸਵਾਰੀ ਲਈ ਘੋੜਾ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੈਂਡ ਡਿਕ੍ਰੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦੂਜੇ ਕਿਸਾਨ ਦੀ ਹਿੱਸੇਦਾਰੀ ਵਿਚ ‘ਸਾੱਸ’ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨੌਕਰ ਰੱਖ ਕੇ, ਤਿਆਰ ਮਾਲ ਨੂੰ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਨਾਲ ਵੇਚਦੇ ਸਨ।

ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਪਿੰਡ ਦੇ ਟੈਕਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਕਮਰ ਤੋੜ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਕਰ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮੰਗ ਉਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਐਕਟਿਵਿਸਟਾਂ ਦੇ ਵੱਲੋਂ ਰੱਖੀ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ‘ਕਿਸਾਨ-ਵਿਨਾਸ਼ ਯੋਜਨਾ’⁶ (Dekulakization) ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸਾਲ 1929 ਵਿਚ ਤਿਫੋਮੋਵ, ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਿਸਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਦੁਧਾਰੂ ਗਾਂ, ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਦ ਤੇ ਘੋੜਾ ਵੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਸਹਿਕਾਰੀ ਖੇਤ ਵਿਚ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਹ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾ ਲਈ ਉਮਦਾ ਨਸਲ ਦੇ ਦੋ ਘੋੜੇ ਵੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕੋਲਖੇਤ ਬਿਖਰਨ ਲੱਗਾ ਤੇ ਕਿਸਾਨ ਖੇਤ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਤਿਫੋਮੋਵ ਕਿੱਥੇ ਜਾਂਦਾ? ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਟੈਕਸ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਉਸ ਨਾਲ ਅਜੇ ਵੀ ਖ਼ਾਰ ਖਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕਰ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਤਿਫੋਮੋਵ ਕੋਲ ਦੇਣ ਲਈ ਕੁਝ ਨਾ ਬਚਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਜਦ ਸਾੱਸ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਰਬੜ-ਪਲਾਂਟ ਲੈ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਤਿਫੋਮੋਵ ਨੇ ਕੁਹਾੜੀ ਉਠਾਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੀ ਪਲਾਂਟ ਨੂੰ ਟੋਟੇ-ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ... ਹੁਣ ਤਿਫੋਮੋਵ ਦੋਸ਼ੀ ਸੀ। ਵਿਲੇਜ-ਸੋਵੀਅਤ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਉਹ ਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ 1935 ਵਿਚ ਕੋਲ ਖੋਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀ ਗ਼ਰੀਬ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਧਮਕਾਉਂਦੇ ਸਨ, “ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਲਈ ਵੇਦਕਾ ਦੇ ਲਈ, ਸਾਨੂੰ ਰੂਬਲ ਦਿਓ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹੁਣੇ ਭਜਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।”

⁶ਜ਼ਿਆਦਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਦੇਖੋ:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Dekulakization>

ਸੋਵੀਅਤ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਇਹ ਦੂਜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੋੜ ਸੀ: Dekulakization/ਡੇਕੁਲਾਕਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ!

...ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ?

ਪ੍ਰਤੀਬੱਧ ਲੇਖਕ, ਆਪਣੇ ਲੇਖਾਂ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਅੰਦਰ, ਕੋਹਰੇ ਤੇ ਬਰਫ਼ਬਾਰੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਬੇਦਖਲੀ ਭਰੀ ਕਰੂਰ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ-ਲੱਖਾਂ ਕਿਸਾਨ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਰੇ ਗਏ. ਕਾੱਸਮੋਮੋਲ ਦੇ ਐਕਟਿਵਿਸਟਾਂ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਸੀ:

“ਤੂੰਨ ਦਿਓ! ਭਰ ਦਿਓ! ਲੈ ਜਾਓ!”

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੁੱਢੇ, ਬੱਚੇ ਤੇ ਜਵਾਨਾਂ ਸਮੇਤ ਅਜਿਹੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਵਿਚ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਅੰਦਰ ਦੁੱਧ-ਮੂੰਹੋਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਠੰਢ ਤੇ ਬਰਫ਼ ਭਰੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ, ਸਲੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਵੈਗਨਾਂ ਅੰਦਰ ਭਰੇ-ਭਰ ਕੇ ਲਿਜਾਏ ਗਏ.

1931 ਦੀ ਫਰਵਰੀ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਸੰਘਣੀ ਧੁੰਦ ਛਾਈ ਹੋਈ ਤੇ ਕਿਧਰੇ-ਕਿਧਰੇ ਬਰਫ਼ ਵੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਕੋਚਨੇਵੋਂ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਲੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਲੰਮਾ ਕਾਰਵਾਂ ਗੁਜ਼ਰਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਘੋੜਿਆਂ ‘ਤੇ ਸਵਾਰ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਿਕ ਚੱਲ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਹ ਧੁੰਦ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਏ. ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕੈਦੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਝੌਂਪੜੀ ਵਿਚ ਰੁਕ ਕੇ ਗਰਮਾਹਟ ਲੈ ਲੈਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸੀ. ਕੈਦੀ ਲਿਜਾ ਰਹੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ. ਗਾਰਡਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਦਲਦਲੀ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਕਿਸਾਨ ਮਰ ਗਏ.

ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਨਸਲ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹ-ਸਮੇਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ. ਸਿਰਫ਼ ਹੇਰਾਦ (ਇਕ ਸਨਕੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹ) ਜਾਂ ਸਾਡੀ ਵੇਂਗਾਰਡ ਡਾਕਟਰੀਨ ਹੀ ਦੱਸ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ. ਕਿਸਾਨ ਜਾਣ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਕਿਸਮਤ ਵਾਲੇ ਹੋਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਕਿਸੇ ਬਸਤੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਗਾਰਡ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਹੇਠਾਂ ਉਤਾਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਦਿਆਲੂ ਬੰਦੇ ਦੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ‘ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈ ਜਾਏ. ਜੇਕਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਹ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਰਨਗੇ.

ਤਵਾਦ੍ਰੋਵਕਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਯਾਲੇਨਯਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੱਕ ਇਕ ਬੰਦ ਵੈਗਨ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ. ਜਿੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਕਸੇ ਵਿਚ ਤੂੰਨ ਕੇ ਬਾਹਰੋਂ ਜਿੰਦਾ ਲਗਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ. ਬਕਸੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਛੇਦ ਨਹੀਂ ਸੀ. ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੈਦੀ ਆਪਣਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਆਦਿ ਹੀ ਬਾਹਰ ਕਰ ਸਕਣ. ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਤ੍ਰਿਫੋਵਿਚ ਨੇ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੁਰਾਖ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਸੇ ਸੁਰਾਖ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹਲਕਾ ਹੋ ਸਕਿਆ.

(ਉਹ ਵੀ ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਟਰੇਨ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਹੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਸਨ) ਉਹ ਦਸ ਦਿਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ‘ਤੇ ਸਨ. ਕੜਾਕੇ ਦੀ ਠੰਢ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਲਯਾਲਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਸੈਂਕੜੇ ਸਲੇਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ. ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭਰ ਕੇ ਇਕ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਝੀਲ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੋਸਮੋਲ

ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਜਿੱਥੇ 20 ਕੈਦੀਆਂ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਝੌਂਪੜਾ ਸੀ, ਜਦੋਂਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਖੋਪ 500 ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਸੀ। ਕੋਸਮੋਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਇਕ ਮਿੰਟ ਗਵਾਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ— “ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜ਼ਲ ‘ਤੇ ਆ ਪੁੱਜੋ ਹੋ। ਇੱਥੇ ਟਿਕਾਣਾ ਕਰੋ, ਇੱਥੇ ਸੜਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਘਰ।” ਸ਼ਾਮ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਿਸਾਨ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲੱਗ ਗਏ। ਪਾਰਚਾ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਦੀ ਆਰੰਭਤਾ ਇੰਝ ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਲੱਖਾਂ ਕਿਸਾਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰ-ਭਰ ਕੇ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਠੰਢ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ।

ਕੈਦ-ਕੈਂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰਦੇ ਸੀ, “ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਭੇਜ ਸਕਦੇ,” ਪਰ ਉਹ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਜਲਾਵਤਨੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸੰਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਭੁੱਖਮਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਅਤੇ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪੂਰਵਜ ਰਹਿਣ ਦੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਚੈੱਕਾ (ਖੁਫ਼ੀਆ ਸੋਵੀਅਤ ਪੁਲਿਸ) ਨੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੇਨਾਗਾ ਨਦੀ ਤੋਂ 200 ਮੀਟਰ ਉੱਪਰ ਬੰਜਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ‘ਤੇ ਛੱਡਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਖੂਹ ਪੁੱਟਣਾ ਜਾਂ ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ ਨਾ-ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰੇ-ਭਰੇ ਮੈਦਾਨਾਂ ਜਾਂ ਨਦੀ ਦੇ ਕੋਲ ਆਉਣ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਸਾਇਬੇਰੀਆ ਅੰਦਰ ਚੁਲਿਨ ਨਦੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਕੁੱਝ ਕੱਜਾਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਸੀ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਾਚ-ਟਾਵਰ ਤੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕ ਬਾੜ ਵੀ ਲਗਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਸੀ ਕਿ ਘ੍ਰਿਣਿਤ ਕਿਸਾਨ ਪ੍ਰਜਾਤੀ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਸ਼ਨ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੈਟਲਮੈਂਟਾਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਕੈਦੀ ਤੱਕ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।

ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੌਜ-ਮਸਤੀ ਲਈ ਸੈਲਾਨੀ ਉੱਥੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬਚੇ ਹੋਏ ਝੌਂਪੜਿਆਂ ਨੂੰ ਜਲਾਉਂਦੇ ਤੇ ਮਰੇ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਖੋਪੜੀਆਂ ਨਾਲ ਫੁੱਟਬਾਲ ਖੇਡਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਚੰਗੇਜ਼ ਖਾਨ ਨੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਆਬਾਦੀ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿੰਨਾ ਬਾਲਸ਼ਵਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ‘ਚੈੱਕਾ’ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਸਾਲ 1930 ਵਿਚ 10,000 ਕਿਸਾਨ ਪਰਿਵਾਰਾਂ (ਲਗਭਗ 60-70 ਹਜ਼ਾਰ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਬੰਦਿਆਂ ਤੇ ਤੀਵੀਆਂ ਸਮੇਤ) ਦਾ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਤੋਮਸਕ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਸਯੁਬਨ ਤੱਕ ਬਰਫ਼ ‘ਤੇ ਪੈਦਲ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਿੰਡ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਚੱਲਦੇ ਸਮੇਂ ਠੰਢ ਕਾਰਨ ਮਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ... ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਯੁਬਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਲਦਲੀ ਸਟੇਪੀ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਰਾਸ਼ਨ-ਪਾਣੀ ਦੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਦੋਵਾਂ ਰਾਹਾਂ ‘ਤੇ ਮਸ਼ੀਨਗੰਨਾਂ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਉੱਥੋਂ ਕੋਈ ਕੈਦੀ ਬਚ ਕੇ ਲੰਘ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਕਿਸਾਨ ਮੱਥੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਨ ਲੱਗੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕਿਸਾਨ ਜਿਊਂਦੇ ਰਹੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਪੈਸ਼ਲ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਵੀ ਬਣੀਆਂ।

ਇਹ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਆਰਕਿਪਿਲਾਗੋ ਨਾਲ ਨਹਿਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਜੇਕਰ ਬਾਕਰਤਾ ਕੈਂਪ ਅੰਦਰ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਸੈਟਲਮੈਂਟ ਵਿਚ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਉੱਥੇ ਕੰਡਿਆਲੀਆਂ ਤਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਅੰਦਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾਸ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੂਠੀਆਂ ਤਸ਼ਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਧੋ ਕੇ ਪੀਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਤਨ ਵਿਚੋਂ ਗਾਰਡਾਂ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਤੇ ਝੋਂਪੜਿਆਂ ਦਾ ਕਿਰਾਇਆ ਦਿੰਦੇ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਨਾਜ਼ੀ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਯੁੱਧ ਛਿੜਿਆ ਤੇ ਸਰਹੱਦ 'ਤੇ ਜਾਂਬਾਜ਼ ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਕੁਲਕਾਂ' ਦੀ ਯਾਦ ਆਈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ 'ਰੂਸੀ' ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ 'ਕੁਲਕ' ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਨ। ਕਿਸਾਨ ਲੜਨ ਲਈ ਗਏ।

ਪਰ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਨੇ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਆਏ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, “ਇਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਹੈ ਕਮੀਨਿਓ! ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰੋ। ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।”

ਉਹ ਅਕਸਰ ਪੂਰਵ ਕੁਲਕਾਂ ਨੂੰ ਟੁੰਡਰਾ ਜਾਂ ਰੀਗਾ ਦੇ ਬਰਫੀਲੇ ਤੁਫਾਨਾਂ ਭਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਰਨ ਲਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਲਈ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੀ ਲੋੜ ਹੈ?

ਸੋਲਜੇਨਿਤਸਿਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ 5 ਜਨਵਰੀ 1930 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਨੀਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅੰਦਰ, 20% ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ 1932 ਦੀ ਸਰਦ ਰੁੱਤ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਿਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕੁਝ ਹੀ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਵਿਚ ਪਾਰਟੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਕਾਗ਼ਾਰ 'ਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਜਨਵਰੀ ਤੇ ਮਾਰਚ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ 40 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ, ਇਕ ਕਰੋੜ 40 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਜੁਆਬ ਵਿਚ ਨਾਲਕਟੀ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਕੁਹਾੜੀ, ਖੰਜਰਾਂ ਤੇ ਚਾਕੂਆਂ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਖੁਦ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਠੀਕ ਸਮਝਿਆ।

ਕਾਲੀਨਿਨ, ਆਰਦਝੇਨਿਕਿਦਜ਼ ਤੇ ਪੋਲਿਟ ਬਿਊਰੋ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਬੋਰੋਸ਼ਿਲੋਵ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੀ ਸਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੱਤੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 1930 ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਏਨੀ ਤੇਜ਼ ਗਤੀ ਨਾਲ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਪੋਲਿਟ ਬਿਊਰੋ ਦੀ ਭੋਰਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੇ ਤੇ 2 ਮਾਰਚ 1930 ਨੂੰ “ਪ੍ਰਵਾਦਾ” ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ

ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਥਾਨਿਕ ਮੈਂਬਰਾਂ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ.⁷ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਚਾਰੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ... ਬੋਮਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਮਾਸਕੋ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਥਮ ਸਕੱਤਰ ਤੇ ਪੋਲਿਟ ਬਿਊਰੋ ਦਾ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮੈਂਬਰ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਲਈ ਬਲੀ ਦਾ ਬੱਕਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ. ਹਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਸੀ. ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੇ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ. ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਢਹਿ-ਢੇਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ. ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਲਿਨ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੀ ਹਾਰ, ਇਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਜਿੱਤ ਬਣ ਗਈ. ਤੋਮਸਕੀ ਨੂੰ ਜੁਲਾਈ ਅਤੇ ਰਾਇਕੋਵ ਨੂੰ ਦਸੰਬਰ 1930 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਪੋਲਿਟ ਬਿਊਰੋ ਵਿਚੋਂ ਹਟਾ ਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ‘ਸਟਾਲਿਨ-ਬਿਊਰੋ’ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ.

ਸਟਾਲਿਨ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ. ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸ ਨੇ ਹੁਣ ਇਹ ਕੰਮ ਇਕ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਠਾਣ ਲਈ ਸੀ. ਦੇਹਾਤੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਜਿੱਥੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕਿਸਾਨ ਸਮੁਦਾਇਆਂ ਵਿਚ ਤੀਬਰ-ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਭਾਵ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵਿਆਪਕ, ਦੂਰਗਾਮੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਦਿਆਂ, ਕਰੂਰਤਮ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ 1932 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਆਮ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਸੰਪੂਰਨ ਖੇਤੀ ਦਾ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ.

ਹੁਣ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਰੋਧ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਇਕ ਸਰਲ ਤਰੀਕੇ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ.⁸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਅੰਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਾਣਾ ਤੱਕ ਖੋਹਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ, ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਜਦੋਂ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਭਿਅੰਕਰ ਭੁੱਖਮਰੀ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੱਖਣ ਵਿਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਯੁਕਰੇਨ ਅੰਦਰ ਬੱਚੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਲਗਾਤਾਰ ਮਰ ਰਹੇ ਸਨ. ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟਾਲਿਨ ਦੇ ਸਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... 1932 ਵਿਚ ਉਪਜ; ਔਸਤ ਤੋਂ 12% ਘੱਟ ਸੀ. ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ... ਪਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਵਸੂਲੀ ਦੀ ਮਾਤਰਾ 44% ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ.

ਪੂਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਅੰਦਰ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭੁੱਖਮਰੀ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਬਿਹਤਰੀਨ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ. ਜਿਸ ਨੂੰ ਬੜੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਲੁਕਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਲਕਮ ਮਗਰਿਜ਼ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ-ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸਕੱਤਰ ਟਾਮ ਜੋਨਸ ਜਾਨਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਡਰਾਉਣੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਸੀ. ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਯੁਕਰੇਨ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੈਤ੍ਰਾਵਸਕੀ ਨੇ ਵੀ ਪੱਤਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ, “ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ ਮਰ ਰਹੇ ਹਨ.”

⁷ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਵਿਚ ਹੋਏ ਹਰ ਇਕ ਜੁਲਮ ਸੰਬੰਧੀ ਜਦੋਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਲੇਖਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫ਼ਾਈਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਸ ਵਕਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਲੇਖਕ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋਤੁਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਫਲਾਣੀ ਗੱਲ ਲਈ ਫਲਾਣਾ ਨੇਤਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਸਭ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਪਾਉਂਦੇ ਕਿ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਅੰਦਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਲਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਾਕਈ ਕਦੀ ਹੋਏ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ. ਇਸ ਲਈ ਸਾਡਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਬੋਸ਼ਾਕ ਸੋਵੀਅਤ ਜਨਤਾ ਉੱਪਰ ਜਿਸ ਮਰਜ਼ੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਸ਼ਾਸਕ ਦੁਆਰਾ ਜ਼ਬਰ ਢਾਹਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਇਕ ਹੀ ਧਾਰਾ ਵਿਚੋਂ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ. ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋਤੁਤਾ ਹਿਤ ਹੰਗਰੀਅਨ ਲੇਖਕ ਟਿਬੌਰ ਡੋਰੀ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਤੇ ਤਰਕ ਵੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਲੇਖ ਦੀ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦਿਆਂ ਫਿਲਹਾਲ ਅਸੀਂ ਸਾਂਝੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ.

⁸ਮਿਖਾਇਲ ਪੋਕ੍ਰੋਵਸਕੀ ਨਾਮੀ ਮਾਰਕਸੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨੀਪਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੋਲਗਾ ਤੱਕ ਦੇ ਰੂਸ ਅੰਦਰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹ ਜਾਰੀ ਸਨ. ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦਰੋਹਾਂ ਦੌਰਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੱਤਾ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ 10 ਹਜ਼ਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1 ਲੱਖ ਤੱਕ ਦਾ ਸੈਨਿਕ-ਬਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੇ ਬੜੀ ਬੇਰਹਿਮੀ ਨਾਲ ਦਬਾ ਦਿੱਤਾ.

ਭੁੱਖਮਰੀ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਤੰਕ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਸੀ. ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਮਨਮਾਨਿਆ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ. ਕਾਨੂੰਨ ਕਠੋਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸੀ ਤੇ ਅਨਾਜ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਚੋਰੀ ਲਈ ਵੀ ਦਸ ਸਾਲ ਤੱਕ ਦੀ ਕੈਦ ਸੁਣਾਈ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਸੀ... ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ... ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਟਾਲਿਨ ਨੇ ਚਰਚਿਲ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਇਕ ਕਰੋੜ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਈ.

ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਮੂਹੀਕਰਨ ਨੇ ਸੋਵੀਅਤ ਖੇਤੀ ਦੀ ਉਤਪਾਦਨ ਸਮਰੱਥਾ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ. ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਅੰਦਰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਮਿਥਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਆਖਰੀ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ 19 ਕਰੋੜ ਟਨ ਅਨਾਜ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਹ ਸੱਤ ਕਰੋੜ ਟਨ ਵੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ... ਸਾਲ 1933 ਵਿਚ ਅਨਾਜ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਝੂਠੇ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ 39% ਤੱਕ ਵਧਾ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ.

ਰੂਸ ਅੰਦਰ ਸਮੂਹਿਕ ਖੇਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਸਨ.

ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਜਿਹੇ ਕੁਝ ਮਹਾਨ ਇਨਸਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੋਗਲਾ ਚਿਹਰਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੱਕ ਨੂੰ ਦਾਅ 'ਤੇ ਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ. ਰੂਸ ਸਮੇਤ ਸਮੁੱਚਾ ਸੰਸਾਰ ਸੋਲਜ਼ੇਨਿਤਸਿਨ ਦਾ ਇਸ ਉਪਕਾਰ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਜ਼ਦਾਰ ਰਹੇਗਾ.

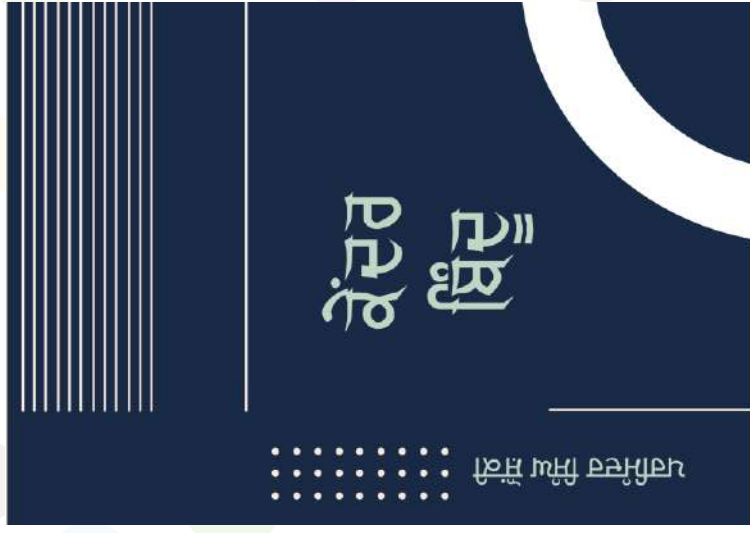
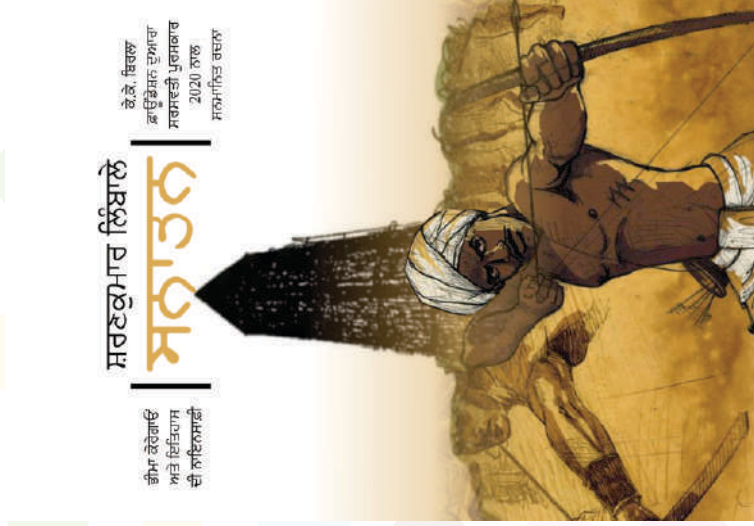
ਸਹਾਇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ

1. Alexander Solzhenitsyn, Farrar, Straus & Giroux, 2015.
2. Alexander Solzhenitsyn, Gulag, Harper & Row, 1972.
3. Alexander Solzhenitsyn, One Day in the life of Denisovich, A Signet Classic, 1962.
4. Alexander Solzhenitsyn, The First Circle, Harper & Row, 1968.
5. E. H. Carr, The Bolshevik Revolution (3 Vol.), The Macmillan Co., New York, 1985
6. Maxim Gorky, Untimely Thoughts, Yale University Press, New Haven & London, 1995.
7. Roy Aleksandrovich Medvedev, Let History Judge: the origins and consequences of Stalinism, Columbia University Press, New York 1989.

NEW PUBLISHED WORK

@94648-95424

www.rethinkfoundation.net

RETHINK FOUNDATION